लोकबंध

प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

Kulkarni
(1)
1st Proff

चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद

लोकबंध

: प्राचार्य डॉ.अनिल सहस्रबुद्धे

प्रकाशक
चिन्मय प्रकाशन,
हॉटेल रिप्स जवळ, राजहंस कोचींग क्लास शेजारी, पैठणगेट, औरंगाबाद.
मो. ९८२२८७ ५२१९, ८७८८१३६१५९
Email : chinmayprakashan@gmail.com

अक्षरगुंफण
सौ. अंजली कुलकर्णी
वेदिका टाईपसेटर्स, औरंगाबाद

© सौ. उषा अनिल सहस्रबुद्धे

प्रथमावृत्ती : १९९२, दास्तानें रामचंद्र आणि कं. पुणे.
द्वितीय आवृत्ती : २०१२ नितीन प्रकाशन पुणे.
तृतीय आवृत्ती : २०२० चिन्मय
मुद्रक : ओंकार प्रिटर्स, औरंगाबाद.
मुखपृष्ठ : अपूर्वा ग्राफिक्स, औरंगाबाद.
किंमत : २००/-

अमृतवाहिनी प्रवरा
आणि
दक्षिणगंगा गोदावरी
यांच्या लोकबंधास

Kulkarni
(2)
1st Proff

पुरस्कार (प्रथम आवृत्ती)

प्रा. डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांचा 'लोकबंध' ह्या पूर्णतया नवीन संकल्पनेवर आधारित ग्रंथ प्रसिद्ध होत आहे, याचा विशेष अभिमान वाटतो. लोकसाहित्य आणि राजशास्त्र, समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, मानसशास्त्र, साहित्य व ललितकला यांना पायाभूत पुष्टी देणारा हा एक महत्त्वाकांक्षी प्रयत्न आहे. हे प्रारंभीच नमूद करावेसे वाटते.

डॉ. सहस्रबुद्धे यांचे संशोधन व लेखन क्षेत्रांतील कर्तृत्व चौफेर आहे. उत्तम शिक्षक, प्रभावी वक्ता, कुशल संघटक आणि संयोजक, विद्यार्थीप्रिय प्राध्यापक, संशोधक, लेखक, समीक्षक, अशा वेगवेगळ्या भूमिका जबरदस्त ताकदीने वठविणारे डॉ. सहस्रबुद्धे ह्यांना अभिनयाचे वावडे कसे असेल? त्या त्या वेळी त्या विशिष्ट पैलूमध्ये ते इतके काही बुडून जातात की, मग त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या इतर पैलूंचा, त्यांना नसेल कदाचित, पण आपल्याला मात्र विसर पडतो. असे हे बहुरूपी व्यक्तिमत्त्व!

संशोधनपर, वैचारिक आणि ललित असे दोनही प्रकारचे लेखन डॉ. सहस्रबुद्धे करीत असतात. डांगाणी, अहिनकुल, मातंगी, काळ साद घ्याली ह्या कादंबऱ्यांसारखे ललितलेखन केवळ रंजनात्मक नसून, त्याला सामाजिक आशयाची डूब आहे. 'सत्यनारायण थापाडेपाटील' ह्यासारखी लीळाचरित्रात्मक उपरोधिक कादंबरी नवा घाट घेऊन अवतरते आणि विशेषच लक्ष वेधून घेते. आशय आणि अभिव्यक्तीच्या नवीन नवीन वाटा शोधण्याचे वेडच जणू त्यांच्या प्रतिभेला लागले आहे असे वाटते. वानगोदाखल, ज्ञानेश्वरी सप्तशताब्दीच्या निमित्ताने त्यांनी सादर केलेला. 'ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार' हा ग्रंथ! ज्ञानेश्वर आणि ज्ञानेश्वरीचे हे अभिनव दर्शन फक्त डॉ. सहस्रबुद्धे यांनाच घडावे व त्याचा प्रसंगोचित आविष्कार सप्तशताब्दी वर्षात त्यांच्या हातून व्हावा; थोर संशोधक, समीक्षक डॉ. शं.गो.तुळपुळे यांच्या हातून तो प्रकाशित व्हावा आणि संशोधनक्षेत्रातील अनेक मान्य दिग्गजांबरोबर आमच्या एका सहकाऱ्याला जगद्गुरू शंकराचार्यांच्या हातून पुरस्कार लाभावा याला केवळ चमत्कार न म्हणता ज्ञानेश्वरांकडून एका ज्ञानोपासकाला मिळालेले 'पसायदान' होय, असे म्हणावेसे वाटते. आमचे भाग्य एवढे उज्ज्वल की, आम्हाला हा सुखसोहळा पाहावयास मिळाला!

'लोकबंध' विषयी थोडक्यात असे की, लोकसाहित्याच्या अभ्यासाला नवा आयाम मिळवून देणारी ही संकल्पना जशी नवी तशी 'लोकबंध' ही संज्ञा आणि

ग्रंथात उपयोजिण्यात आलेल्या अनेक संज्ञा व एकूण परिभाषा लोकसाहित्य विचारात सर्वप्रथमच आली आहे. 'नामूलं लिख्यते किंचिंत' अर्थात आधार असल्याशिवाय काहीही लिहायचे नाही, या व्रताचे पालन प्रत्येक संशोधकाला करावे लागते. या बाबतीत डॉ. सहस्त्रबुद्धे व्रतस्थ तर आहेतच, पण त्यासाठी घ्याव्या लागणाऱ्या परिश्रमांची ते तमा बाळगीत नाहीत. विषय नवा, परिभाषा नवी, परंतु स्वार्थ, क्वचित बोजड वाटणारी, विषय तर मुळातच अमूर्त, संकल्पनाही काहीही धूसर! परंतु या सर्व व्यत्ययांवर मात करून डॉ. सहस्त्रबुद्धे न डगमगता आत्मविश्वासाने वाटचाल करतात. हे त्यांना कसे शक्य झाले असा विचार मनात येतो. परंतु लोकसाहित्याचे संशोधन आणि व्यासंग आणि तोही केवळ पुस्तकी नव्हे, तर आदिवासी. (वनवासी) लोकांच्या सहवासात लाभलेल्या अनुभवांवर आधारलेला! तेव्हा 'लोकबंध' हे शिखर गाठण्यासाठी हीच शिदोरी त्यांना उपयुक्त ठरली आहे, यात शंका नाही.

मुळात नगर शहर व नगर जिल्हा एकूण मागासलेला व दुष्काळी! त्यातही जिल्ह्याच्या टोकावरील आदिवासी परिसरातील अकोले ही डॉ. सहस्त्रबुद्धे यांची जन्मभूमी आणि कर्मभूमी! अभ्यासाच्या दृष्टीने अडचणी अनेक, त्यातच शिक्षणातील अडचणी आणि कौटुंबिक आघातांच्या जखमा अंगावर मिरवीत, त्यांनी साहित्यसेवेचे व्रत निर्धारनाने चालू ठेवले आहे.! 'लोकबंध' च्या यशस्वितेसाठी आणि साहित्यसेवाव्रतासाठी आमच्या व महाविद्यालयाच्या हार्दिक शुभेच्छा!

प्राचार्य डॉ. म.ना.बोपर्डीकर
पेमराज सारडा महाविद्यालय, नगर

Kulkarni
(3)
1st Proff

मनोगत, (पहिल्याआवृत्तीकरिता)

'लोकबंध' हा ग्रंथ विविधविद्याशाखांच्या अभ्यासकांच्या, विचारवंतांच्या आणि विशेषत: 'लोकसाहित्य' अभ्यासक्षेत्रात प्रयत्नशील असणाऱ्यांच्या हाती देताना मला विशेष आनंद होतो. ललितसाहित्य, लोकसाहित्य, ललितसाहित्य आणि संस्कृती ही माझी आवडती अभ्यासक्षेत्रे, या क्षेत्रांतील प्रयत्न, अभ्यास, लेखन आणि चिंतन यांचे आजचे फलस्वरूप म्हणजे 'लोकबंध' होय. ग्रंथरूप लेखनप्रयत्नातील हा माझा आणखी एक प्रयत्न.

'चाळीसगाव डांगण परिसर - सांस्कृतिक, वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास' या पुणे विद्यापीठाला सादर केलेल्या आणि विद्यावाचस्पती (पीएच.डी.) संपादनास (१९७९) उपयुक्त ठरलेल्या, माझ्या प्रबंधाच्या निमित्ताने मी लोकसाहित्य समिती, महाराष्ट्र राज्य, या शासकीय संस्थेच्या ग्रंथपुष्प मालेत विविध लेख लिहिणे, अशा प्रयत्नांनंतर 'लोकसाहित्यविचार' हे पुस्तक (सविता प्रकाशन,औरंगाबाद) मी आपणासमोर सादर केले. ते पदव्युत्तर अभ्यासासाठी लावलेही गेले. हे करीत असताना 'लोक' ची विश्वव्यापकता आणि चिरंतनात्मकता सतत जाणवत होती. या 'लोक' मधील प्रत्येक व्यक्तीचे, 'घटकलोक' , 'अंगस्वरूपलोक', आणि 'विराटपुरुषरूपलोक' असे त्रिविधत्व सतत जाणवत राहिले. 'लोक' धारणा करणाऱ्या 'लोकबंधा' ची किमया अनुभवास येत राहिली. सर्व शास्त्रे आणि कला यांच्या मूलगामी विचार करताना लोकबंधांतूनच त्यांची निर्मिती असल्याचे जाणवत राहिले. मानवाचा लोकबंधात्मक प्रवास अनुभवास येत राहिला. 'लोकबंध' स्थल-काल-परिस्थितीसापेक्षतेने 'लोकसाहित्य' स्वरूपात प्रकट होतात. याच लोकसाहित्यातून उदभवलेल्या भाषिक घटकांमधून साहित्यिक कलात्मक निर्मिती करतो. एक मानवी जीवनवर्तनाबरोबर सहज उद्‌भवणारे लोकमनाचे आत्मप्रकटीकरण (लोकसाहित्य) आहे. आणि दुसरे त्याच 'लोक' मधील कलावंतांनी (लेखकांनी) कलात्मकतेने निर्मिलेले 'ललितसाहित्य', दोन्ही प्रकटीकरणे 'लोक' तु उद्‌भवणारी आणि 'लोक' मध्येच भावणारी. या दोन्हींना आधार 'लोकबंधा' चा. लोक ची धारणा करणारे 'भावबंध' लोकमानसात विविध 'कल्पनाबंध' स्वरूपात साकारतात आणि त्यांचे प्रकटीकरण 'लोकसाहित्य' स्वरूपात घडते. भाषा, स्वर, सूर, लय, चित्रे अशा माध्यमांतून ते प्रकटते. साहित्यिक यातीलच भाषिक रूपांचा कलात्मकतेने ललित साहित्यात उपयोग करतो. शास्त्रज्ञ सुसूत्रीकरण करून शास्त्रमांडणी करतो. हे सतत जाणवत होते. 'लोक' ची धारणा, मानवी जीवनाच्या आरंभबिंदूपासून सुरू झालेली चिरंतन प्रक्रिया तशीच 'लोकधारणेसाठी' सतत लोकबंधाची निर्मिती ही सनातन आणि अनंत

प्रक्रिया आणि 'लोक' ची धारणा करणारे 'लोक'बंध ही नित्य वर्तमान; याची जाणीव होत राहिली. या जाणिवेतूनच 'लोकबंध' ही संकल्पना सुसूत्रपणे, सूक्ष्मपणे समजावून घेऊन 'लोकबंध' हा पारिभाषिक शब्द रूढ करण्याकरिता हा ग्रंथप्रपंच.

'लोकबंध' संकल्पना समजावून घेताना 'लोक' या पदातील संकल्पना साकल्याने उकलण्याचा प्रयत्न प्रथम उल्लेखात, 'लोक' ची धारणा करणारे सर्व 'कल्पनाबंध' म्हणजे सैद्धांतिक पातळीवर समजावून घेण्याचा प्रयत्न द्वितीय उल्लेखात 'लोकबंध' चे लोकजीवनातील स्वाभाविक प्रकटन 'लोकसाहित्य' संकल्पना, स्वरूप अनेक उदाहरणांसह समजावून घेण्याचा प्रयत्न तृतीय उल्लेखात असे मोजक्याच उल्लेखात 'लोकबंध' ग्रंथरूप प्रकटविण्याचा प्रयत्न आहे. हा ग्रंथ सिद्ध करताना गुरुवर्य डॉ. गंगाधर मोरजे यांच्याशी वेळोवेळी झालेल्या चर्चेचा खूप उपयोग झाला. डॉ. लीला गोविलकर आणि प्राचार्य डॉ. मधुसूदन बोपर्डीकर यांनी केलेल्या बहुमोल सूचना उपयुक्त ठरल्या. प्रा. गोविलकर प्रा.डॉ.सु.प्र.कुलकर्णी,प्रा. डॉ. श्रीकांत केळकर, इतिहास संशोधक श्री. सुरेश जोशी यांच्याशी वारंवार झालेल्या चर्चेने ग्रंथ अधिक सुस्पष्ट करण्यात मदत झाली. या सर्वांचा मी मन:पूर्वक ऋणी आहे.

सौ. उषा सहस्रबुद्धे आणि माझ्या अनेक मित्रांनी मला ग्रंथ सिद्ध करताना वेळोवेळी प्रचंड साहाय्य केले त्यामुळे माझ्याकडून ग्रंथ सिद्ध होऊ शकला.

ग्रंथ सिद्ध करताना डॉ. दुर्गा भागवत, डॉ. सरोजिनी बाबर, डॉ. रा. चिं.ढेरे, डॉ. प्रभाकर मांडे, डॉ. गंगाधर मोरजे, डॉ. तारा भवाळकर, डॉ. रा.ना.दांडेकर आदी अनेक मान्यवर विशारदांनी आणि संशोधकांनी केलेल्या कार्याचा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करणे, माझे कर्तव्य होय.

'हिंद सेवा मंडळ, नगर', या शिक्षण संस्थेमुळेच मी या क्षेत्रात गेली. दहा-बारा वर्षे सातत्याने कार्य करू शकलो आहे. संस्थेच्या ऋणात राहणेच मला आवडेल.

'दास्ताने रामचंद्र आणि कं.' पुणे, या प्रकाशन संस्थेचे प्रकाशक श्री. विश्वासराव दास्ताने यांनी गतवर्षीच माझा 'ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार' हा ग्रंथ प्रसिद्ध करून मला उपकृत केले आहेच. प्रस्तुत ग्रंथाची प्रसिद्धीची जबाबदारी स्वीकारून मला अधिकच ऋणी करून ठेवले आहे. लोकसाहित्य अभ्यासक्षेत्राच्या कक्षा सातत्याने रुंदावत आहेत. या क्षेत्रातील माझ्या प्रयत्नास उत्कट प्रतिसाद देऊन त्यांनी मला तर संधी दिलीच, त्याचबरोबर अभ्यासक्षेत्रासही मोठा हातभार लावला आहे.

Kulkarni
(4)
1st Proff

दुसरी नवीन सुधारित आवृत्ती 'नितीन प्रकाशन' चे नितीन गोगटे यांनी प्रसिद्ध केली.

आता या पुस्तकाची तिसरी नवीन सुधारित आवृत्ती प्रसिद्ध करण्याची जबाबदारी 'चिन्मय प्रकाशन' चे विश्वंभर कुलकर्णी यांनी स्वीकारली आहे. या पुस्तक निर्मितीमध्ये ज्यांचा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष सहभाग आहे त्या सर्वांचे आभार!

ग्रंथ समजावून घेताना सहृदयतेने अधिक असेल ते तारतम्याने समजावून घ्यावे. त्याच बरोबर उणे असेल ते पुरते करून घ्यावे अशी विनंती आहे. साडेतीन मुहूर्तांच्या 'लोकबंधा' ने मला हा ग्रंथ 'अक्षयतृतीये' च्या मुहूर्तावर पूर्ण करण्याची जणू आज्ञा केली. अंतर्मनाची ही आज्ञा स्वीकारून हा 'लोकबंध' ग्रंथ आपणा सर्वांच्या स्वाधीन करतो आहे.

वैशाख शुद्ध तृतीया
अक्षयतृतीया
५ मे १९९२

ग प्रा. डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे
मराठी - विभाग
पेमराज सारडा
महाविद्यालय, नगर

।। पाठबळ ।।

लोकबंध : एक नवा विचार

डॉ. गंगाधर मोरजे

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे माझे विद्यार्थी - मित्र प्रारंभापासून त्यांना लोकसाहित्य अभ्यासात रूची आहे. सामोऱ्या आलेल्या समस्यांना धिटाईने सामोरे जाण्याची धमक यांच्यात आहे. लोकसाहित्याच्या अभ्यासासाठी अत्यंत आवश्यक असलेले क्षेत्रीय संशोधनाचे कौशल्य त्यांच्यापाशी आहे. लोकसाहित्याच्या संशोधनासाठी स्थळ, परिसर, काळ आणि त्या संदर्भात उमलत जाणाऱ्या संस्कृतीचे भान विशिष्ट भूमीच्या वा मातीच्या संदर्भात संशोधकाला असावे लागते. अशा भानातून जागतिक संस्कृतीचा अंदाज बांधता येतो. एखादा समाज असा व्यक्तिघटकांनी साकारतो, तशी जगातील संस्कृती अनेक भूपरिसर व कालसापेक्ष संस्कृती समूहांचे सर्वसाधारण फलित असते. ज्याला आपली मायबोली चांगली अवगत असते; त्याला इतर भाषा आत्मसात करणे; तसे फारसे अवघड जात नाही. डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी आपला भूपरिसर, संस्कृती, परंपरा समजून घेण्याची आपल्या परीने 'पराकाष्ठा' केलेली आहे. ते करीत असताना - आदिबंधात्मक समीक्षा न्याहाळताना - त्यांना अधिक व्यापक असे 'लोकबंधा' चे नवीन क्षितिज दिसते आहे. सारे जगत किंबहुना सारे वस्तुजात गतिमान आहे, म्हणून ते जिवंत किंवा आस्वाद्य आहे; असे त्यांना वाटते. खऱ्या संशोधनात अभ्यासाची क्षितिजे, कक्षा विस्तारत जातात म्हणून संशोधन पुढे पुढे जात असते.

डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्या मते 'आदिबंधात्मक समीक्षा' मानवी मूळ प्रवृत्ती, वृत्ती यांच्या शोधाशी थांबते; त्यामुळे त्या समीक्षेला मर्यादा पडतात. कोणताही मानवसमूह आज हजारो वर्षांनंतरही आपल्या परीने अस्तित्वात आहे; इतकेच नव्हे, तर आजच्या नव्या जीवन संदर्भात आपले असे वेगळेपण टिकवून आहे. त्याअर्थी मूळ आदिबंधाची स्थळकाळ-परिसरसापेक्ष नवीनवी नाती, संदर्भ, संकल्पना निर्माण करून आजच्या अवस्थेत तो जगत आहे. तेव्हा केवळ लोकसमूहाची आदिम अवस्था, मूळ, प्रकृती, प्रवृत्ती समजून घेतल्याने लोकसाहित्याचे वा विदग्धसाहित्य वा कलांचे आकलन होणे अवघड आहे. आदिबंध आणि लोकबंध ह्या परस्परविरोधी संकल्पना नाहीत, हे ते वारंवार आवर्जून सांगत आहेत. लोकबंध जाणिवेच्या अनेक अंगांपैकी 'आदिबंध' हे एक अंग आहे. अशी त्यांची भूमिका आहे. त्यांच्या म्हणण्यानुसार 'लोकबंधाच्या फेटात आदिबंध सामावणारा आहे.' आपली भूमिका स्पष्ट करण्यासाठी त्या संदर्भात त्यांनी अनेक आकृत्या, तक्ते मोठ्या मेहनतीने

Kulkarni
(5)
1st Proff

तयार करून वाचकांसमोर व विचारवंतांसमोर मांडून आपले प्रमेय विवरण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

मी आजवर माझ्या विद्यार्थीमित्रांना सांगत आलो आहे, संशोधनात अंतिम उत्तर असे नसते, तर संशोधकाने संशोधनाच्या वाटचालीत स्वत:पुढे आणि इतरांपुढे आपल्या संशोधन विषयांत निर्माण केलेल्या समस्यांच्या संशोधनमूल्यावरून संशोधनाला प्रतिष्ठा प्राप्त होत असते. डॉ. सहस्रबुद्धे मराठी साहित्याचे आणि लोकसाहित्याचे नम्र अभ्यासक आहेत, ते केवळ परंपरावादी म्हणजे 'मागील अंकावरून पुढे चालू' अशा प्रवृत्तीचे नाहीत. त्यांच्याकडे चिकित्सावृत्ती आहे. तसे नसते तर 'आदिबंधात्मक समीक्षा' मराठी-इंग्रजी पुस्तकांतून वाचून आपल्या विद्यार्थ्यांना ते उसने दान विद्यार्थ्यांच्या परीक्षार्थी झोळीत टाकून त्यांना मोकळे होता आले असते. पण अभ्यासक्रमातील आदिबंधात्मक समीक्षेवरील विचारात असलेल्या त्रुटी, मर्यादा त्यांना जाणवतात, अशावेळी त्या समस्यांना बगल देऊन जाणारे अभ्यासकही (?) असतात. डॉ. सहस्रबुद्धे यांची प्रशंसा वा कौतुक मी करतो, तेव्हा ते अशा काही समस्यांना आपल्या सर्व बौद्धिक ताकदीनिशी सामोरे जातात, पूर्वसुरींच्या कार्याचा बारकाईने धांडोळा घेतात, आणि आपल्याला नव्या संदर्भात जे काही आकलन झालेले आहे, ते पद्धतशीर आणि साधार मांडण्याचा विनम्र प्रयत्न करतात.

लोकसाहित्याच्या अभ्यासाला जागतिक पातळीवर प्रारंभ होऊन पाऊणशे ते ऐंशी वर्षांचा काळ लोटला आणि पाश्चिमात्य देशांत या क्षेत्रात ही अभ्यासशाखा अनेक अंगांनी शास्त्रशुद्धदृष्ट्या बहरताना दिसते. अजूनही आपल्या देशात लोकसाहित्य म्हणजे आदिवासी पददलितांचे साहित्य, अशी जाण असणारा एक वर्ग आधिक्याने वावरताना दिसतो. मराठीमध्ये तर दोन-चार अपवाद वगळले, तर पूर्वसंचिताचे दळण दळणारे संशोधक म्हणून मिरवताना दिसतात. सुदैवाने भारतात व पर्यायाने महाराष्ट्रात लोकसाहित्य, लोकपरंपरा विविधतेने नटलेल्या आहेत. त्याचा धांडोळा होऊन शास्त्रीय, दृष्टीने त्यांच्यातील मानवी जीवनसंदर्भातील सत्वांश शोधून काढून नव्या जीवनसंदर्भात त्या सत्वांशाचे उपयोजन करणे आज अगत्याचे ठरले आहे. हे करण्यासाठी मानववंशशास्त्र, धर्मशास्त्र, जातिसंस्थाशास्त्र आदी शास्त्रांचा मागोवा घेऊन माणसांच्या मूळ वृत्ती व प्रवृत्ती शोधण्यासाठी मूळापर्यंत जाण्याची धाडसी वृत्ती व पराकाष्ठेचे प्रयत्न आवश्यक आहेत. हे एकट्या-दुकट्याचे काम नाही. हा गोवर्धन पर्वत उचलायचा असेल, तर प्रत्येकाने आपआपल्या ताकदीनुसार हे (लोकसाहित्य) अभ्यासक्षेत्र समृद्ध करण्यासाठी मनोमन उभारी धरली पाहिजे, तरच तो गोवर्धन पर्वत

उभा राहू शकेल.

डॉ. अनिल सहस्त्रबुद्धे आपल्या परीने लोकसाहित्याचा अभ्यास करीत असताना त्यांना जाणावलेल्या एका नव्या प्रमेयाला हात घालण्याचे त्यांनी धाडस केले आहे. ही कौतुकाची बाब आहे. अशा संशोधकांनी आपल्याला जाणवेलेल्या वाटेने वा दिशेने चालत राहायचे असते. चूक किंवा बरोबर, यश किंवा अपयश यांची खंत त्यांनी करायची नसते.

मराठी लोकसाहित्याच्या अभ्यासक्षेत्रात डॉ. सहस्त्रबुद्धे जे काही करू पाहत आहेत, ते इतर अभ्यासकांनी समजून घेण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला तरी खूप आहे. त्यासाठी आपण काय शोधतो आहोत व काय करू पाहत आहोत याचे भान प्रत्येक अभ्यासकाला असणे आवश्यक आहे; याची नोंद घेणे आवश्यक आहे.

डॉ. सहस्त्रबुद्धे यांनी एवढ्याच एका कामावर संतोष मानू नये. लोकसाहित्यातील आणि मराठी वाङ्मय क्षेत्रातील अनेक नव्या क्षितिजांचा शोध घेण्यासाठी नेहमी कार्यरत राहावे, अशी एक वडीलधारा म्हणून सूचना करावीशी वाटते. त्याच्या प्रयत्नांना माझे यथाशक्ती पाठबळ आहेत.

गं.ना. मोरजे

Kulkarni
(6)
1st Proff

For the last eighty to eighty five years, the study of folklore in the world made it's all sided expansion, New theories are emprging. The terminology used in the past are changing their connotations in new life contexts. The another uses new terminology 'Lokbandha'. In the begining he tried his best to explain 'Lok' (लोक) Perfcctly in Indian context. According to him Lok means a living thing in relation to place time and an environment. Further he adds 'Lok' is dynamic, ever changing so, he is living. For the convenience of explanation he has made three division of the 'Lok,' (1) An individual, (2) an individual product of group, (3) and universal mankind. According to him these three things are not opposite to each other on the contrary the same supreme spirit bring or keep them integrated : From the begining of the universe, the relations between living beings and environment are dynamic to understand the living beings we have to understand the dynamics of 'Lok'. The concept of 'Lokbandh' is mainly based on the dynamic human relations with his environment.

To understand human in all aspects, according to author, one has to understand 'Lokbandha' Particularaly all Arts and literature arc the expression of human beings through art meida or language. If we wish to understand the man in all aspects we have to understand the strength of media, with historical, cultural, phonctical, synatical aspect.

The author is a student of literature and folklore, while explaining the theories in literary criticism, he found no one theory enblcs to understand and enjoy the piece of arts is adeque, According to his humble understanding the theory of 'Lokbandha' will help to understand Literary Arts in all aspects because, the study of'Lokbandha' is based on psychology, Enthropoloy, sociology and other human sciences.

Dr. Gangadhar Moraje

अनुक्रमणिका

१. लोक :
'लोक' चे विविध अर्थ, गीतेतील 'लोक'गीतेतील 'वैदिक' आणि 'लोक' कल्पना, 'वैदिक' आणि 'अवैदिक' वादाचे कारण,'वैदिक' आणि 'अवैदिक' एक तर्क, भारतीय आणि पाश्चात्य 'लोक' कल्पना
लोकसाहित्यातील 'लोक', 'लोक' ची निर्मिती एक कुतुहल 'लोक' आणि 'लोक' प्रकार, 'लोक' ची उत्पत्ती,'लोक' आणि 'घटकलोक'
'लोक'ची त्रिविधता, 'अंगस्वरूपलोक' अवस्थेस आवश्यक घटक
'लोक',प्रकार, 'लोकधारणा घटक निवेदन, 'लोक' संकल्पनेचे असाधारणत्व, स्त्री-पुरुष भेद आणि 'लोक', गर्दी घोळका आणि 'लोक', 'लोक' आणि भाषिक समूह, भूखंड आणि 'लोक' जात आणि 'लोक', वर्गकल्पना आणि 'लोक', धर्म आणि 'लोक' राष्ट्र आणि 'लोक', 'क्लास' आणि 'लोक', 'लोक' संकल्पनेच्या अभ्यासाचे महत्त्व, संदर्भ टीपा.

२. लोकबंध : 'लोकबंध' शब्दाचा वापर, लोकसाहित्यातील 'लोक', लोकबंध, मनुष्यप्राणी, माणसाचे सृष्टीतील वेगळेपण, सहावे इंद्रिय, मनाचे कार्य, आकृती क्र.१ : मानवाचे अनुभूती विश्व, आकृती क्र.२ : मानवी अनुभूती. सहावे इंद्रिय मन, घटकलोक (व्यक्ती), आणि अंगस्वरूपलोक (समूह), प्रकृती, संस्कृती आणि विकृती, 'लोकबंध' निर्मिती प्रक्रिया :, (अ) मूळ लोकबंधाविषयी निर्माण झालेले तर्क , (ब) मूळ 'लोकबंध' (क) मूळ लोकबंधातून वर्तमानाचा प्रवाह (ड) निर्मिती प्रक्रिया, आकृती क्र.३ : मानवीमन व 'लोकबंध' निर्मिती प्रक्रिया, तक्ता क्र. १ : मनाचे स्वभावविशेष आणि लोकबंध निर्मिती, तक्ता क्र.२ : लोकजाणीव आणि लोकबंध निर्मिती, तक्ता क्र.३ : लोकबंध निर्मिती, तक्ता क्र.४ : लोकबंधाच्या आधारे लोकजीवनधारणा, 'लोक' चा (मानवी जीवनाचा) लोकबंधात्मक प्रवास, लोकबंधाचे प्रकटीकरण, भावबंध, कल्पनाबंध - लोकबंध, लोकबंध आणि आदिबंध, आकृती क्र.४ : लोकबंध प्रकटीकरण - लोकसाहित्य, लोकबंध प्रसार माध्यमे : (अ) लोकसंस्कृतीच्या उपासकांची भ्रमंती (ब) व्यापार उदीम करणारांची भ्रमंती (क) आक्रमणे (ड) नैसर्गिक संकटे, (इ) धर्मप्रसार, (फ) साहित्य, कला (ग) आधुनिक प्रसार माध्यमे, लोकबंधातून लोकधारणा व लोकधुरीणांचे कार्य, लोकबंध प्रकटीकरणाचे माध्यम भाषा, लोकबंध आणि भाषाघटना, लोकबंध आणि तत्त्वज्ञान, लोकबंध आणि शास्त्रे, लोकबंध आणि कला, लोकबंध आणि क्रीडा, लोकबंध आणि संगीत साधने, लोकबंध आणि विकृती, लोकबंध आणि लोकसाहित्य, लोकबंध आणि ललितसाहित्य, ललितसाहित्य समीक्षेचा उत्तम मार्ग : लोकबंधात्मक समीक्षा, काही ठळक निष्कर्ष :, संदर्भ व टीपा :,

३. लोकसाहित्य : लोकसाहित्यविषयी सामान्य कल्पना, लोकसाहित्य अभ्यासविषयक दृष्टिकोन, लोकसाहित्याचा आढळ, लोकसाहित्य आणि भाषा, लोकसाहित्यातील भावबंध - कल्पनाबंध, लोकसाहित्य आणि लोकवर्तन, लोबसाहित्याचे इतर शास्त्रांशी संबंध, लोकसाहित्य हे शास्त्र की कला, लोकसाहित्याची अंगे, लोकसाहित्याचे वर्गीकरण, लोकसाहित्याचे पृथक्करण, लोकसाहित्याचे चिरंतनत्व, लोकसाहित्याची आस्वाद्यता, लोकसाहित्याचा वाङ्मयीन विचार, लोकसाहित्याचा कलात्मक आविष्कार, (अ) : १) दैवत कथा (), (१) उत्पत्ती व प्रलय कथा, २) पंचमहाभूते, वेद, इतिहास-पुराणे, महाकाव्ये, ३) दैवतमहात्मकथा, विभूतीदैवते, प्राणिदैवते, वृक्षदैवते, पर्वत, नद्या, ग्राम, स्थान, इत्यादी दैवते कथा, ४) भूतकथा, ५) परीकथा ६) तारे, नक्षत्र व व ज्योतिष कथा, ७) शास्त्र, कला, धर्म, तत्त्वज्ञान, निष्पत्ती कथा, २) दंतकथा : १) भटकी दंतकथा २) स्थानिक दंतकथा, ३) प्राणिकथा, हास्यकथा ५) संकीर्ण कथा,

ब) कोडी, उखाणे इत्यादी क) म्हणी व वाकप्रचार ड) विधी आणि यातुक्रिया यांचे नमुने व त्यासंबंधी लोकसाहित्य इ) लोकगीते १) जात्यावरच्या ओव्या (श्रमगीते), २) भलरीगीत (श्रमगीते), ३) दैवतगीते, ४) सणोत्सवांची गाणी, ५) लग्न, पाचवी, बारसे, इत्यादी विधीसंबंधी गीते, ६) संकीर्ण गीते फ) लोकशास्त्रे व लोककला अ) लोकशास्त्रे, १) धर्मकल्पना, २) नीतितत्त्वज्ञान ३) व्यापार, अर्थव्यवहार, ४) वास्तु, शिल्प ५) लोकवैद्यक ६) कुटुंब, गाव, राज्य ७) न्याय ब) लोककला , समारोप, संदर्भ आणि टीपा,

पारिभाषिक शब्दांची सूची :

परिशिष्ट १ ले : 'लोक' आणि 'लोकबंध' व 'लोकसाहित्य' या उल्लेखांवरील निष्कर्षांचे इंग्रजी भाषांतर.

परिशिष्ट २ रे : अ) लोकबंधात्मक समीक्षा.

ब) श्रावणमास : बालकवी - एक लोकबंधात्मक समीक्षण

Kulkarni
(7)
1st Proff

लोकबंध ------------------

१. लोक

लोकसाहित्याच्या अभ्यासास आता पुष्कळच गती मिळाली आहे. विविध अंगांनी लोकसाहित्याचा अभ्यास सुरू आहे. अधिकाधिक काटेकोरपणे अभ्यास करण्याचे प्रयत्न आहेत. अशावेळी लोकसाहित्याच्या अभ्यासाचे मूलगामी प्रयत्न नक्कीच महत्त्वाचे ठरतात. अभ्यासाला गती मिळते. क्षेत्रमर्यादा विस्तारत जातात. ज्ञानशाखांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण अधिक निश्चित व स्वच्छ होत जातो. ज्ञानशाखांच्या मूलगामी अभ्यासास मदत होते. मानवी जीवनविकासाच्या दृष्टिने ते आवश्यक आहे. भारतात लोकसाहित्याच्या अभ्यासास सुरुवात होऊन आता शे-सव्वाशे वर्षे उलटून गेली आहेत, असे आपण म्हणतो. वास्तविक पाहता 'लोक' चा विचार आणि पर्यायाने लोकसाहित्याच्या अभ्यासाचे प्रयत्न भारतात खूप प्राचीन कालापासून सुरू आहेत, असे म्हणण्यास वाव आहे. याच दृष्टिने, लोकसाहित्याच्या संदर्भात मूलगामी विचार करण्याचा येथे प्रयत्न आपण करूया - 'लोक' या पदाचा स्वतंत्र व सविस्तर व विचार करण्याचा प्रयत्न फारसा झाल्याचे दिसत नाही. 'लोक' या शब्दाच्या अर्थासंदर्भात निश्चित अंशी कल्पना स्पष्ट होणे आवश्यक वाटते.

'लोक' चे विविध अर्थ :

'लोक' हा शब्द भारतीय भाषांमध्ये एवढ्या विविधतेने वापरला जातो की, 'लोक' म्हणजे नेमके काय, हे सांगताना गोंधळात पडल्यासारखे होते. 'लोक' हा मुळ संस्कृत शब्द 'लुक-लोक' पासून आला आहे. 'लोक' या शब्दाच्या अर्थाविषयी पुढीलप्रमाणे विचार केलेला दिसतो : (१) 'मराठी व्युत्पत्तिकोषात' 'लोक' हा पुल्लिंगी शब्द जन, मनुष्य, समाज या अर्थाने वापरला जातो असे म्हणून तो संस्कृत लुक - लोक पासून आला असल्याचे म्हटले आहे.' (२) 'महाराष्ट्र शब्दकोषात','लोक' चे विविध अर्थ देताना - (१) जन, मनुष्य, मानवजात, जनता, समाज (२) वर्ग, विशिष्ट समाज, संघ, जात (३) राष्ट्र, देश राज्य, प्रांत (४) राजे, सरदार आदींजवळ किल्ला किंवा शहररक्षण करण्याकरिता ठेवलेली माणसे, सैन्य, संत्री, शिपाई, नोकर (५) भुवन, जग, मानवजात, समूह (६) परका माणूस, अनोळखी माणूस (७) मनुष्य, इसम, माणूस, (८) जागेचे, विश्वाचे भाग प्रामुख्याने तीन लोक - स्वर्ग, मृत्यू किंवा मृत्युलोक, पाताळ (९) सद्गती, स्वर्गलोक (१०) प्रदेश, ठिकाण, अवघड स्थळ - अशा दहा प्रकारने अर्थ दिले आहेत.[२] (३) 'अभिनव मराठी शब्दकोषात ही अशाच प्रकारे अर्थ दिले आहे.

Kulkarni (8) 1st Proff

(४) भारतीय संस्कृतिकोषा' त 'लोक' चे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे केले आहे - 'लोक' म्हणजे विश्वाचा विभाग होय. स्वर्ग, पृथ्वी व पाताळ हे त्रिलोक सर्वश्रुत आहेत. काही पंडित पातळाऐवजी नरक हा त्रिलोकातील एक लोक मानतात. 'भूर्भुःस्वः' हे त्रिलोक असेही एक मत आहे. सूर्य, विष्णू व शिव या तीन देवतांना त्रिलोकेश म्हटले आहेत. काही पंडीत पाताळाऐवजी नरक हा त्रिलोकातील एक लोक मानतात. 'भू र्भुवःस्वः' हे त्रिलोक असेही एक मत आहे. सूर्य,विष्णू व शिव या तीन देवतांना त्रिलोकेश म्हटले आहे. पाताळ म्हणजे अधोलोक. त्याव्यतिरिक्त सात लोक मानलेले आहेत. ते असे - (१) भूलोक - पृथ्वी (२) भूर्लोक - पृथ्वी व सूर्य यांच्यामधला अंतराळ प्रदेश (३) स्वर्लोक - इंद्राचा स्वर्ग, अर्थात सूर्य व ध्रुवतारा यांच्या मधला भाग (४) महर्लोक - भृगू इत्यादी महर्षी व ब्रह्मा यांचे निवासस्थान (५) जनलोक - ब्रह्माचे पुत्र, सनक, सनंदन व सनत्कुमार त्यांचे निवासस्थान (७) सत्यलोक किंवा ब्रह्मलोक म्हणजेच ब्रह्माचे निवासस्थान. हा लोक प्राप्त झाला की मनुष्य यांच्या जन्ममृत्यूच्या फेऱ्यातून मुक्त होतो.

प्रत्येक कल्पाच्या अंती पहिले तीन लोक नष्ट होतात. महर्लोकही तोपर्यंत शाश्वत असतो. पण पहिले तीन लोक जळत असतात. तेव्हा त्याच्या उष्णतेमुळे महर्लोकात निवास करता येत नाही आणि शेवटचे तीन लोक ब्रह्माच्या आयुष्याच्या अंती नष्ट होतात.

पृथ्वी, अंतरिक्ष, स्वर्ग, मध्यविभाग, जन्मस्थान, पुण्यप्रसाद व सत्यलोक अशीही सप्तलोकाची भिन्न नावे आढळतात. त्यातील सहाव्या लोकात ब्रह्माचे पुत्र राहतात आणि प्रलयकाली नष्ट झालेले जीव पाचव्या लोकात पुन्हा जन्म घेतात, त्यांची नावे अशी; (१) ब्रह्मलोक - श्रेष्ठ देवतांचे स्थान. (२) पितृलोक (३) सोमलोक -चंद्रादी ग्रहांचा विभाग, (४) इंद्रलोक - इंद्रादी देवतांचा (५) गंधर्व लोक, (६) राक्षसलोक, (७) यक्षलोक आणि (८) पिशाच लोक[४]

याशिवाय पुढीलप्रमाणे आणखी 'लोक' विषयी चर्चा केली आहे. ती 'वैदिक' आणि 'लोक' या दृष्टींनी महत्त्वाची आहे. 'वैदिकांच्याचकडे नव्हे, तर लोकांच्याकडेही स्वतःचे शब्द, स्वतःच्या भाषा आणि स्वतःची शैली आहे. जीवनाच्या सर्व गोष्टींमध्ये लोकांचे असे एक सामूहिक व्यक्तित्व आहे. ज्या वस्तूला आपण संस्कृती म्हणतो, ती संस्कृती लोकांहून भिन्न नाही. 'लोक' किंवा 'जनता' हाच संस्कृतीचा झरा आहे. लोकांचे हे सार्वकालिक महत्त्व वेदव्यासांनी ओळखले आणि भगवान श्रीकृष्णानेही ओळखले. श्रीकृष्ण गीतेत म्हणतो की मी पुरुषोत्तम 'लोक' आणि 'वेद' या दोहोंमध्ये देखील प्रतिष्ठित आहे. ऋग्वेदाच्या पुरुषसुक्तातही

'लोक' समाजाची एक विराट कल्पना केलेली आहे. नारायण ऋषी म्हणतो की, पुरुषरूप ईश्वर हजारो मुखे, हजारो नेत्र आणि हजारो पाय यांनी युक्त असून सर्व व्यापून ठरला आहे.

'लोक' म्हणजे धरतीच्या पाठीवर पसरलेला मानवसमाज होय. 'लोक' हा शब्द वर्ग-भेदरहित व व्यापक अशा प्राचीन परंपरांनी युक्त आहे. भारतात नागर व ग्रामीण अशा दोन संस्कृतींचा निर्देश केला जातो, पण 'लोक' या शब्द दोन्ही संस्कृतीत विद्यमान आहे. समाजाचे गतिशील अंग म्हणजे 'लोक'च होय, असा निष्कर्ष पं. महादेवशास्त्री जोशी यांनी मांडलेला दिसतो.'

(५) डॉ. उषा पुरी विद्यावाचस्पती यांनी 'भारतीय मिथक कोश' संपादित करताना 'लोक' विषयक कल्पना उदधृत केली आहे. ती अशी, ''पृथ्वी से उपरका लोक सूर्यलोक है। चंद्रमा की तपस्या से प्रसन्न होकर शिव ने उन्हे सूर्यलोक से एक लाख योजन उपर चंद्रलोक प्रदान किया। उससे तीन लाख योजन उपर नक्षत्र लोक की स्थापना की। जिस पुत्र को प्राप्त किया, उसका नाम बुध था। उससे उपर भौम तथा उससे उपर बृहस्पति (देवगुरू) चंद्रमा ने बृहस्पती की पत्नी तारा से उसमें दक्ष प्रजापति की कन्याएं रहती थी जो कि शिव को पति बनाना चाहती थी । शिवने चंद्रमा (जो कि शिव के साठ रूपो से एक है।) को उनका पति बनाया उससे दो लाख योजन उपर शुक्रलोक है। उससे उपर बुध लोक की स्थापना की । (देवगुरू) का लोक है। शनिचर जो कि सूर्य और छाया का पुत्र है उसका लोक बृहस्पति लोक के उपर स्थित है। शनैश्वर के उपर सप्तऋषिलोक तथा उसके उपर ध्रुवलोक की स्थापना की गयी। ध्रुव के उपर क्रमश: महालोक, जनलोक, तपलोक, सत्यलोक, आदी स्थित है।''[६] या त्यांच्या उल्लेखात मिथकात्मक (दैवतकथात्मक) कल्पना असल्या, तरी स्थान आणि जनता या दोन्हींचा एकत्रित विचार त्यात आहे व त्यातही जनतेच्या अस्तित्वाच्याच कल्पना मांडण्याचा प्रयत्न अधिक आहे, असे म्हणता येईल.

शब्दकोश आणि इतर कोशवाङ्मयातील अर्थाचा काहीसा आढावा घेतल्यानंतर 'लोक' ही कल्पना अधिक स्पष्ट करण्याच्या दृष्टीने गीतेतील 'लोक' शब्दाचा वापर कसा झाला आहे. याचा आढावा घेणे इष्ट होईल. गीता, वेद, उपनिषदेसारख्या अतिप्राचीन वाङ्मयाची परंपरा पुढे नेणारा उल्लेख आहे. प्राचीन वाङ्मयातील 'लोक' कल्पना समजावून घेण्याच्या दृष्टीने या चर्चेचा उपयोग होऊ शकेल.

गीतेतील 'लोक'[७]

१) गीतेत 'त्रिलोक' - स्वर्ग, मृत्यू व पाताळ (नरक) या अर्थाने 'लोक' हा

Kulkarni
(9)
1st Proff

शब्द स्थानावरील लोक (स्थलाशी निगडित) या अर्थाने वापरला आहे. (गीतामाहात्म्यातही तो याच अर्थाने वापरला आहे. (गीता अ -१ ला श्लोक ३५, अ.३ रा -२२, अ. ४ था - ३१, अ.६ वा -४१ अ.९ वा -२०, अ-११वा -२०, अ-१४ वा - १४, अ-१५ वा -१७ आणि गीतामाहात्म्य - (वराह) वाराहपुराण - पृथ्वी व विष्णू संवाद - श्लोक (७) (२) 'सर्वलोक' या अर्थाने 'लोक' हा शब्द स्थानावरील लोक असाच ध्वनित होऊन गीतामाहात्म्य व गीता यात आला आहे. 'गीतामाहात्म्य श्लोक क्र. १३,१५,१६. गीता - अ. -५ वा. -२९, अ१० वा -३ अ-११ वा -२३) (३) स्थानावरील लोक याच अर्थाने 'लोक' हा शब्द जग, पृथ्वी किंवा मृत्यूलोक म्हणून वापरला गेला आहे. (गीता -अ. २रा-५, अ-३रा -३, अ.६ वा -४२, अ-९ वा-३३, अ-१३ वा - १३ व ३३, अ-१५ वा - १६ व २७, अ-१६ वा - ६) (४) गीतामाहात्म्य व गीता दोन्ही ठिकाणी 'लोक' हा शब्द लोक, जनता किंवा समाज या अर्थाने आला आहे. (गीतामाहात्म्य श्लोक -२, गीता -अ ३ रा - २०,२१,२४ व २५, अ -५ वा -२९, अ-१० वा -६ अ.११ -२३ व ३०, अ-१२ वा १५) (५) (अ) गीतेतील अ-३ मध्ये ९ व्या श्लोकात यज्ञकर्ता किंवा कर्मकर्ता साधक या अर्थाने 'लोक' शब्द वापरला आहे. (ब) अ-५ मध्ये श्लोक-१४ अनुसार 'लोक' हा शब्द 'जीवमात्र' करिता वापरला आहे. (क) अ-६ तील श्लोक ४१ मध्ये 'पुण्यवान' लोक, असा प्रयोग झाला आहे. (ड) अ-९ तील २१ व्या श्लोकात कर्मकांड अनुसरणारे वेदप्रामाण्य मानणारे 'लोक' असा 'लोक' चा वापर झाला आहे. (फ) अ.११ व्यात २८ व्या श्लोकात वीर (नरलोक) या अर्थी 'लोक' चा वापर झाला आहे. (य) अ.१५ मध्ये १८ व्या श्लोकात 'क्षर' व 'अक्षर' अशा दोन्ही लोकांत सारखेच प्रसिद्ध आहोत, असे सांगताना लोकात व वेदात 'मी' पुरुषोत्तम म्हणून प्रसिद्ध आहे, असा उल्लेख आला आहे. (र) अ.१६ मधील ६ व्या श्लोकात 'लोक' दोन प्रकारचे असतात. सूर व असूर किंवा देव व असूर अशा दोन्ही प्रकारांना 'लोक' शब्द वापरला आहे. (त) अ.१८ मधील १७ व्या श्लोकात समोर उभे असलेले - शत्रुपक्ष, आपणाशिवाय इतर लोक, या अर्थी हा शब्द आला आहे.

गीतेतील 'लोक' चे उपरोक्त उल्लेख 'लोक' शब्दाचे विविध अर्थ सुचवित असले, तरी एकत्रित असलेल्या समूहाची कल्पना स्पष्ट करतात असे लक्षात येईल. स्थलाशी वा एखाद्या विशेषणाशी शब्द निगडित दिसला, तरी 'लोक' चे म्हणजे मानवी समूहाचे प्रकारच तेथे स्पष्ट होतात. त्या समूहाशिवाय त्या स्थलाला अर्थच नाही. स्वर्ग म्हणजे स्वर्गभूमी नव्हे तर स्वर्गातील 'लोक' चे एक वेगळे

अस्तित्व तेही, अन्य 'लोक' च्या सापेक्षतेने स्पष्ट करणे होय. 'लोक' असे म्हणताना जगातील सर्व लोक, असाही अर्थ व्यक्त होताना दिसतो. या सर्व लोकांचे काही विशिष्ट प्रकार करून भिन्न भिन्न समूह तयार करावयाचे असल्यास किंवा उल्लेखावयाचे असल्यास देखील 'लोक' शब्दच वापरावयाचा. उदा. पुण्यवानलोक, मूर्खलोक, शत्रुलोक, मित्रलोक, देवलोक, असूरलोक हे शब्द पाहिले, तर सगळीकडे 'लोक' शब्द आहेच. अगोदर विशेषण लावून प्रकार तयार झाले. यावरून सहज ध्यानात येते की, लोक म्हणजे एका विशिष्ट सूत्रात गोवलेला मानवी समूह 'लोक' म्हणजे समान सूत्र असलेला म्हणजे समान 'बंध' असलेला माणसांचा समूह होय. गीतेतील 'लोक' ची कल्पना सामान्यत: अशीच आहे. आता वर 'लोक' चे भेद दाखविले आहेत. ते विश्वात्मक 'लोक' चेच असतात असे म्हणता येईल. विश्वात्मक 'लोक' म्हणजे एकूण 'लोक' तरी का म्हणावयाचे? एकूण मानवजात 'लोक' मधून प्रकट होते काय? गीतेत व वेदपुराणांमध्ये जी विविध 'लोक' ची कल्पना केली आहे. ते सर्व 'लोक' एकूण 'लोक' कल्पनेत समाविष्ट होत जातात. याचा अर्थ ज्ञात आणि अज्ञात जगतात म्हणजेच विश्वात जेथे जेथे म्हणून मानव वा मानवरूपे समूहाने, सूत्ररूपाने किंवा समान भूमिकेत राहतात व सामुहिक जीवन अस्तित्वात येते ते सर्व मानव 'लोक' या कल्पनेत अंतर्भूत होतात असे म्हणता येईल का? याही पलीकडे जाऊन जीवनमात्र 'लोक' शब्दात समाविष्ट झालेले दिसतात. एकूण 'लोक' या शब्दात विश्वातील चैतन्य सृष्टीस व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य आहे. जेथे आपण जीवमात्रापुरता मर्यादित, त्यातही मानवी जीवनापुरता मर्यादित विचार करीत आहोत.

गीतेतील 'वैदिक' आणि 'लोक' कल्पना :

गीतेमधील 'लोक' कल्पनेचा विचार करीत असताना 'वेद' आणि 'लोक' अशा दोन कल्पना आपणास संभ्रमात टाकण्याची शक्यता आहे. 'वैदिक' आणि 'अवैदिक' या वेगळ्या दोन संस्कृती होत्या काय? 'वैदिक' किंवा वेदप्रामाण्य मानणारे आणि 'अवैदिक' वेदप्रमाण्य न मानणारे असे मानवी समाजाचे किंवा मानवांचे दोन परस्परविरोधी असे विभाग होते काय? की हे दोन्ही विभाग एकाच 'लोक' मध्ये होते? एकाच 'लोक' चे ते केवळ प्रकार भेद होते काय? उदा. शत्रू व मित्र, पापी वा पुण्यवान अशा स्वरूपाचे? की यापेक्षा वेगळा असा अर्थ या वैदिक आणि अवैदिक कल्पनेत आहे? याविषयी गीतेच्या आधारे तटस्थतापूर्वक चिंतन करून लागलो की नेमके काय दिसते? पुरुषोत्तमयोगातील स्पष्टीकरण या दृष्टीने महत्त्वाचे वाटते.-

Kulkarni
(10)
1st Proff

ममैवांशो जीवलोके जीवभूत: सनातन: ।
मन:षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानिकर्षति।

(भगवद्गीता - अ. १५ वा, श्लोक ७ वा)

(**अर्थ** - मनुष्यलोकात माझाच सनातन अंश जीवरूपाने राहून, प्रकृतीत वास करणाऱ्या श्रवणादी पंचसूक्ष्मेंद्रियांस व मनास आपणाकडे आकर्षित करून घेत असतो.)

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षर: सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।।

(भगवद्गीता - अ. १५ वा. श्लोक १६ वा).

(**अर्थ -** क्षर व अक्षर असे दोन पुरुष या जगामध्ये आहेत. अखिल नाशवंत भूतांना क्षर अशी संज्ञा आहे आणि मायादिकांनी व्याप्त असलेला पुरुष म्हणजे अक्षर होय.)

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपिचोत्तम: ।
अतोऽस्मि लोके वेद च प्रथित: पुरुषोत्तम:।।

(भगवद्गीता - अ. १५ वा. श्लोक १८ वा).

(**अर्थ** - मी क्षरांच्याही पलीकडे आहे आणि अक्षरांपेक्षाही उत्तम आहे. म्हणून मी लोकात व वेदातही पुरुषोत्तम म्हणून प्रसिद्ध आहे.)

यद्यदाचरित श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन:।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते।

(भगवद्गीता - अ. ३ रा, श्लोक २१ वा).

(**अर्थ** -श्रेष्ठ मनुष्य जे जे कर्म करतो ते तेच इतर साधारण लोककही करीत असतात. ते ज्या गोष्टीला प्रमाण मानतात, तिचेच अनुकरण हेही करतात - अर्थात सामान्य जनांचे यशचक्र - व्यवहार-संस्कृतिप्रवाह व्यवस्थित चालण्याकरता ज्ञान्यानेही त्याचा स्वीकार केला पाहिजे.)

सनातन अंश - परमेश्वर, चैतन्य, आत्मा बीजरूप व त्याचा विस्तार म्हणजे प्रकृतीतील विविध रूपे असलेले जीवमात्रा किंवा मनुष्यमात्र आणि तो अंश म्हणजे माणसाचे मनुष्यत्व (जीवांचे जीवत्व - मन आणि आत्मा). याचाच अर्थ 'लोक' हा त्या एकाच आत्मतत्त्वाचा सामुहिक असा आविष्कार होय. या अर्थानेच सर्वजीवमात्र, मानवजात म्हणजे एकूण 'लोक' होत. क्षर आणि अक्षर पुरुष कल्पनेतूनच श्रीकृष्णाने स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष असे नित्य मर्त्य व नित्य आविष्कृत वाटणारे स्वरूप म्हणजे 'क्षर' रूप अर्थात सर्वभूतमात्र आणि चिरंतन सत्य

आत्मतत्त्व म्हणजे 'अक्षर' रूप असे म्हटले आहे. चैतन्यतत्त्व (पुरुषोत्तम) क्षरांच्याही पलिकडे पोहोचते आणि अक्षरांपेक्षाही श्रेष्ठ आहे. (त्याचे ज्ञान होऊनही ते मुक्त असल्याची जाणीव होते.) ते आत्मतत्त्व म्हणजे अक्षर 'लोक' व अक्षराचाच भासात्मक असा आविष्कार .नाशवंत भूतमात्र म्हणजे क्षर 'लोक' असा विचार करून लागलो की 'लोक' चे सनातनत्व, चिरंतनत्व, प्रवाहित्व लक्षात येते आणि यातूनच 'वैदिक' आणि 'अवैदिक' कल्पनेवर विशेष प्रकाश पडतो. हे आत्मतत्त्व लोकात (अवैदिकात) आणि वेदात (वैदिक) सुप्रतिष्ठित आहे. ज्ञान होऊन नियमपूर्वक वागणारे (वैदिक) आणि सामान्य लोक या दोघांत एकच असे आत्मतत्त्व आहे. म्हणजेच हे भिन्न भिन्न लोक नाहीत. परस्परविरोधी तर नाहीतच, परंतु स्वतंत्र दोन अशा संघर्ष करणाऱ्या संस्कृतीही नाहीत. त्यांचे परस्परसंबंध ज्ञाते आणि त्यास अनुसरणारे अनुयायी असे आहेत. श्रेष्ठ मनुष्य म्हणजे अक्षराचे किंवा विश्वातील शक्तीचे किंवा चैतन्यतत्त्वाचे ज्ञान झालेला होय. तो ज्या नियमांनुसार किंवा ज्या पद्धतीने वागतो (म्हणजेच वैदिक ज्या पद्धतीने वागतो), जे जे कर्म करतो त्याचेच अनुकरण किंवा अनुसरण सामान्य लोक (अवैदिक) करतात. तो ज्या गोष्टीला प्रमाण मानतो त्या गोष्टीला सामान्य लोक प्रमाण मानतात. ज्ञानेश्वर म्हणतात. 'एथ वडील जे जें करिती। तया नाम धर्मु ठेविती। तेंचि येर अनुष्ठिती । सामान्य सकळ ।।'[८] म्हणजे वैदिक आणि अवैदिक असे भेद नसून एकाच 'लोक' मधील धुरीण व अनुयायी असे ते आहेत. याचाच अर्थ 'लोक' च्या सुखाचा सम्यक विचार धुरीण करतात असा विश्वास 'लोक' ला असतो आणि धुरीण, 'लोक' चे सुख कशात आहे व ते साधण्यासाठी नित्य व्यवहारातील कोणत्या उणिवा दूर केल्या पाहिजेत. याचा विचार करून आदर्श व्यवहार नियमन करण्याचा प्रयत्न करतात व आपल्या व्यवहारातून अनुरूप वर्तनाचा आदर्शही उभा करतात. म्हणजे धुरीण जो विचार मांडतो किंवा आदर्श निर्माण करतो तो काल्पनिक नसतो, तर मधूनच उद्‌भवलेला असतो. म्हणूनच 'लोक' हेच (सनातनाचे)२ चिरंतन रूप होय, असे म्हणता येईल. अवैदिकातूनच वैदिक आणि वैदिकातून पुन्हा अवैदिक असा हा प्रवास कालप्रवाहात स्थलकालपरिस्थितीसापेक्षतेने घडत असतो. म्हणूनच अनेक 'मनू' ची कल्पना पुढे आलेली दिसते. एकूण श्रीकृष्णाने गीतेत मांडलेल्या तत्त्वज्ञानाप्रमाणे 'लोक' मध्ये 'वेद' आणि 'लोक' असा मुळात भेदच नाही किंवा त्या परस्परभिन्न व विरोधी संस्कृती तर नाहीतच नाहीत. आर्य आणि अनार्य असा वादच मुळी अपनिरीक्षणांवर आधारलेला आहे.

'वैदिक' आणि 'अवैदिक' वादाचे कारण :

Kulkarni
(11)
1st Proff

ज्ञानी, अभ्यासक, ऋषी, चिंतक आदी धुरीण आपल्या वचनांमधून व वर्तनातून नियम सिद्ध करतात आणि त्या नियमांनुसार धर्म (वर्तन) करतात. त्या वर्तनाच्या परंपरा निर्माण करतात आणि त्यांचे प्रामाण्य ते मानतात. या नियमांचे केवळ प्रामाण्य (कर्मकांड) मानून वर्तन करणारांची परंपरा निर्माण होते. या परंपरेचा स्थलकालपरिस्थितीसापेक्षतेशी संबंध जेव्हा सुटू लागतो, तेव्हा हे प्रामाण्य 'लोक' मध्येच आपोआप स्थलकालपरिस्थितीसापेक्षतेने शिथिल होत जाते. नि:सहायतेने अपरिहार्यतेने झुगारूनही दिले जाते. या शिथिलतेतून समूहाच्या म्हणजे 'लोक' च्या सुखाचे सहजसुलभ जीवनाचे अधिक सुलभ आणि अधिक समावेशक व उपयुक्त मार्ग शोधून काढले जातात. पूर्वसुरींनी किंवा पूर्वधुरीणांनी मांडलेल्या आदर्शांना, कल्पनांना नवे वळण मिळू लागते. हे आंदोलन देखील स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष अशा चिरंतनाच्या प्रवाहाचा एक भागच असते. म्हणजेच मुळ परंपराच परिवर्तनशीलत्वेने गतिमान असते. ही अवस्था म्हणजे अवैदिक 'लोक' चे दर्शन असते, असे म्हणता येईल. हे आंदोलन पाहताना 'वैदिक' आणि 'अवैदिक' असा वाद सुरू झाल्याचा एक आभास निर्माण होतो. ही अवस्था म्हणजे अवैदिक 'लोक' चे दर्शन असते. सनातनाचा वर्तमान आविष्कार अवैदिक स्वरूपात आपणास भासमान होत असतो. या आविष्काराच्या गर्भातूनच एक 'वैदिक लोक' या अवैदिक स्वरूपाचे नियमन करण्यासाठी एकूण 'लोक' च्या उत्कष्ट प्रेमातून सतत उदभवत असतो. उदा. वाल्मीकी, व्यास, दधिची, बुद्ध, चाणक्य, ज्ञानेश्वर, शिवाजी, गांधी इत्यादी.

'वैदिक' आणि 'अवैदिक' : एक तर्क :

द्रष्ट्या ऋषींनी पाहिलेले, अनुभवलेले ज्ञान एकत्रित करून शक्यतो सूत्ररूपाने मांडण्याचा संकलन-संपादनाचा पहिला प्रयत्न म्हणजे एकत्रित, विभागश: ग्रथित असे 'वेद' वाङ्‌मय होय. जे शक्य व जेवढे शक्य ते व तेवढे वेदात ग्रथित केले. हा मौखिक परंपरेचा ग्रथितात प्रकटलेला पहिला प्रयत्न. मौखिकाला ग्रथित रूप आले की ते पूर्वसंचित ठरते हे उघड आहे. त्याचा प्रवाह पठणातून 'लोक' मध्ये वाहतो हे खरे, तथापि त्याचे लिखित रूप व त्यातील प्राप्त अवस्था पारंपरिक कर्मकांडात रूपांतरीत होऊन येते. तेथेच ग्रथिताला 'लोक' स्वरूपात बदलते स्वरूप प्राप्त होऊ लागते. हे लक्षात घेतले म्हणजे 'वैदिक' आणि 'अवैदिक' संबंध लक्षात येईल. परंतु एवढ्यावरच हे आकलन संपत नाही. याची दुसरी बाजू बघितली तर, 'वेद' ग्रथित रूपात जे समाविष्ट होऊ शकले नाही असे (समाविष्ट करण्याजोगे किंवा आवश्यक) तत्कालीन समाजात म्हणजे 'लोक' मध्ये किती शिल्लक राहिले असेल?त्याची कोणत्या ना कोणत्या तरी कारणाने लिखित रूपे

(ग्रथित रूपे) निर्माण झाली नाहीत. मौखिक परंपरा मात्र पुढे सुरू राहिली, कारण 'ऋषी' हाही 'लोक' चाच घटक होय. अशा असंख्य ऋषींचे ज्ञान मौखिकात वाहतच राहिले. ही वेदात न ग्रथित झालेली परंपरा अवैदिकच होय. येथेच 'वैदिक' (ग्रथित 'वेद') आणि अवैदिकांचे मौखिक रूप अशी रूपे निर्माण झाली असे म्हणता येईल.

एवढ्यानेही हे आकलन संपत नाही. ग्रथित अशा स्वरूपातून उदभवलेली मौखिक परंपरा आणि अवैदिक परंपरा एकत्र येऊन अवैदिक परंपरेचा विस्तार झाला असणे शक्य आहे. 'वैदिक' चे वेगळेपण त्यामुळे भासू लागले. त्यातूनच 'वैदिक','अवैदिक' असा भेद निर्माण झाला आणि त्यातूनच त्यातील संघर्षविषयक तर्क निर्माण केले गेले. या संघर्षाचा बीमोड वस्तुत: श्रीकृष्णाने भगवदगीतेत मोठ्या साक्षेपाने केला आहे, हे आपण वरील उल्लेखात पाहिले आहेच. तरीसुद्धा संस्कृत आणि प्राकृताच्या फेऱ्यात वैदिक आणि अवैदिक वाद सुरू राहिलेला दिसतो आणि परकीय अभ्यासकच नव्हे तर एतद्देशीय अभ्यासकही या तर्कात फसत गेले असावेत असे वाटते. श्रीविष्णूसहस्रनामावलीमध्ये लोकाध्यक्षाय, सुराध्यक्षाय, धर्माध्यक्षाय, लोकत्रयाश्रय, त्रिकोलात्मने, त्रिलोकेशाय, लोकबंधये, लोकनाथाय, लोकस्वामीने, त्रिलोकधृते, लोकसारंगाय, लोकाधिष्ठानाय आलेले नावे गीतेतील चर्चेला पुष्टी देणारी आहेत.

भारतीय आणि पाश्चात्य 'लोक' कल्पना :

'लोक' हा शब्द भारतीय विचारधारेत वेद, पुराण, गीता या कालापासून वापरला जातो. आहे, हे प्रथमत: लक्षात ठेवले पाहिजे. यासंबंधी आपण वर चर्चा केली आहेच. एवढेच नव्हे तर 'लोक' या शब्दाला 'वेदपूर्वकालापासून परंपरा असावी असे म्हणता येईल. 'लोक' म्हणजे मूलभूत अशा एकाच आत्मतत्त्वाचा मानवी समूहात झालेला विकास असे म्हणता येईल. संस्कृत भाषेतील 'लोक' पासून 'लोक' शब्द निर्माण झालेला असून दृष्टिक्षेपातील स्थानाशी निगडित मानवी समुदाय अशी अर्थछटा घेऊन प्रकटला आहे. 'लोक' सिद्ध होण्यासाठी भूभाग, पर्यावरण, व वस्तूजात हे तीन घटक सुसंवादाने एकत्रित येणे आवश्यक असते. परंतू 'लोक' ला विशिष्ट, सामान्य आणि अतिव्यापक अशा अर्थच्छटा प्राप्त झाल्या आहेत. अर्थात 'लोक' माणसाच्या धारणेतील तो बदल आहे असे म्हणता येईल. अगोदर केलेल्या या संदर्भातील चर्चेचा उल्लेख यासाठी पुन्हा केला की 'लोक' हा शब्द अभारतीय भाषेतील शब्दाला पर्याय म्हणूनच केवळ वापरलेला नाही हे लक्षात यावे. दुसरे म्हणजे शास्त्रीय चर्चा करताना पर्यायी म्हणून या शब्दाची निवड

Kulkarni
(12)
1st Proff

का केली असावी, हे लक्षात येण्यास मदत व्हावी. तिसरे म्हणजे हा 'लोक' शब्द वापरल्याने चर्चेची व्यापकता वाढण्यास आणि मूलगामी चर्चा होण्यास कशी मदत झाली आहे हे लक्षात यावे.

'लोक' हा शब्द इंग्रजीत 'फोक' या शब्दाला पर्यायी म्हणून, साधारणत: एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात वापरला गेला असे दिसते. 'फोकलोअर' असा शब्द एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यावर वापरला गेला. तौलानिक भाषाशास्त्राचा अभ्यास करीत असताना या विषयाकडे लक्ष गेलेले दिसते. खरे तर एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून Folk-Lore कडे अभ्यासकांचे लक्ष वेधले गेले. The term Folk-Lore was first used in the middle of nineteenth century to donote folk-Traditions, Festivals, Songs and Superstitions'[९] या शब्दातील Folk या शब्दाचा अर्थ पुढीलप्रमाणे आढळतो. - (१) दि टवैन्टिएथ सेंचूरी इंग्लिश-मराठी डिक्शनरी' मध्ये पुढीलप्रमाणे अर्थ दिला आहे.[१०] Folk (Fok), (A.S.Fole) n (Colloq) - People in general (Generally used in the sl. form and often with qualifying adjective) लोक, जनता, कुटुंबातील मंडळी, माणसे, घरची मंडळी, (२) केंब्रीज इंग्लिश डिक्शनरी ' Cembridge, English Dictionary मध्ये पुढील अर्थ दिला आहे.[११]Folk - Fok - n. Pl (O.E.Folc, Folk) - People of nation (3) 'ॲन एक्सप्लेनेटरी डिक्शनरी) An Explantory Dictonary मध्ये पुढीलप्रमाणे अर्थ दिला आहे.[१२] Folk (Foak), 1) n: (pl. Fokk or Folks) (a) a nation of race (The Anglo - Saxon Folk) (b) People Collectively or in general (country Folk They are queer folk) (c) One's own kindered (The old folks at home), Fokk (2) adj; coming from the people (Folk lore, Folk tales). Folk-lore मधील 'Lore' या शब्दाचा अर्थ पुढीलप्रमाणे चा अर्थ (१) 'दि टवेन्टिएथ सेंचूरी इंग्लिश-मराठी डिक्शनरी' मध्ये पुढीलप्रमाणे 'Lore' चा अर्थ दिला आहे.[१३] Lore (lor) [A.S.larteaching - learning erudition, शिकविणे, शिकणे, ज्ञान, विज्ञान (२) Cambridge English Dictionary' 'केंब्रिज इंग्लिश डिक्शनरी' मध्ये 'Lore' चा अर्थ पुढीलप्रमाणे आहे.[१४] 'Lore' (Lor) n teach शिकविणे.

Folk-lore या शब्दाचा वापर आणि या शब्दातील Folk आणि lore या शब्दांचे अर्थ पाहता Folk-lore ह्या शब्दाचा वापर का केला आहे हे सहज लक्षात येईल. 'Fok-lore' च्या अभ्यासाच उपयोग अनेक शास्त्रांना होऊ लागला. त्यातूनच Folk-lore च्या अभ्यासाच्या दिशा आणि कक्षा वाढत गेल्या. Folk-

lore चा अभ्यास बराच काळ पूर्वीपासून चाललेला होता, असे म्हणता येईल. तथापि त्याच्या शास्त्रीय अभ्यासाला सुरुवात उशिरा झाली. भारतात इंग्रजी राजवटीतच Folk-lore च्या अभ्यासाला सुरुवात झाली. भारतीय समाज समजावून घेणे, हाच अभ्यासाचा हेतू होता. हा अभ्यास भारतीय विद्येच्या (Indology) अनुषंगाने झाला. भारतीय अभ्यासकांनी भारतीय अभ्यासकांनी Folk-lore ला लोकविद्या,लोकवाङ्मय, लोकसाहित्य असे पर्यायी शब्द वापरले. अलीकडे या संदर्भातील वर्णनात्मक इतिहास देऊन श्रीमती दुर्गा भागवत यांनी 'लोकसाहित्य' हा शब्द रूढ केला आहे.[१५] लोकसाहित्याचा अभ्यास करताना, भारतीय अभ्यासक पाश्चात्यांचे अनुकरण करताना दिसतात. त्यामुळे भारतीय अभ्यासक्रम काहीसे बुचकळ्यात पडल्यासारखे वाटतात. ह्यामुळे Folk म्हणजे 'लोक' या शब्दाच्या अर्थछटेविषयी काही समजुती झालेल्या दिसतात. 'लोक' या शब्दाच्या अर्थाविषयी पुढील कल्पना निर्माण झाल्या - 'लोक' म्हणजे ग्रामीण जनता, 'लोक' म्हणजे अवैदिक, 'लोक' म्हणजे अनार्य इत्यादी. यातूनच भारतीय अभ्यासक नागर - ग्रामीण, वैदिक - अवैदिक, आर्य-अनार्य अशा वादात सापडले आहेत असे लक्षात येईल. अभ्यासाचा आणि ज्ञानशाखांच्या विकासाबरोबरच हे वाद संपुष्टात येतील असा विश्वास वाटतो. अभ्यासाच्या सुरुवातीला अनेक वेळा अभ्यासकांच्या अभ्यासाच्या दिशेसंदर्भात गैरसमजुती होऊ शकतात. आपल्याकडे अभ्यासकांत आणि जनमानसात लोकसाहित्याच्या संदर्भात अशा समजुती आहेत. उदा. लोकसाहित्य म्हणजे जुनी परंपरिक गाणीच होत. 'ग्रामीण', आदिवासी, मागासलेल्या लोकांत सापडणाऱ्या पारंपरिक गाणी, कथा, म्हणी, इत्यादींचे आता संरक्षण केले पाहिजे कारण ते नामशेष होत चालले आहे.' वगैरे.

या कारणास्तव सुरुवातीला 'लोक' संकल्पनेचा आपण विस्तारपूर्वक ऊहापोह करीत आहोत. 'Folk' आणि 'लोक' ह्या शब्दांत वरवर पाहता उच्चार आणि अर्थाच्या दृष्टीने साम्य दिसते. यामुळेच 'लोक' संकल्पना समजावून घेणे आवश्यक आहे. एव्हढ्यानेच ही चर्चा संपत नाही. 'Folk' आणि 'लोक' आणि भारतात वापरलेला 'फोक' ला पर्यायी शब्द 'लोक' यातील आश्चर्यकारक साम्य नजरेसमोर आणण्यासाठी आणि कदाचित अधिक सखोल अभ्यास घडण्याच्या दृष्टीने 'ट्युटोनिक मिथ ॲण्ड लिजण्ड मधून 'लोक' संबंधीची एक कथा दुर्गा भागवत यांनी मुद्दाम उदधृत केली आहे. अभ्यासकांवर या कथेचा प्रभाव असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. ती कथा अशी - 'लोक' (Lok)[१६] लोक हा ओडिनचा धाकटा भाऊ, स्वभावाने त्याच्या उलट. आपण देवाधिपती व्हावे, ही त्याच्या मनात मोठी ईर्ष्या

Kulkarni
(13)
1st Proff

होती. त्याने लग्नही हेग नावाच्या कपटी मायाविनीशी केले होते. स्वर्गात त्या दोघांनी सदा भांडणे करावीत. आसा व वाना ही दोन देवांची कुळे. त्यांच्यात तिने कलागती लावल्या. सुवर्णयुग होते तोपर्यंत या दुष्ट दंपतीचे आधिपत्य देव व मानव यांच्यावर चालले नाही. पण ते संपताच त्यांच्या वासना जगभर पसरल्या. लोकने हेगच्या मसलतीने हिमदैत्याला 'तुला देवकन्या' फ्रेयजा आणि चंद्र व सूर्य बक्षीस देईन' म्हणून सांगितले. बुटक्या कारागिराचे रूप घेऊन हिमदैत्य देवांकडे गेला. देवांना आपल्या नगरीभोवती कोट घालावयाचा होता. कारागीर म्हणाला.,'मी करतो ते काम', देव म्हणाले, 'हिवाळ्यात ते पुरे झाले तर तुला बक्षिस देऊ, नाही तर मारू.' कारागिराने वर सांगितलेले बक्षीस मागितले. देवांनी कुरकुरत कबूल केले. स्वाडिलफेअर नावाच्या घोड्याला कामाला लावून प्रचंड शिळा आणून कारागिराने कोट पुरा केला. वसंतागमनाला तीनच दिवस राहिले चंद्र व सूर्य हातचे जातील म्हणून देव भयाकुल झाले. कोटाचा दरवाजाच राहिला होता. काहीतरी कपट करून हे काम बंद पाडले पाहिजे, म्हणून त्यांनी मसलत केली. लोकनेच दैत्याकरवी हे काम आरंभिले, अशी त्यांची खात्री झाल्यावर देवांनी लोकला मारण्याचा धाक घातला. लोक घाबरला. हिमदैत्याला चकविण्याचे त्याने कबूल केले. एक सुंदर जवान घोडी त्याने स्वाडिलफेअरसमोरून भरधाव रानाकडे पळून जाताना दाखविली. घोडा काम सोडून कामविव्हल होऊन तिच्यामागे धावला. तटाचे काम अपुरे राहिले. हिमदैत्य खवळला. थॉर या ओडिनच्या महापराक्रमी पुत्राने आपली गदा हिमदैत्याच्या कपाळात मारून त्याला यसमसदनास पाठविले. अनेक दैत्य या संग्रामात ठार झाले. महाघोर नरकात ते दैत्य गेले. थॉर व हिमदैत्याच्या युद्धाची कथा भारतीय इंद्र व वृत्र यांच्या कथेसारखीच आहे. पुढे लोक आणखीच बिथरला. अनेक दुराचार त्याने केले व शेवटी महासर्पाच्या दंशाने तो मृत्यू पावला.'' या कथेतील 'लोक' ने जो संघर्ष केला आहे. त्याची साक्ष भारतीय पुराणांत कोणत्या प्रकाराने मिळते, याविषयी दुर्गाबाईंनी वर जे इंद्र व वृत्र यांचे उदाहरण दिले त्यातून कोणत्या 'लोक' कडे भारतीय अभ्यासकांचे लक्ष वेधले गेले असेल, याची चुणूक दिसू शकेल. आपल्याकडील असुर, अनार्य यांच्या कथा अशा प्रकारच्या आहेत, याला पुराणात भरपूर साक्ष आहे. 'लोक' चा अर्थ संकुचित होण्यास व 'लोक' कथेने भारतीय अभ्यासकांमध्ये मदत झाली असावी. मुळात म्हणजे या शब्दाचा जो अर्थ सुरुवातीला घेतला गेला त्याचाही अभ्यासाच्या प्रगतीबरोबर विस्तार होत जाऊ शकतो, हे सुरुवातीच्या 'लोक' विषयक चर्चेमधून ध्यानात येऊ शकेल. त्या विस्तारित किंवा व्यापक अर्थाने विचार करू लागलो की

'लोक' संबंधीच्या संकुचित व भ्रामक कल्पना गळून पडतील. 'लोक' या पदाकडे लोकसाहित्याच्या अभ्यासामुळे अधिक लक्ष गेले हे खरे आहे. म्हणून लोकसाहित्यातील 'लोक' विषयी मांडलेल्या कल्पना लक्षात घेतल्या तर 'लोक' या पदावर अधिक प्रकाश पडू शकेल.

लोकसाहित्यातील 'लोक'

(मराठी भाषेतील अभ्यासकांच्या उल्लेखांतून (१) 'लोकसाहित्य' या सामासिक शब्दातील विचार करताना त्यांनी शब्दकोशातील अर्थांची सरळ दोन गटांत विभागणी केली आहे. (१) स्थान २) जनता. लोकसाहित्यविषयक विचार करताना दुसरा म्हणजे जनता हा अर्थ घ्यावयाचा, असे म्हटले आहे.

'लोक' शब्दाच्या व्युत्पत्तीची चर्चा करताना ते लिहितात - भारतात वैदिक आर्यांचे आगमन झाल्यानंतर येथील आर्येत्तर जमातींशी त्यांचा संघर्ष झाला. हा संघर्ष दोन जमातींमधील नव्हे, तर दोन संस्कृतीमधला होता. त्याचा परिणाम म्हणून वेद व वेदबाह्य असे भेद उत्पन्न झाले. वेद न मानणाऱ्या आर्येतर जमातींना वैदिक आर्य 'लोक' या नावाने संबोधू लागले. वेद आणि लोक असा भेद करून आर्यांनी वेदाची प्रतिष्ठा राखलीच शिवाय त्याबरोबर 'लोक' शब्दाचे स्वतंत्र महत्त्वही मान्य केले. वेदबाह्य वाङ्मय ते लोकवाङ्मय त्यांनी मानले. सांप्रत 'लोक' शब्द वेदेतर संस्कृती अशी संकुचित अर्थातून वर उठला आहे. व्यापक झाला आहे.[१७] या अवतरणातील 'लोक' शब्द संकुचित अर्थातून वर उठला आहे. असे म्हटले असले तरी सुद्धा वेद आणि वेदबाह्य ह्या कल्पनांमधील संघर्षाला पोषक ठरून या ग्रंथात वैदिक आणि अवैदिक विषयक तर्काच्या मुळावरच घाव घालणारा आहे. परंतु मुळातच वरील अवतरणातील तर्क या ग्रंथात केलेल्या चर्चेच्या दृष्टीने अनिरीक्षण आणि अपनिरीक्षणावर आधारित आहे. असे लक्षात येईल.

२) डॉ. प्रभाकर मांडे यांनी 'लोक' या पदाच्या विविध अर्थांचा परामर्श घेऊन डॉ. ना. गो. कालेलकरांची 'लोक' ची कल्पना विशेष उद्धृत केली आहे. 'लोक' म्हणजे एका वेगळ्या संस्कृतीचे दर्शन घडविणारा वर्ग, ही संस्कृती स्वाभाविकपणे जगते आणि निसर्गाला अधिक जवळची आहे. बाह्य संस्कारापासून आलिप्त राहिल्यामुळे तिच्यात पुरातत्त्वाचे निर्भेळ अवशेष अधिक प्रमाणात मिळू शकतात. ही आद्य संस्कृती नसली तरी तिची जुन्यात जुनी उपलब्ध होऊ शकणारी अवस्था आहे. ही अवस्था समाजातील काही माणसांच्या जीवनाविषयक सवयींतून, रूढीतून, परंपरागत नृत्यगीत इत्यादी कलाकृतीतून प्रकट होऊ शकते. या माणसांनी बनलेला समाज म्हणजेच 'लोक'[१८].

Kulkarni
(14)
1st Proff

(३) 'लोक' केवळ ग्रामीण किंवा शहरी, तसेच केवळ जुने किंवा नवे नाहीत. सांस्कृतिक दृष्ट्या विशिष्ट मानसिक जडण-घडणीचा समावेश ज्या समाजात, ज्या समूहामध्ये आढळतो, असा मानवसमाज म्हणजे 'लोक' ! 'लोक' हा शब्द समूहवाचक आहे. त्या अर्थाने लोकसाहित्यातील 'लोक' शब्दही समूहवाचक आहे.''[१९]

(४) डॉ. गंगाधर मोरजे लोकसाहित्यातील 'लोक' संदर्भात लिहितात, 'लोकसाहित्यातील 'लोक' शब्दाची मला अभिप्रेत असलेली संकल्पना लोकसाहित्याच्या समाजधारणेसाठी' आवश्यक असलेल्या तत्त्वांनी एकत्र आलेला असतो. समान भाषा, समान भूपरिसर हे त्याचे महत्त्वाचे आवश्यक घटक असतात. लोकसाहित्यातील 'लोक' अशा समान तत्त्वांनी, भूप्रदेशाने वा भाषेने एकत्र आलेले असतात. हे काही प्रमाणात खरे असले, तरीही लोकसाहित्यातील 'लोक' समूहापेक्षा वेगळा असतो. त्यांच्या एकत्र येण्यामागे समान सौंदर्यभावनेचे महत्त्वाचे सूत्र असते. त्याशिवाय नितीशास्त्र, तत्त्वज्ञान, भाषा ही महत्त्वाची सूत्रे विसरता येत नाहीत. लोकसाहित्यातील, 'लोक' समूहमन तयार व्हायला प्रामुख्याने समान सौंदर्यभावना आवश्यक असते आणि या समान सौंदर्यभावनेमुळे लोकसाहित्य हे कलारूप धारण करते आणि मग लोकसाहित्य हे वाङ्मय व कला असते हे लक्षात येते. मौखिक आविष्कार आणि कृती यांच्या प्रयोगातून लोकसाहित्य 'जीवनाचा अविष्कार' कलात्मक रित्या घडवित असते. म्हणजे जीवनसमृद्धीसाठी आवश्यक असणाऱ्या या तत्त्वाची जाणीव लोकसमूहाला एकत्र आणण्यासाठी जितकी अधिक असेल तेवढा जीवनाचा आविष्कार संपन्न होईल.

थोडक्यात, समान सौंदर्यभावना, भाषा, नीतिकल्पना, तत्त्वज्ञान या तत्त्वांनी एकत्र आलेला समूह म्हणजे लोकसाहित्यातील 'लोक' होय.''[२०]

(५) लोकसाहित्यील 'लोक' चा विचार करताना मी पुढीलप्रमाणे चर्चा 'लोकसाहित्यविचार' या ग्रंथात मांडली आहे. - 'लोक' म्हणजे ग्रामीण जीवनातील जुन्या काळातील लोककला किंवा लोकसाहित्य सादरीकरणाचे प्रयोग जेथे घडत असतात तेथे सादरीकरणकर्ते व भोक्ते म्हणून सहभागी असलेले लोक, भटक्या सांस्कृतिक संस्था, भलरी कार्यामध्ये सहभागी 'लोक' (इ) एक ना अनेक प्रकारे ('लोक' ची) चर्चा केली गेली आहे. ही सर्व चर्चा अंशात्मकतेने बरोबर आहे असे म्हणता येईल. मुलभूत विचार असा केला पाहिजे की, लोकसाहित्याची सुरुवात ही मानवाच्या जीवनापासून आहे. लोकसाहित्याची परंपरे भाषेच्या परंपरेपेक्षा जुनी आणि मूलभूत आहे.

मनुष्य हा कळप करून राहणारा प्राणी आहे. कळप करून राहणाऱ्या प्राण्यांना दोन मने असतात - व्यक्तिमन आणि समूहमन. लोकसाहित्य या दोहोंचा मिलाफ असते. कळपात मान्य होणाऱ्या किंवा निषेध होणाऱ्या गोष्टी ह्या समानमनस्क स्थितीचा परिणाम असतो. याच दृष्टीने लोकसाहित्य हे त्या समानमनस्क स्थितीचा उदगार असते. म्हणजेच ही समानमनस्क अवस्था असणारा जो माणसांचा समूह असतो तो लोकसाहित्यातील 'लोक' होय. असा समानमनस्क, समूह, वेळ, प्रसंग, स्थलकाळ या सर्व बाबतीत तयार झालेला असू शकतो. अशा वेळी प्रकटीकरण करणारी एक व्यक्ती ही समूहाचे म्हणजेच समानमनस्क लोकांचे आत्मप्रकटीकरण करीत असते. तेथे तो एक समूह-पुरुष निर्माण झालेला असतो. आता हे समूह - पुरुष तत्कालीक स्वरूपाचे व परंपरा प्रवाहाचेही असतात, असे आपल्या लक्षात येईल. म्हणूनच, 'लोक' म्हणजे एकत्रितपणे जास्तीतजास्त सुखकर जीवन जगण्यासाठी एकत्र आलेला माणसांचा समुदाय हा समुदाय समानमनस्क असतो.''[२१]

महाराष्ट्रातील लोकसाहित्याच्या अभ्यासकांनी सुरुवातीच्या काळात संपादन करताना 'लोक' कल्पनेचा संकोच केलेला आहे. हे खरे असले, तरी सुद्धा अभ्यासाच्या प्रगतीबरोबर आता 'लोक' ही कल्पना व्यापक झाली आहे, हे वरील मतांवरून लक्षात येऊ शकेल.

'लोक' ची निर्मिती - एक कुतुहल :

'लोक' म्हणजे समानमनस्क माणसांचा समूह असे मान्य केले की 'लोक' चे अनेक प्रकार करता येतील. आत्तापर्यंत 'लोक' विषयी झालेल्या चर्चेत असंख्य प्रकार झालेले आपण पाहिले आहेतच. असे प्रकार आणि विश्वमानव यात काही संबंध आहे का? मानवाच्या उत्पत्तीकथाविषयक परामर्श घेतला. तर बहुतेक सर्व मानवी सारणींमध्ये समान कथा आढळतात. दुर्गाबाईंनी 'उत्पत्तीकथा' मध्ये याविषयी काहीसा परामर्श घेतला आहेच.[२२] विश्वात्मक परमेश्वराची संकल्पना या विषयीचा बोध घडवित असते. या संबंधात आणखी पुरावे देण्याची गरज वाटत नाही. मुख्य म्हणजे मानवप्राणी आणि त्याच्या मूलभूत प्रवृत्ती, सर्वदूर एकच असल्यामुळे विश्वमानवाचा आपण एकात्मपणाने विचार करू शकतो.

या मूलभूत भावना व प्रवृत्ती विचारात घेऊनच निरनिराळ्या जीवनपद्धतींनी आपापल्या सारणींचा प्रचार करता आला आहे असे वाटते. 'एकं सत्' चा अनुभव बहुधा विविध ठिकाणी असलेल्या मानवी समूहांना समानतेने आला असावा. असे म्हणण्यास वाव आहे. मानववंशशास्त्राप्रमाणे मानवांचे अनेक वंश मान्य केले, तरी

Kulkarni
(15)
1st Proff

सुद्धा विश्वात्मक मानवात काही तपशिलातील फरक मान्य केले तर भावना व प्रवृत्ती यात साम्यच असते हे मान्य करावे लागते. या चर्चेवरून एक अनुमान निघते, ते म्हणजे विश्वमानवात समानमनस्कता असू शकते आणि तो एक व्यापक असा 'लोक' मानता येऊ शकेल. समानमनस्कतेची निष्पत्ती मानवाच्या मनुष्यत्वात आहे, हे लक्षात येईल. मनुष्यत्व म्हणजे मानवाच्या भावना (विकाराधिष्ठीत) व त्यातून प्रत्ययास येणाऱ्या त्याच्या प्रवृत्ती. परंतु असे असले तरी या विश्वात्मक 'लोक' चे असंख्य प्रकारही शक्य आहेतच. जेथे एक 'लोकप्रमाद' घडलेला दिसतो. 'लोक' चे अनेक प्रकार ही विश्वात्मक 'लोक' ची अंगे होत आणि या अंगांनाही 'लोक' हीच संज्ञा वापरावी लागते. म्हणजे संबंध शरीरालाही 'लोक' च म्हणावयाचे आणि एकेका अवयवालाही 'लोक' च म्हणावयाचे. ह्याची संगती केवळ तत्त्वज्ञानाच्या आधारेच शक्य आहे, हेही लक्षात येईल. भारतीय तत्त्वज्ञान हे याही दृष्टीने मूलभूत अशी भूमिका बजावते.

आता, 'लोक' चे अनेक प्रकार होतात हे आपण मान्य केले, तर 'लोक' ची निर्मिती कशी होते हा कुतुहलाचा विषय राहतो. या संबंधात कारणमीमांसा करताना स्थल, काल, परिस्थिती, भाषा, तत्त्वज्ञान, सारणी अशी अनेक कारणे पुढे येतात. परंतु यापैकी कोणत्याही एका कारणाने 'लोक' ची निर्मिती होईल असे म्हणता येणार नाही. या सर्व कारणांचा एकत्रितपणे विचार करावा लागेल, किंवा काही वेळा यातील काही कारणांचा एकत्रित विचार करावा लागेल. याचे कारण असे की समानमनस्कता हा 'लोक' चा व्यवच्छेदक गुणधर्म असतो. ही समानमनस्कता साधताना वरील कारणांपैकी सर्व किंवा काही उपयोगात येऊन 'लोक' ची निर्मिती होते असे म्हणता येईल. 'लोक' ची निष्पत्ती ही वरवर पाहता तात्कालिक स्वरूपाची आहे असे वाटले, तरी समानमनस्कता निर्माण होण्यासाठी सामुहिक मनांचा युगांचा प्रवास कारणीभूत असतो. यात तात्कालिक स्वरूपात काही परिवर्तने झालेली दिसतात. उदा. हिंदू धर्मांतर्गत ज्या जाती, पंथ आहेत त्यांचे स्वरूप हे अशा प्रकारचे आहे. परंतू असे स्वरूप हे अंतिम स्वरूप नसते. निखळ वर्तमानातील ते तात्कालिक स्वरूप असते. म्हणून 'लोक' च्या निर्मितीचे उत्तर मानवी जीवनाच्या आदिम जीवनाकडे पोहोचूनच मिळण्याची शक्यता आहे. मानवी जीवनाच्या आदिम बिंदूपर्यंत पोहोचणे म्हणजे भाषानिर्मितीच्या पलीकडे उलटा प्रवास करीत अंतिम कारणापर्यंत पोहोचणे होय. मग त्याचे उत्तर 'नेति,नेति, नेति!' असे येण्याची शक्यताच जास्त होय. म्हणूनच काळातील प्रत्येक शास्त्रातील तत्त्वज्ञ, विचारवंत, शास्त्रज्ञ, अंतिम कारणाचा शोध घेतो आहे. असा शोध घेता

घेता संपून जातो आहे; संशोधन अपूर्णच राहते. असे असले तरी 'लोक' च्या संकल्पनेवरच मानवी शास्त्रे उभी आहेत. ही गोष्ट नाकारता येणार नाही. शास्त्रांच्या चर्चेतूनही 'लोक' च्या निर्मित्तीबद्दलचे कुतुहल अनुत्तरितच राहिले आहे.

'लोक' आणि 'लोक' प्रकार :

'लोक' हा शब्द माणसांच्या समूहासाठी वापरला जातो. 'लोक' असतो तरी कसा? 'लोक' मानवी संस्कृतीच्या आदिमतम बिंदूपासून अस्तित्वात आलेला आहे, हे मान्य करावयास हरकत नसावी. हा 'लोक' त्या बिंदूपासून मानवी समूहपुरुषाच्या आकारात परंपरा आणि नवता या दोन्ही अवस्थांतून आपला आकार लवचिकतेने बदलीत सतत वर्तमान म्हणूनच वावरत असतो. तो नित्य नवीन वाटला तरी तो अनादि असतो आणि त्याचा प्रवास अनंताकडे सुरू असतो. अनंतरूपे नटलेल्या परमेश्वराच्या वर्णनासारखेच हे असते. त्यामुळेच अखिल मानव त्या 'लोक' मध्ये सामावलेला एकात्म असा एक 'लोक' म्हणजे विराट पुरुष आपल्याला जाणवतो. ज्ञात विश्वातील अखिल मानवाच्या भावना कल्पना, वर्तनपद्धती ह्या बीजात्मकतेने समान, एवढेच नव्हे, तर एकच असतात. ही विराट-मानव पुरुषाची अवस्था (विराट-पुरुष अवस्था) स्थलकालपरिस्थिती यांच्या पलीकडील नित्यनूतन सेंद्रिय व चिरंतन स्वरूपाची असते. भारतीय मनातील जनताजनार्दनाची कल्पना ही एक प्रकार त्या 'लोक' चे सतत जाणवणारे रूप म्हणता येईल. त्यामुळे हा सर्वसमावेशक, एकात्म आणि चिरंतन असा विराट पुरुष म्हणजे खऱ्या अर्थाने 'लोक' असे म्हणता येईल. हा 'लोक' च अंतिमत: सत्य असतो.

असे जर मानले तर मग 'लोक' चे विविध प्रकार दिसतात त्यांच्या अस्तित्वाचे काय? खरे तर हे प्रकारच नित्य सहज अनुभवास येतात! येथे प्रथमत: हे लक्षात घेतले पाहिजे की, 'लोक' प्रकार असे म्हणून आपण 'लोक' मध्ये भिन्नतेचा विचार करतो. अशी भिन्नता किंवा तुटकपणा प्रत्यक्ष जाणवत नाही. म्हणूनच 'लोक' प्रकार असे म्हणण्यापेक्षा 'लोक' चे अंग असे म्हणणे संयुक्तिक ठरेल. म्हणूनच ते प्रत्येक अंग 'लोक' या मुळ सत्य अवस्थेला विशेषण स्वरूपात चिकटते. त्यातूनच भूलोक, स्वर्गलोक, चंद्रलोक अशी स्थानपरत्वे लोकअंगे दिसू लागतात. मित्रलोक, शत्रुलोक, मूर्खलोक, देवलोक, मनुष्यलोक असे मनुष्यस्वभाव किंवा अवस्थादर्शक 'लोक' तयार झालेले दिसतात. जात, धर्म, पंथ, भाषा प्रदेश स्थल, काल, परिस्थिती, अवस्था या सर्वच कारणांमुळे 'लोक' चे भेद झालेले दिसतात. आता हे भेद म्हणजे 'लोक' ची अंगे होत, असे मान्य केले की, 'लोक' चे सर्व गुणविशेष त्यात येतातच येतात. अंगभिन्नता दर्शविणाऱ्या गोष्टींमुळेच केवळ

Kulkarni
(16)
1st Proff

वेगळपण जाणवते. परंपरा, जाणिवा, वर्तनपद्धती, श्रद्धा, शास्त्रे, या सर्व बाबतीत स्थलकालपरिस्थितीनुसार भिन्नता आल्यासारखे वाटले, तरी त्यातील बीजात्मक 'लोक' तत्त्व कायम असते. त्यामुळेच ही सर्व अंगे 'लोक' या विराट पुरुषाची असली, तरी ती 'लोक' च्या स्वरूपात सत्यच असतात. प्रत्येक लोक हा म्हणूनच सत्य असतो. त्या प्रत्येक 'लोक' चा स्वतंत्र अभ्यास करता येतो. त्याचे वेगळेपण ज्या गोष्टींनी सिद्ध झालेले असते, त्याचा मागोवा घेता येतो, त्याच्या इतिहासाची सिद्धता करता येते, त्याच्या परिवर्तनाची मीमांसा करता येते. याचबरोबर त्यातील तपशिलातून अनेक 'लोक' चे तपशिलातील पर्यायांच्या बीजात्म दर्शनातून एक 'लोक' स्वरूप पाहता येते. यामुळेच एकात्म विश्वमानव असे विराट पुरुषरूपात 'लोक' चे दर्शन घडते. हे विराटपुरुषरूप 'लोक' चे दर्शनही सत्य आणि अंगानुसारी निर्माण झालेले 'लोक' चे एक भासमान वेगळे दर्शन तेही सत्य.

'लोक' धुरीण नेहमी एखाद्या विशिष्ट अंगस्वरूप असलेल्या 'लोक' मध्ये वावरत असतात. याच 'लोक' च्या संस्कारात त्यांची जडणघडण होत असते. असे असले तरी धुरीणांचे त्या त्या लोकधारणांच्या बीजात्मकतेकडे लक्ष असते. त्यामुळे ते त्या विशिष्ट अंगस्वरूप 'लोक' लाही विराटपुरुष 'लोक' मध्ये पाहतात. त्या त्या अंगस्वरूप असलेल्या 'लोक' च्या प्रवासास विराटपुरुष 'लोक' मध्ये सामावून जाण्याच्या प्रक्रियेस पूरक असे लोकधारणेला वळण देणारी सांस्कृतिकतत्त्वे पुरस्कारितात. 'लोक' धुरीणांचे हे कार्यही त्याच लोकांत प्रक्रियारूपच चाललेले असते. या प्रक्रियेतूनच 'लोक' चे चिरंतनत्व स्पष्ट होत असते. यामुळेच मूलत: विराटपुरुषाच्या अंगस्वरूप असलेल्या त्या त्या 'लोक' ला एक सांस्कृतिक, सेंद्रिय, नित्यनूतन प्रवाही आकार प्राप्त होत असतो. त्या अंत:प्रवाहातूनच विराटपुरुष 'लोक' लाही एक अधिक व्यापक सांस्कृतिक, सेंद्रिय, नित्यनूतन प्रवाही आकार प्राप्त झालेला दिसतो. त्यामुळे 'लोक' ची सर्व स्वरूपे ही सत्यच असतात. त्याचा उगम आणि लय विराटपुरुषरूप 'लोक' मध्येच होत असतो. विराटपुरूषरूप 'लोक' चे स्वरूप मात्र अनादि, अनंत व शाश्वत असते. या शाश्वत स्वरूपाचा शोध घेता येतो. इतिहासादी मानवी शास्त्रांनी त्याची संगती लावता येते, असे म्हणण्यापेक्षा या शाश्वत स्वरूपातील 'लोक' ची जाणीव झाली की शास्त्रे मांडता येतात. शास्त्रांना विराटपुरुषस्वरूप 'लोक' दर्शनामुळेच भक्कम असा पाया मिळालेला असतो. संस्कृतीची व्याख्या करताना डॉ. शं.दां.पेंडसे लिहितात, 'राष्ट्रातील ऋषींचे, पुरोगामी विदवानांचे विचार, त्यांनी ठरविलेले ध्येय व त्यांचे मार्ग आणि त्यांना अनुसरून राष्ट्रात झालेला आचार त्यांनीच संस्कृती बनत असते.'[२३] असे ऋषी किंवा पुरोगामी

विद्वान म्हणजेच 'लोक' मधील धुरीण होत. असे धुरीण प्रत्येक 'लोक' मध्ये असतातच. एक प्रकारे यांच्याद्वारेच त्या 'लोक' चे आत्मप्रकटीकरण होत असते. 'लोक' ची संस्कृती प्रकट झालेली असते. त्या त्या 'लोक' ला आकार लाभलेला असतो. 'लोक' ची ही संस्कृती विराटपुरुषरूप 'लोक' च्या संस्कृतीचा अविभाज्य असा भाग बनते. विरापुरुषरूप 'लोक' चे या अंगस्वरूप 'लोक' च्या संस्कृतीमधून बीजात्मक पोषण होते व एकूण 'लोक' ची अवस्था वर्तमान राहते. या संदर्भात इरावती कर्वे यांचे विचार स्वीकार्य आहेत. त्या लिहितात, 'परिवर्तनशील परंपरांचा सुमच्चय म्हणजे संस्कृती असे म्हणता येईल. इतिहास, भौगोलिक, परिसर, धर्म, विज्ञान, शिक्षण, साहित्यसंगीतादी कला व लोकजीवन, राहणीमान, खाद्यपदार्थ, श्रमजीवन, आरोग्य इत्यादी गोष्टी संस्कृतीच्या घटक होत. प्रत्येक संघटित मानवी जीवनाला संस्कृती ही असतेच असे म्हणता येईल.''[२४] यावरून असे म्हणता येईल की अंगस्वरूप असलेला प्रत्येक 'लोक' हा स्वतंत्र सांस्कृतिक संघटन आहे. मात्र तसे ते स्वतंत्र नसते. कोणत्याही 'लोक' ची विश्वात्मक विराटपुरुषरूप 'लोक' शी नाळ तुटलेली नसते. तरी सुद्धा अंगस्वरूप असलेल्या 'लोक' चे स्वतंत्र अस्तित्व आपण पाहू शकतो.

सामान्यत: आपल्याला अंगस्वरूप 'लोक'च आढळतो. तो प्रत्येक 'लोक' आपल्या आपल्या आगळ्या अस्तित्वात सत्यच असतो. त्याचे असे अस्तित्व केव्हाही विश्वात्मक विराटपुरुषरूप 'लोक' शी संवादी स्वरूपाचे असते. हा संवाद दुहेरी स्वरूपाचा असतो. (१) विराटपुरुषरूप 'लोक' चे बीज विशेष प्रत्येक अंगस्वरूप 'लोक' मध्ये आलेले असतात. तेच त्याचे पूर्वसंचित असते. त्या 'लोक' शी या नव्या 'लोक' चे (वर्तमानातील अंगस्वरूप 'लोक' चे) परस्परसंबंध व्यवच्छेदक स्वरूपात असतात.(२) उलटपक्षी अंगस्वरूप 'लोक' मधून अनेक विशेष विराटपुरुषरूप 'लोक' स्वीकारतो. त्यामुळेच विराटपुरुषरूप 'लोक' सर्व अंगस्वरूप 'लोक' ना सामावून घेऊन आपले चिरंतनत्व राखतो.

इतिहास, मानसशास्त्र, मानवशास्त्र, धर्मशास्त्र, न्यायशास्त्र यांचा अभ्यास या अंगस्वरूप 'लोक' च्या अभ्यासातूनच घडत असतो. त्यातूनच एकूण 'लोक' विषयी सामान्य तत्त्वे निष्पन्न होतात व त्यातूनच मानवासंबंधी शास्त्रांचा अधिकाधिक विकास होऊ शकतो. या करिताच 'लोक' चे अंगस्वरूप असे 'लोक' प्रकार जेवढे अधिक करता येऊ शकतील तितका 'लोक'चा या शास्त्रांच्या आधारे सूक्ष्म अभ्यास करता येईल व तो अभ्यास 'लोक' च्या एकूण घटनेवर विशेष प्रकाश टाकून अंतत: मानवी विकासास उपयुक्त ठरू शकेल.

Kulkarni
(17)
1st Proff

'लोक' ची उत्पत्ती :

प्रत्येक अंगस्वरूप 'लोक' ची उत्पत्ती नेमकी केव्हा झाली असेल हे सांगणे कठीण आहे. असे असले तरी 'लोक' च्या आत्मप्रकटीकरणातून म्हणजेच लोकसाहित्याच्या आधारे, रूढी-परंपरांच्या स्वरूपावरून आणि विशेषत: त्या 'लोक' मधील मिथकांच्या आधारे आपण त्या 'लोक' च्या उत्पत्तीविषयी तर्क बांधू शकतो. अंगस्वरूप 'लोक' ची उत्पत्ती विराटपुरुष 'लोक' मध्ये समाविष्ट झालेली असते. तेथेच अंगस्वरूप 'लोक' चे अंगस्वरूप सिद्ध होते. याच अंगस्वरूप 'लोक' च्या आत्मप्रकटीकरणातून एकूण 'लोक' च्या उत्पत्तीविषयी संकेत मिळतात. त्यायोगे आपण उत्पत्तीसंबंधात काही मागोवा घेऊ शकतो. अर्थात हा मागोसासुद्धा अखेर तर्काकडे सुपूर्द करून समाधान मानावे लागते. 'लोक' च्या उत्पत्तीविषयक अभ्यासातून 'लोक' धारणेची म्हणजेच 'लोक' च्या स्थिर आणि प्रवाही, सनातन आणि वर्तमान, तात्कालिक आणि चिरंतन स्थितिगतीची जाणीव आपणास होऊ शकते. या 'लोक'ची धारणा करण्याची शक्ती असलेली व्यक्तिगत व व्यक्तिसमावेशित, 'लोक' ची धारणा करण्याची शक्ती असलेली व्यक्तिगत व व्यक्तिसमावेशित, 'लोक' ची सामुहिक-मानसिक अवस्था लोकबंधामुळे तयार झालेली असते. 'लोकबंध' संदर्भात आपण पुढील उल्लेखात सविस्तर चर्चा करणारच आहोत. याचा अर्थ असा की, 'लोक' ची उत्पत्ती समजावून घेण्यासाठी आपणास 'लोक' च्या आत्मप्रकटीकरणापर्यंत जावेच लागते. हे आत्मप्रकटीकरण, म्हणजेच लोकबंधांचे प्रकटीकरण म्हणजेच लोकसाहित्याचे प्रयोग होत. याविषयीही आपणास पुढे सोदाहरण चर्चा करावयाची आहे. त्यामुळे येथे उल्लेख पुरेसा आहे.

लोक आणि घटक 'लोक' :

'लोक' म्हणजे समानमनस्क किंवा एकमनस्क मानवी समूह असे एकदा मान्य केले की त्यातील प्रत्येक मानव हा त्या 'लोक' चा घटक होतो. म्हणजे 'घटकलोक' होतो. त्या 'घटकलोक' चे (व्यक्तिचे) अस्तित्व त्याचा इतिहास आणि वर्तमान, त्याचे मन त्या 'अंगस्वरूपलोक' चा व पर्यायाने 'विराटपुरुषरूप लोक' चा अविभाज्य घटक ठरतो. त्यामुळे त्याचे एकूण जीवनास्तित्व ही त्या 'लोक' च असतो. त्यामुळे त्याच्या आत्मप्रकटीकरणातून 'लोक' अंश असतो. अर्थातच तो घटकही एकप्रकारे एकूण 'लोक' च असतो. त्यामुळे त्याच्या आत्मप्रकटीकरणातून 'लोक' चेच आत्मप्रकटीकरण पर्यायाने होत असते. येथे एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे की, या 'घटकलोक' चे त्याच्या अंत:प्रवृत्तीनुसार त्याचे असे स्वतंत्र, स्वयंपूर्ण अस्तित्व असते. हे त्याचे जीवशास्त्रीय अस्तित्व होय. असे असले तरी

हा 'घटकलोक' (व्यक्ती) आनुवंशिकतेतूनच जन्माला आलेला असतो. त्यामुळे त्या 'अंगस्वरूपलोक' च्या पूर्वसंचिताचा वारसा त्यात संक्रमित झालेला असतोच. तरीदेखील अंशात्मक स्वरूपातील त्याचे शिल्लक राहिलेले प्राणीतत्त्वीय वेगळेपण 'लोक' शी स्वतंत्रपणे सतत संघर्ष करीतच असते. त्यातूनच त्याच्या त्या स्वतंत्र अस्तित्वाला 'अंगस्वरूपलोक' व 'विराटपुरुषरूप लोक' मधील उणिवा किंवा आधिक्य गवसत असते. त्यातूनच त्याला 'लोक' ला वळण लावण्याचा विचार स्फुरतो. येथेच 'लोक' धुरीण जन्माला येण्याची शक्यता असते. कधी हा 'घटकलोक' संपूर्ण 'लोक' विरुद्ध जाऊन काही प्रगल्भ विचार मांडतो व संघर्षातून 'लोक' ला वळण लावतो. त्याचबरोबर तो स्वत: धुरीणत्व पत्करून 'लोक' ला अधिक विकसित अवस्थेकडे नेण्याचा प्रयत्न करतो. 'घटकलोक' चे हे स्वतंत्र अस्तित्व भासले, तरी ते 'लोक' शी निगडित असते. 'लोक' सापेक्षच असते. येथे त्याचे 'स्व' चे 'लोक' स्वरूप पाहणे चालू असते. म्हणजेच 'घटकलोक' च (व्यक्तीच) 'लोक' स्वरूप झालेला असतो. म्हणजे 'घटक लोक' होही 'लोक'च ठरतो. त्याचे आत्मप्रकटीकरण हेही 'लोक'चेच आत्मप्रकटीकरण ठरते. हा 'घटकलोक' (व्यक्ती) जेव्हा 'लोक' बनून विचार करू लागतो, तेव्हा त्याच्या आत्यंतिक उन्नयानातून संपूर्ण सृष्टी हीच त्याला 'स्व' स्वरूपात नटलेली दिसते. असा त्याचा आणि त्याच्या माध्यमातून संपूर्ण 'लोक' चा संपूर्ण ज्ञात आणि अज्ञात सृष्टीशी असलेला एकात्मतेचा संबंध प्रकटतो. म्हणजेच आत्मस्वरूप प्रकटते. हाच 'घटकलोक' चा कधी कधी संपूर्ण 'लोक' शी नाळ तोडून वागण्याचा प्रयत्न घडतो. त्यावेळी मात्र तो 'लोक' राहत नाही. ते एक जनावर होते ! आहार, निद्रा, भय आणि मैथुन या विकार या विकारसापेक्षतेने केवळ 'स्व' चा आत्यंतिक स्वार्थाधतेने विचार करणारे ! या जनावराचे माणूस बनणे म्हणजेच 'लोकबंधा' तून प्रवास करणे, म्हणजेच त्या 'स्व' चा लोक होणे होय.

'लोक' ची त्रिविधता :

सर्व जीवमात्रांना समाविष्ट करून घेणारी 'लोक' ची अवस्था म्हणजे 'विराटपुरुषलोक' होय. मानवाने अखिल मानवजातीस एकात्म स्वरूपात पाहण्याची ही अवस्था असते. या अवस्थेला 'विश्वलोक' अवस्था असेही म्हणता येईल. 'विराटपुरुष लोक' ही एक भावनात्मक अवस्था आहे. मानव अवस्था आहे. या भावनेला निसर्गनिमित्तीची संवेदना असते. आदिम सनातन 'लोक' च्या उत्पत्ती बिंदूपासूनची परंपरा असते. या अवस्थेला भावनात्मकतेने व तत्त्वत: सर्व भेद बाजूला सारून विश्वकल्याण साधण्याची आस असते. अशी अवस्था असणे म्हणजेच 'विराटपुरुषरूप

Kulkarni
(18)
1st Proff

लोक' अवस्था होय. उदाहरणच पाहावयाचे तर श्रीसंत ज्ञानेश्वरांच्या पसायदानात ही भावना व्यक्त झाली आहे. ही 'लोक' ची अंतिम किंवा क्षितिज अवस्था किंवा प्रथम अवस्था म्हणू या.

स्थलकालपरिस्थितीनुसार या 'विराटपुरुषरुप लोक' च्या अनेक अंगरूप अवस्था दिसतात. ही प्रत्यक्ष गोचर अशी अवस्था असते. ही अवस्था नित्य अनुभवास येणारी अवस्था असते. लोकसाहित्य किंवा अन्य मानवी शास्त्रातील 'लोक' च्या किंवा समाजाच्या ज्या व्याख्या आढळतात. त्या ह्या 'अंगस्वरूप लोक' च्या असतात. उदा. ''लोक'' म्हणजे एकत्रितपणे जास्तीत जास्त सुखकर जीवन जगण्यासाठी एकत्र आलेला माणसांचा समुदाय. हा समुदाय समानमनस्क असतो. या समानमनस्क समुदायाचे संस्कृतिसंचित व परंपरा एकच असतात. त्यांच्या धारणांसह ह्या 'लोक' चे वर्तमानात जगणे सुरू असते.''[२५] लोकसाहित्य, संस्कृती, समाजशास्त्रे, मानवीशास्त्रे, विज्ञान व कला ह्या याच 'लोक' मध्ये प्रकट होत असतात. याच 'लोक' च्या तौलानिक अभ्यासातून 'विराटपुरुषरूप लोक' स्वरूप व्यक्त होते. उदा. मराठी लोक, कानडी लोक, भारतीय, चिनी इत्यादी 'लोक' प्रकार सांगता येतील. ह्या अवस्थेला 'अंगस्वरूपलोक' म्हणावयाचे, ही लोकची दुसरी अवस्था होय. या अंगरूपलोकची संख्या, स्थल, काल, परिस्थिती,भाषा, संस्कृती, धर्म, परंपरा इत्यादींच्या योगाने वाढविता येईल.

तिसऱ्या अवस्थेतील 'लोक' हा 'अंगस्वरूप लोक' चा घटक असतो. म्हणजेच एक व्यक्ती असतो. आत्मा जीव स्वरूपात येतो तोच मुळी 'अंगस्वरूपलोक च्या आधीन होऊनच. त्याचे अंगस्वरूपातील अस्तित्व म्हणजे 'अंगस्वरूप लोक' च्या वैशिष्ट्यांसकटचे अस्तित्व आपल्या प्रत्ययास येते. म्हणजे व्यक्ती त्या 'अंगस्वरूपलोक' चे प्रतिनिधीत्व करणारा घटक असते. म्हणजेच व्यक्ति 'घटकलोक' असते. हा 'घटकलोक' 'अंगस्वरूपलोक' लोकचा अंगस्वरूप घटक असतो.

'लोक' चे असे त्रिविध रूप आपणास प्रत्ययास येते. त्रिविध म्हणण्याचे कारण असे की एकाच वेळी आपणास या तिनही अवस्थांचा किंवा तिनही पातळ्यांचा किंवा तीनही बाजूंचा अनुभव अगदी एका व्यक्तीमध्ये घेता येतो. (१) 'घटकलोक' मधील त्याचे व्यक्तित्व आणि अंगस्वरूप लोकत्व जाणवते (२) अंगस्वरूप लोकचे प्रतिनिधीत्व करून अंगस्वरूप लोकचे दर्शन त्या प्रकटीकरणातून जाणवते. (३) त्याच वेळी मानवी भावनात्मकतेच्या आणि मुलभूत जाणिवांच्या पातळीवर विराटपुरुषरूपलोकत्व प्रकट होताना अनुभवास येते. लोकचे हे त्रिविधत्व पुढील

आकृतीमधून अधिक स्पष्ट होऊ शकेल.

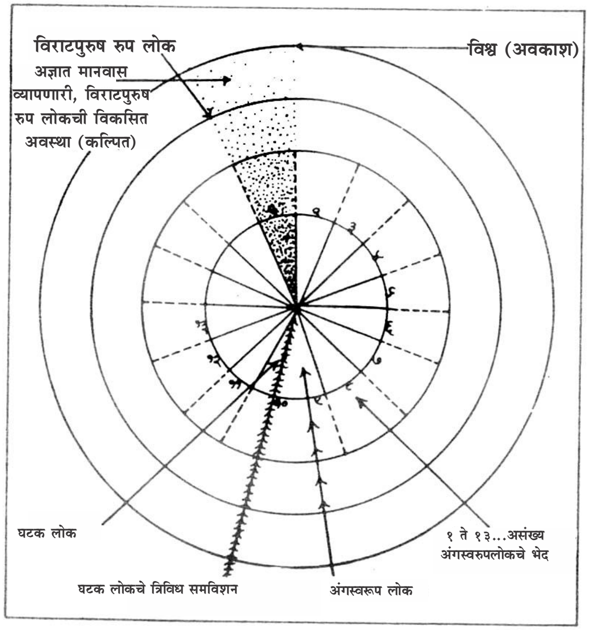

Kulkarni
(19)
1st Proff

'अंगस्वरूप लोक' अवस्थेस आवश्यक घटक :

'लोक' अस्तित्वात येण्यासाठी पुढील घटकांची आवश्यकता असते. असे म्हणता येईल. अर्थात चर्चेच्या दृष्टीने त्रिविध अवस्थेतील 'अंगस्वरूपलोक' चाच आपण प्रामुख्याने विचार करीत आहोत. (१) समान जीवनानुभूती - नैसर्गिक पर्यावरणाच्या आणि जाणिवांच्या पातळीवर (२) सामुहिक एकमनस्कता किंवा समानमनस्कता - जीवनानुभूतीच्या दृष्टीने सुखदु:खादीविषयी (३) 'घटकलोक' ची समूहमनस्कतेशी एकात्मता (४) आत्मनिवेदनाचे समूहमान्य साधन (५) 'घटकलोक' व अंगस्वरूपलोक (व्यक्ती व समूह) यांच्या प्राणितत्त्वावरील मूलभूत विकारांचे - गरजांचे - म्हणजेच आहार, निद्रा ,भय आणि मैथुन यांचे मानवी वेगळेपणाने म्हणजे मन, बुद्धी, प्रतिभा इत्यादी यांच्यानुसार म्हणजेच सौंदर्यदृष्टीने किंवा आनंदजाणिवेने समाधान (शमन) करण्याची जाणीव (६) समान संदर्भ-सांस्कृतिक परंपरा पालन व नवता निष्ठापूर्वक जतन करण्याची धडपड (७) समान नैतिक

विश्वाचे निर्माण, पालन व परंपरानिर्माणासह पालन. (८) निसर्ग आणि मानव यांच्या अतूट संबंधांची व स्थितीगतीची जाणीव.

यांना आवश्यक घटक म्हणता येईल. सूक्ष्म विचार करीत गेले, तर या घटकांत अधिक भर घालता येईल वा यातील घटकांचे एकमेकांत समावेशन करता येईल. वरील क्रमांक पाच, सहा, सात व आठ घटक लोकबंधाच्या साहाय्याने लोकधारणा करीत असतात. म्हणजे 'लोकबंध' तयार होतात, ते प्रवाहित होतात, ते प्रामुख्याने या चार घटकांच्या संदर्भात. जथे असे म्हणता येऊ शकेल की वरील आवश्यक घटकांपैकी नैसर्गिक पर्यावरण, आत्मप्रकटीकरणाचे माध्यम (भाषा) ऐतिहासिक व सांस्कृतिक परंपरा व त्यातील भेद यातून विराटपुरुषरूपलोकचे असंख्य अंगस्वरूपलोकच्या वरील भेदांच्या पलीकडे जाऊन पाहिले तर विराटपुरुषरूप लोकचे दर्शन घडते.

'लोक' प्रकार :

'लोक' या पदाशी पदे जोडून प्रकार केलेले दिसतात. हे प्रकार 'अंगस्वरूपलोक' चे आहेत असे म्हणतात येईल. यातील काही प्रकार 'मिथक' प्रवृत्तीतून जन्माला आले असावेत काय, या संबंधात विचार करावा लागेल. उदा. सूर्यलोक, इंद्रलोक, चंद्रलोक, स्वर्गलोक इत्यादी. इतर लोकप्रकारांची उदाहरणे पुढीलप्रमाणे देता येतील - गुजराती लोक, मराठी लोक, ठाकर लोक, डांगाणी लोक, चिनी लोक, तिबेटी लोक, दु:खी लोक, आम्ही लोक, तुम्ही लोक, ते लोक, हे लोक इत्यादी.

लोकधारणा घटक निवेदन :

'लोक' या पदाच्या पुढे नाम (पद) जोडून लोकधारणा करणाऱ्या घटकांचे वर्णन करण्याची पद्धत असते. उदा. लोकरूढी लोकपरंपरा, लोककथा, लोकदैवते, लोकश्रद्धा, लोकसमज इत्यादी. अशा वर्णनातून 'अंगस्वरूपलोक' चे एकूण स्वरूप वर्णन केलेले आढळते.

'लोक' संकल्पनेचे असाधारणत्व :

'लोक'या संकल्पनेचा आपण ऊहापोह केला. 'लोक' या पदाचे असाधारणत्व स्पष्ट करण्यासाठी काही पारंपरिक जाणिवांशी 'लोक' पदाची तुलनात्मकतेने पाहणी केली पाहिजे.

१) स्त्रीपुरुष भेद आणि 'लोक' : स्त्रीपुरुष भेद निसर्गनिर्मित होत. मानवांचे हे दोन प्रकार आहेत. भाषा, परंपरा, जाणिवा, रूढी, यातही स्त्रीपुरुष संदर्भात भिन्नता दाखविता येते. 'स्त्रीलोक' आणि 'पुरुषलोक' असे शब्दही वापरले जातात.

एकूण 'लोक' च्या किंवा 'अंगस्वरूपलोक' च्या कल्पनेत मात्र हे भेद राहिलेले दिसत नाहीत. स्त्रीपुरूषांचे जननप्रक्रियेतील आणि कुटुंब संस्थेतील परस्परावलंबित्वही असे भेद मोडून काढते. 'लोक' शब्दाचा स्वैर वापर केलेला दिसतो. त्यातूनच 'लोक' चे असे प्रकार झालेले दिसतात. स्त्रीराज्यविषयक काही कल्पना उल्लेखित असल्या व त्यामुळे स्वतंत्र 'अंगस्वरूपलोक' अस्तित्वात होता काय, असा कयास व्यक्त करणे शक्य असले, तरी तर्काच्या कसोटीवर ते टिकण्यासारखे वाटत नाही.*[३] तसेच 'स्त्रीलोक' आणि 'पुरुषलोक' असे भिन्न भेद अस्तित्वही त्यातून स्पष्ट होत नाही.

(२) गर्दी, घोळका आणि 'लोक' : 'लोक' म्हणजे मानवसमूह, हे जरी खरे असले तरी बाजारगर्दी, रस्त्यावरील गर्दी किंवा अतितात्कालिक कारणाने अपरिहार्यपणे जमलेला समूह हा 'लोक' पदास पोहचत नाही. या घोळक्यात किंवा गर्दीतही समानमनस्कता असते. परंतु ती तात्कालिक स्वरूपाची असते. कारण संपताच ही समानमनस्कता संपून जाते. त्यातून प्रवाह निर्माण होत नाही. किंवा 'लोकबंध' निर्माण होत नाहीत वा लोकबंधानुसार त्या समूहाचे अस्तित्वही नसते. 'लोकबंध' ही संकल्पना आपणास पुढील प्रकरणात समजावून घ्यायची आहेच. येथे एक गोष्ट मात्र नमूद केली पाहिजे की, युगांचे नाते सांगण्याचे आणि युगांचे नाते जोडण्याचे काम लोकबंधातून घडते. असे कार्य गर्दीच्या अस्तित्वातून घडत नाही. अर्थात गर्दीचे किंवा घोळक्याचे काही वेळा 'लोक' मध्ये रूपांतर होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. त्यासाठी गर्दी किंवा घोळका, 'लोक' निष्पत्तीच्या धारणेसंबंधीच्या किमान अटी पालन करण्याच्या अवस्थेपर्यंत पोहोचला पाहिजे. 'लोक' अवस्थेस आवश्यक घटकांची चर्चा आपण पूर्वी केली आहेच. गर्दी किंवा घोळका परंपरेतून संदर्भ घेऊनच कधी कधी अस्तित्वात येतो. उदा. नवी दैवते, नाना उपासनावर्ग - 'लोक' जसे भारतीय मुस्लिम किंवा भारतीय ख्रिश्चन हा असा नवा लोक तयार झाला आहे. अशा नव्या 'लोक' चे युगांतून आलेल्या 'लोक' शी नाते तोडू म्हटले तरी ते तुटलेले नसते. औद्योगिक प्रगतीबरोबरच केवळ पोटार्थीची एक गर्दी शहरात झाली आहे. 'लोक' चे विविध प्रकार (अनेक अंगस्वरूपलोक उदा. मद्रासी, गुजराती इत्यादी) गर्दी म्हणून एकत्र आले आहेत. परंतू कालांतराने मुंबईवाले असा एक वेगळा 'अंगस्वरूपलोक' तयार झाल्याचे जाणवते. असे असूनही या 'लोक' मधील 'घटकलोक'चे आपल्या पारंपरिक अंगस्वरूपलोकशी नाते तुटले आहे असे दिसत नाही. नवा 'अंगस्वरूपलोक' ही सनातनातून वाहत आलेल्या 'लोक' ची वर्तमान आवृत्ती असते. 'लोक' ही कल्पनाच इतकी लवचिक,

Kulkarni
(20)
1st Proff

प्रवाही चैतन्यशील आहे की त्याविषयी 'नवा लोक', 'जुना लोक' म्हणणे संकुचितपणाचे ठरेल. केवळ स्पष्टीकरणाच्या दृष्टीनेच आपण 'नवा लोक' असा शब्दप्रयोग केला आहे. खरा तो 'वर्तमान लोक' च असतो.

एकूण गर्दी किंवा घोळका हा लोक नसतो. हे खरे. तरीसुद्धा ते 'लोक' चे उगमस्थान होऊ शकते. 'लोक' संस्काराचे किंवा परिवर्तनाचे माध्यम बनू शकते. प्रगत औद्योगिक विश्वात अजस्र आगगाडीमधून गर्दीने प्रवास करणारी माणसे हा 'लोक' नसतो हे सहज लक्षात येईल. परंतू नियमित त्याच गाडीतून त्याच त्या प्रकारे प्रवास करून प्रवास करणारांचा एक तात्कालिक वर्ग निर्माण होतो. असा वर्ग औद्योगिक विश्वातील 'लोक' च्या निर्मितीस सहाय्यभूत होतो. उदा. लोकलमध्ये गीतापठण करणारे 'लोक' संकल्पनेतील काही जाणिवा, उदा. सर्वांच्या जास्तीतजास्त सुरक्षिततेचा विचार - जेथे निर्माण झालेल्या असतात.

आकस्मिक घटना - उदा. अपघात, निसर्गकोप इत्यादी प्रसंगी घोळके किंवा गर्दी जमते. तेथे मात्र ती गर्दी केवळ कुतूहलपूर्तीसाठीच जमलेली असते. तेथे 'लोक' ची भावना निर्माण होणे शक्य नसते. मात्र तेथील गर्दीत मानवी सहानुभूती नक्कीच प्रकटलेली असते. क्षणभर 'विराटपुरुषरूलोक' चे भावनात्मक दर्शन घडते. मात्र तात्कालिक परिस्थिती संपली रे संपली की ही भावना आणि गर्दी नाहीशी झालेली असते. म्हणजेच गर्दी किंवा घोळका हा 'लोक' नसतो.

(३) 'लोक' आणि भाषिक समूह : 'लोक' ला आत्मप्रकटीकरणासाठी एका भाषेची आवश्यकता असते. भाषा हे 'अंगस्वरूपलोक' च्या अस्तित्वाचे अंतिम परिमाण ठरत नाही. भाषेने मानवाचे जीवन, परंपरा, अस्तित्व, श्रद्धा, सनातनत्व, इतिहास, वर्तमान प्रकट करण्याचे सामर्थ्य दाखविले आहे. हे खरे असले तरी अनेक भाषा असूनदेखील जीवनविषयक, धर्म संस्कृतीविषयक समान कल्पना अस्तित्वात आलेल्या दिसतात. यातुक्रिया, विधिनिषेध याविषयीच्या जाणिवा समान आढळतात व त्यातून एक व्यापक 'अंगस्वरूपलोक' प्रकटलेला दिसतो. एकभाषिक समूह म्हणून मात्र एक वेगळा 'अंगस्वरूपलोक' मानता येऊ शकेल. उदा. भारतात विविध भाषा बोलणारे लोक आहेत, जसे तामिळ, उडिया, बंगाली, हिंदी, मराठी, परंतु हिंदू धर्माच्या जाणिवेतून ते एक आहेत. भारतीय संस्कृतीच्या दृष्टीने ते एक आहेत. येथे मद्रासी लोक हा एक 'अंगस्वरूपलोक' लोक होईल. तर हिंदू किंवा 'भारतीय लोक' हा एक 'अंगस्वरूपलोक' असेल. भाषिक समूहामुळे अशी 'लोक' तील व्यामिश्रता जाणवू शकेल. 'अंगस्वरूपलोक' असंख्य करता किंवा मानता येतील. हे आपण आकृतीतून पाहिले आहेच. अर्थात 'अंगस्वरूपलोक'

चे क्षितिज वेगवेगळे भासणे शक्य आहे. ही क्षितिजे एकात एक अशी असतील.

(४) भूखंड आणि 'लोक' : 'लोक' हा शब्द संस्कृत परंपरेत स्थान किंवा भूभागाशी निगडित आहे. परंतु जगभर भटकंती करणाऱ्या मानवी सुमदायांनी स्थान किंवा भूखंड याचा 'लोक' शी संबंध अनिवार्य नसल्याचे स्पष्ट केले आहे. भौगोलिक पर्यावरण, राजसत्ता किंवा भाषा यानुसार भूखंडाधारित 'अंगस्वरूपलोक' चे अस्तित्व जाणवत असले, तरी ते अस्तित्व वस्तुत: भूखंडनिरपेक्ष असते. म्हणूनच भूखंडानुसारी 'अंगस्वरूपलोक' चे अस्तित्व 'लोक' चे अंतिम रूप नाही. अनेक भूप्रदेशावर मिळून एकच व्यापक 'अंगस्वरूपलोक' असू शकतो. उदा. मुस्लिम, ख्रिश्चन, हिंदू इत्यादी किंवा भारतासारख्या एकाच भूखंडावर किंवा अमेरिकासारख्या एकाच भूखंडावर अनेक 'अंगस्वरूपलोक' अस्तित्वात असू शकतील. अशा रीतीने भूखंड हे 'लोक' च्या अस्तित्वाचे अनिवार्य परिणाम ठरू शकत नाही.

(५) जात आणि 'लोक' : संशोधकांच्या दृष्टीने 'जात' हा कुतुहलाचा विषय ठरला आहे. व्यवसाय, गुण, काम यानुसार जाती तयार झाल्या असाव्यात व पुढे त्यांचे जन्मानुसारितेत रूपांतर झाले असावे, असे म्हणण्यास अवसर आहे. संबंध पृथ्वीवर मानवांमध्ये जातींचे अस्तित्व दिसते. जातींच्या अतिरेकाचे उदाहरण म्हणजे भारतदेश होय. प्रत्येक जात आपले वेगळेपण रूढी, परंपरा, दैवते, यातुक्रिया,विधीनिषेध यातून दाखविण्याचा प्रयत्न करताना दिसते. जात समानमनस्क असते. असे असूनही 'लोक' ही कल्पना 'जात' या कल्पनेपेक्षा खूपच व्यापक, समावेशक आहे हे जाणवेल. एकाच 'अंगस्वरूपलोक' मध्ये अनेक जाती समाविष्ट असतात. उदा. हिंदू धर्मातील जाती किंवा भारतातील जाती हे उत्तम उदाहरण होऊ शकेल. केवळ काही विशिष्ट गोष्टींमुळे उदा. कुलदैवते, व्यवसाय इत्यादी. 'जात' हा 'अंगस्वरूपलोक' चा सुक्ष्म प्रकारभेद होऊ शकेल. सर्व जातींची दैवते, कुलपरंपरा, धर्मश्रद्धा, रूढीपरंपरा, महत्त्वाकांक्षा एकच असल्याचे उदाहरण म्हणजे हिंदू धर्म होय. या दृष्टीने 'जात' या कल्पनेपेक्षा 'अंगस्वरूपलोक' कल्पना खूपच व्यापक असल्याचे जाणवेल.

(६) 'वर्ग' कल्पना आणि 'लोक' : वर्गकल्पनेत आर्थिक स्तराचा विचार अपेक्षित आहे. साम्यवादी विचारसरणीतून ही वर्गकल्पना मांडलेली दिसत असली तरी 'भिकार-सावकार' 'राव-रंक' या कल्पनेतून ती चालत आलेली आहेच. वर्ग कल्पना ही अत्यंत तात्कालिक स्वरूपाची म्हणता येईल. असलेली आर्थिक अवस्था ओलांडून, आर्थिक सबलतम बनण्याची व्यक्तीची अखंड धडपड असते.

Kulkarni
(21)
1st Proff

वर्ग ही एक प्रकारे गर्दी किंवा घोळक्यासारखी अवस्था आहे. विधिनिषेध, परंपरा, संस्कृती, मानसिकता या दृष्टीने श्रेष्ठ, मध्यम व कनिष्ठ हे तीनही वर्ग एकाच 'अंगस्वरूपलोक' मध्ये असतील असे दिसते. प्रचलित वर्गविहिन 'लोक'ची कल्पना आदर्श वाटली, तरी प्रत्यक्षात येईल असे वाटत नाही.

(७) धर्म आणि 'लोक' : धर्म अनेक आहेत असे बोलले जाते. 'धर्म' ही संकल्पना स्पष्ट होणे जरूर आहे. धर्मग्रंथ (संहिता), दैवत आणि त्यांचा अनुसर करणे एवढ्याच अर्थाने धर्म ही कल्पना विचारात घेतली तर ख्रिश्चन, मुस्लिम यांबरोबरच अनेक पंथांचा समावेश या कल्पनेत करावा लागेल. अशा प्रकारच्या कलपनेस मार्ग किंवा पंथ किंवा सारणी असे महणता येईल. त्या विशिष्ट संहिता व दैवतांना अनुसरणाऱ्या माणसांच्या समुदायास ख्रिश्चन लोक, मुस्लिम लोक इत्यादी नावे देऊन प्रकार लक्षात येतील. एवढयाच निषांवर विचार करू लागलो, तर त्या-त्या सारणीनुसार एकेक 'अंगस्वरूपलोक' तयार झाला आहे असे म्हणावे लागेल. परंतु 'लोक' हे पद संहिता व सारणीच्या अनुसरापेक्षा व्यापक असते. अनुसर करताना, अनुसर करणारे 'लोक' पूर्वसंचित टाकत नाही. उदा. इंग्लंडमध्ये वावरणारे ख्रिश्चन आणि भारतात वावरणारे ख्रिश्चन भिन्न-भिन्न 'लोकबंध' प्रवाहात जगत असतात. तसेच त्या-त्या सारणींनाही लोकपरंपरेतील उत्पत्तीकल्पना, दैवत कल्पना, पुनर्जन्म कल्पना अशा काही प्रश्नांविषयी आपापल्या परीने उत्तरे द्यावीच लागतात. तशी उत्तरे प्रत्येक सारणीने दिलेली दिसतात. याउलट धर्मग्रंथ आणि पवित्र शब्दात सांगितलेला अनुसार 'लोक'मध्ये टिकून राहत नाही. त्या-त्या अनुसाराला वर्तमानाचे स्वरूप प्राप्त होते. मुस्लिम धर्मातील 'मोहरम' व ख्रिस्त धर्मातील 'नाताळ' या सणांना 'भारतीय लोक' मध्ये जे स्वरूप प्राप्त झाले आहे, त्यावरून हे लक्षात येईल. भारतीय भूखंडाचा अभ्यास करू लागले, तर 'लोक'मध्ये अनेक धर्मांचा स्वीकार केलेला असला (अनेक सारणींचा स्वीकार केलेला असला) तरी त्याला 'लोक'ने दिलेला वर्तमानातला स्वतंत्र व आगळा आकार दिसतो. 'लोक' असितत्वात येण्यासाठी अशी धर्माची (सारणीची) आवश्यकता नाही किंवा पंथाची आवश्यकता नाही. मात्र 'लोक'ला धर्म आणि पंथ यांचे वावडे अजिबात नाही. 'लोक' ही संकल्पना या स्वतंत्र सारणींच्या पुढे पोहोचली आहे. म्हणूनच संहिता आणि दैवते व त्यानुसार सारणी यांच्या पलीकडे 'लोक' ही संकल्पना आपल्याला घेऊन जाते. धर्म, पंथ, सारणी, मार्ग या गोष्टी 'लोकबंधां'तूनच निष्पन्न होऊन त्यांचा विलय लोकमध्येच होण्याची प्रकृती दिसते. याचे उत्तम उदाहरण 'हिंदू धर्म' या नावाने संबोधला जाणारा धर्म सांगता येईल. 'लोक'चे लोकबंधात्मक

प्रकटीकरण पंथ, मार्ग, सारणी, धर्म यांच्या परंपरा निर्माण करणारे आणि त्यांचे वर्तमानाशी समवाय साधणारे असते. 'लोक'च्या संदर्भात अलंकारिकपणे बोलायचे म्हटले, तर 'विश्वरूप दर्शना'सारखे ते असते असे म्हणता येईल म्हणून 'अंगस्वरूपलोक' असंख्य प्रमाणात निर्माण होतात आणि त्यांचे 'विराटपुरुषरूपलोक'मध्ये व्यामिश्रतेने दर्शन घडते. हे सगळे खरे असले तरी धर्म, पंथ, सारणी, मार्ग यांच्या आधारे अंगस्वरूपलोकच्या सख्येत सूक्ष्मतेने भर घालता येईल.

(८) राष्ट्र आणि 'लोक' : 'राष्ट्र' या संकल्पनेची चर्चा राज्यशास्त्रांतर्गत येते. तेथे एक भूखंड, तेथे एक (समान) परंपरा, सुख-दु:खाची समान जाणीव किंवा एकच कारणपरंपरा, समान (एकच) धर्मसारणी, समान सामाजिक धारणा, समान (एकच) महत्त्वाकांक्षा, एक राजनिष्ठा असलेला एकजिनसी मानवी समूह गृहित धरलेला असतो. या समूहाचे एकाच भूखंडाशी भावनिक नाते जडलेले गृहित धरलेले असते. या समान वैशिष्ट्यांनी युक्त अशा एजिनसी मानवी समूहास 'राष्ट्र' असे म्हणता येईल, अशी कल्पना मांडलेली असते. 'अंगस्वरूपलोक' कल्पनेशी साम्य दिसणारी, ही कल्पना आहे. येथे एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे - 'राष्ट्र' या कल्पनेत येणाऱ्या वरील विशेषांना राजदंडानुसारी कायद्याचे स्वरूप आलेले असते. राजनिष्ठेला महत्त्व आलेले असत. एक प्रकारे सक्तीतून सवय आणि निष्ठा निर्माण करण्याचा प्रयत्न दिसून येतो. राजदंडामुळे एक प्रकारे अपरिवर्तनीय चाकोरीबद्धता जीवनाला प्राप्त झालेली असते. 'लोक' ही कल्पना राष्ट्र या कल्पनेपेक्षा मूलभूत आणि मूलगामी आहे. जेथे दोन भिन्न अंगस्वरूपलोक राहत असतात. तेथे एक राष्ट्र होऊ शकत नाही. 'लोक' कल्पनेच्या तुलनेत राष्ट्र ही कल्पना खूपच अर्वाचीन आहे. उदा. ब्रिटिश साम्राज्य कधीही एक राष्ट्र होऊ शकले नाही. अलीकडच्या काळात सत्तार वर्षे एकत्र राहूनही सोव्हिएट युनियन एक राष्ट्र निर्माण होऊ शकले नाही. उलट चाळीस वर्षे विभाजन करून ठेवलेली दोन जर्मन राष्ट्रे मुळात 'लोक' एक असल्याने पुन्हा एक राष्ट्र झाली. 'लोक'मध्ये परंपरा दिसत असल्या, तरी परिवर्तनाकडे अधिक कल असतो. असे परिवर्तन करीत असताना राजदंडाची आवश्यकता असत नाही. 'राष्ट्र' कल्पनेत राजदंड कल्पनेला विशेष महत्त्व असते. राजदंड, भूमी अशा गोष्टीव्यतिरिक्त समानमनस्क समाज आढळला तर तो स्वत:ला 'राष्ट्र' स्वरूपात साकारण्यासाठी उपयुक्त असलेल्या वरीलपैकी कोणत्या तरी गोष्टीशी स्वत:ची निष्ठा मान्य करतो. 'लोक' संकल्पनेतील 'लोक' आपल्या अशा असलेल्या निष्ठा वर्तमानाशी जोडून वर्तमानात वेगळे रूप धारण

Kulkarni
(22)
1st Proff

करून जगत असतात. अनेक वेळा 'राष्ट्र' कल्पनेची विस्मृती होऊन नव्या इतिहासाशी नाते, परंपरा जोडून 'लोक'चे जीवन सुरू असते. राष्ट्र या कल्पनेत लवचिकतेपेक्षा कठोरता, नैसर्गिक परिवर्तनप्रक्रियेपेक्षा निष्ठेला अधिक महत्त्व आलेले असते. ही कठोरता व निष्ठा भूमीसंबंध व राजनिष्ठा यांचे धागे तुटले, तर राष्ट्रविषयक अस्मिता, अहंकार या गोष्टी विस्मृतीच्या पडद्याआड होतात. कालांतराने राष्ट्र संपुष्टात आल्याची उदाहरणेही आहेत. नवे राष्ट्र निर्माण झाल्याचीही उदाहरणे आहेत. 'राष्ट्र' या कल्पनेत सत्तेविषयी महत्त्वकांक्षा व आग्रह असतो. तसेच राजशकट किंवा राजव्यवस्था व प्रजा असे संबंध दिसतात. 'लोक'मध्ये मात्र असे संबंध ठाम व अपरिवर्तनीय स्वरूपात निर्माण होत नाहीत. 'लोक' ही मानव संदर्भातील एक नैसर्गिक प्रक्रिया आहे. राष्ट्र ही मानवनिर्मित संकल्पना आहे. अमेरिकेचे उदाहरण आपल्या डोळ्यासमोर आहे. 'लोक' ही कल्पना राष्ट्र कल्पनेपेक्षा व्यापक असल्याचे लोकबंधाच्या आधारे स्पष्ट होते.

(९) 'क्लास' आहिण 'फोक' : 'क्लास' आणि 'फोक' हे दोन स्तर म्हणून गणले जातात. वास्तविक पाहता 'फोक'मध्येच 'फोक'च्या सापेक्षतेनेच क्लासचे अस्तित्व असते. 'फोक' शिवाय 'क्लास'चे अस्तित्व सिद्ध होऊ शकत नाही. प्रत्येक 'फोक' (लोक)मध्ये 'क्लास' (प्रतिष्ठितांचा)चा एक वर्ग असतोच. शिक्षण, पैसा, संरक्षण सामर्थ्य, पारंपरिक, सांस्कृतिक किंवा धार्मिक प्रतिष्ठा यातून हा 'क्लास' स्वत:ला 'फोक'पेक्षा वेगळा समजतो. असे करताना नकळतपणे 'फोक'चे संगोपन, संरक्षण, सांस्कृतिक जीवन, सामाजिक जीवन या सर्वांचे धुरीणत्व 'क्लास' आपल्याकडे स्वीकारतो. निदान त्याची तशी कल्पना असते. याचाच अर्थ सांस्कृतिक आणि मानसिक दृष्ट्या 'क्लास' आणि 'फोक' भिन्न नसतात. साम्यवादी आणि समाजवादी विचारसरणीमध्ये 'क्लास' आणि 'फोक' मध्ये संघर्ष घडण्याची किंवा असण्याची शक्यता वर्तविली जाते; तशी शक्यता असते सुद्धा. हा संघर्ष क्लास आणि फोक एका पातळीवर आणण्यासाठी असतो आणि या स्तरात सतत अभिसरणात्मक झगडा चाललेला असतो.

'लोक' संकल्पनेच्या अभ्यासाचे महत्त्व :

'लोक' या संकल्पनेचा आपण येथवर ज्या तऱ्हेने विचार केला. तसा विचार करणे 'लोकसाहित्य' आणि सर्व मानवीशास्त्रे समजावून घेण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त व आवश्यक आहे; असा मूलगामी व व्यापक विचार भारतीय विचारसरणीमध्ये केलेला दिसतो. अनेक पूर्वसुरींनी 'लोक' चा असा व्यापक आणि मूलगामी विचार केलेला दिसत नाही. त्यामुळे अनेक संकुचित स्वरूपाचे समज, विशेषत: अपसमज

लोकसाहित्य व मानवी शास्त्रांच्या अभ्यासात झालेले दिसतात. त्याची काही उदाहरणे (विशेषत: लोकसाहित्याच्या संदर्भात) पूर्वीच्या चर्चेत आपण घेतली आहेत. मानवी शास्त्रातील अंतिम सत्ये 'लोक' संकल्पना नीट समजावून घेतल्याने चांगली उलगडता येतील. मानवी जीवनातील परिवर्तनशीलता, पारंपरिकता, सनातन आणि वैश्विक संदर्भ याविषयी अभ्यासकांना अधिक व्यापक आणि मूलभूत अनुभूती येऊ शकेल.

पाश्चात्य पंडितांनी Folk-lore च्या अभ्यासास विशेष महत्त्व आणले हे मान्य केले पाहिजे. परंतु 'लोक' संबंधी व्यापक, सर्वंकष, आणि मूलभूत विचार भारतीय विचार परंपरेत मांडला गेला आहे. तत्त्वज्ञान, कला व शास्त्रे ही 'लोक' च्या अस्तित्वातून प्रकट झाली आहेत. कारण 'लोक' चे त्रिविधत्व आणि अंतत: त्यातून प्रकटणारी एकात्म मानवी भावना एकाच मानवी जाणिवेचा विविधरूप आविष्कार आहे, हे भारतीय तत्त्वज्ञानामधून स्पष्ट झाले आहे. भारतीय विचारपरंपरेतील 'लोक' विषयक हे मूलगामित्व वेद, पुराणे, व मुख्यत: गीता यातून म्हणजे अतिप्राचीन काळातच स्पष्ट केले गेले आहे. त्यातूनच भारतीय सारणीला एक प्रकारचे विश्वसमावेशकपण लाभले आहे. मानवी जीवनाचा इतिहास त्यातील परिवर्तन व विकासाची प्रक्रिया, त्यातून निर्माण झालेली राजशास्त्र, न्यायशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र तत्त्वज्ञान इतकेच नव्हे तर कला आणि साहित्य आणि भौतिक विज्ञान परंपरा यांचा मागोवा घेण्याच्या दृष्टीने हा 'लोक' विषयक विचार उपयुक्त ठरला आहे. 'लोक' हा 'फोक' शब्दासाठी पर्यायी शब्द वापरला जाणे हा केवळ उच्चारसाम्य किंवा 'लोक' विषयीची सामान्य कल्पना मनात घोळत असल्याने व अर्थातील साम्य असल्याने ढोबळमानानेच वापरला गेला असेल, असे म्हणजे योग्य होणार नाही. 'लोकविद्या', 'लोकवाङ्मय', 'लोकसाहित्य' असे शब्द पूर्वसूरींना सुचले त्याचे कारण 'लोक' शब्दातील व्यापकपण त्यांना जाणवत असावे. परंतु सुरुवातीला सर्वसामान्य जनजीवन (खेड्यापाड्यांतले इत्यादी) समजावून घेण्याच्या दृष्टीने गीते, कथा, म्हणी, गोळा करण्याचे जे काम होत गेले त्यातून 'लोक' या पदाच्या अर्थाच्या बाबतीत मराठीचे अभ्यासक (भारतीय अभ्यास) काहीसे घोटाळ्यात पडलेले दिसतात असे म्हणावेसे वाटते.

'घटकलोक','अंगस्वरूपलोक' (असंख्य प्रकार) आणि 'विराटपुरुषरूप लोक' अशी 'लोक' ची त्रिविधता आपणास जाणवते. लोकसाहित्याच्या जागतिक क्षेत्रातील अभ्यासकांचे लक्ष या त्रिविध 'लोक' अवस्थांकडे गेले आहे. म्हणूनच विविध ज्ञानमार्गांनी लोकसाहित्याचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न होत आहे. विश्वकल्याणाची

Kulkarni
(23)
1st Proff

आस मानवी मनाला अजाणताच परंतु उपजतच आहे; हे त्याचे वेगळेपण होय. त्यामुळे सर्व मानवीशास्त्रे आपली तात्विक भूमिका विश्वमानवाच्या अंतिम कल्याणाच्या उद्देशाने मांडताना दिसतात. 'लोक'च्या या त्रिविध रूपांतून 'विराटपुरुषरूपलोक' मध्ये 'स्व' ला पाहण्याची धडपड 'घटकलोक' आणि 'अंगस्वरूपलोक' ची चाललेली असते. मानवाचा विकास कोठून व कसकसा होत गेला व विकासाचा आदर्श टप्पा काय असावा, याविषयी सर्व मानवी शास्त्रे तात्विकदृष्ट्या विचार करीत असतात. त्या शास्त्रांच्या याप्रकारच्या विचारता 'लोक' घटना, धारणा, परंपरा, वर्तमान आणि भविष्य याविषयी काही मूलभूत जाणिवा मिळाल्या तर मानवी शास्त्रे अधिक ठामपणाने व अधिक सूक्ष्म स्वरूपात विचार, सिद्धान्त प्रतिपादन आणि प्रस्थापन करू शकतील. या दृष्टीने 'लोक' संकल्पना समजावून घेणे आणि ही 'लोक' अवस्था निर्माण करणारे किंवा लोकधारणा करणारे बंध कोणते हे समजावून घेणे आवश्यक ठरते. 'लोक' हा सनातनातून आलेला आणि भविष्यातही, मानवी अस्तित्व जोपर्यंत आहे. तोपर्यंत वाहणारा असा धारणायुक्त प्रवाह आहे. हा प्रवाह 'लोक' मानसातील लोकबंधाच्या माध्यमातून आत्मप्रकटीकरण स्वरूपात, नृत्य, नाट्य, विधी, यातुक्रिया, गीते, कथा, म्हणी, वाक्प्रचार आदी भाषिक अंगे आणि लोकव्यवहारातील भाषिक अंगे आणि लोकव्यवहारातील भाषिक अंगे यांच्या द्वारे नाविन्यपूर्ण परंपरेने प्रकट होत असतो. हे मानवाचे लोकबंधात्मक जगणे असते. 'लोक' संकल्पना समजावून घेतल्यास या लोकच्या आत्मचलनाकडे जाणीवपूर्वक लक्ष जाऊन लोकसाहित्य, लोकजीवन आणि मानवी शास्त्रे यांच्या अभ्यासास दिशा, गती व मूलगामित्व प्राप्त होऊ शकते. याचदृष्टीने अलीकडील काळात लोकसाहित्याच्या अभ्यासाकडे सर्व ज्ञानशाखांचे लक्ष गेले आहे. याच दृष्टीने आपण येथे 'लोक' ही संकल्पना समजावून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. डॉ. गंगाधर मोरजे यांनी लोकसाहित्य हे स्वतंत्र अभ्यास क्षेत्र असल्याचे म्हटले आहे.[२६] हे या दृष्टीने महत्त्वाचे वाटते. मानवशास्त्र, तौलानिक, भाषाशास्त्र, मानसशास्त्र या ज्ञानशाखांमध्ये तसेच समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, भुगोल या ज्ञानशाखांमध्ये 'लोक' चा विचार केलेला असतो हे खरे, परंतु ललितसाहित्य, ललितकला, संस्कृती, धर्म आदी अंगांनी व वरील ज्ञानशाखांमध्येही 'लोक' ची स्वतंत्र सूक्ष्म व व्यापक अभ्यास होणे गरजेचे वाटते.

काही ठळक निष्कर्ष :

१) भारतीय परंपरेत 'लोक' हा शब्द मानव समूहासाठी संकुचित व व्यापक अर्थाने वापरला आहे.

२) ‘लोक’ म्हणजे समान सूत्र असलेला माणसांचा समूह, असा अर्थ निष्पन्न होऊ शकतो. ‘लोक’ शब्दास विशेषण रूपात पदे लावून जे प्रकार झालेले दिसतात. ते एकूण ‘लोक’ चेच असतात.

३) ‘लोक’ हा एकाच आत्मतत्त्वाचा सामुहिक असा आविष्कार होय. सर्व जीवमात्रास या ‘लोक’ मध्ये सामावलेले असल्याने श्रीकृष्णाच्या तत्त्वज्ञानानुसार वेद (वैदिक) व लोक (अवैदिक) असा मूळात भेद नाहीच. असा भेद हा अपनिरीक्षणातून घडलेला तर्कदोष होय. (आर्य आणि अनार्य या पदांच्या संदर्भात हाच दोष घडला आहे.)

४) ज्ञात आणि अज्ञात जगातात म्हणजेच विश्वात जेथे जेथे म्हणून मानव या मानवरूपे समूहाने, सूत्ररूपाने राहतात किंवा समान भूमिकेत राहतात व सामुहिक जीवन अस्तित्वात येते, ते सर्व ‘विराटपुरुषरूपलोक’ कल्पनेत समाविष्ट होतात.

५) Folk आणि ‘लोक’ या शब्दांत आश्चर्यकारक साम्य आहे.

६) ‘लोक’ हा शब्द इंग्रजीतील Folk या शब्दास पर्यायी शब्द म्हणून आधुनिक काळात Folk-lore ला, भारतीय भाषात पर्यायी शब्द देताना ‘लोकसाहित्य’ या शब्दात वापरला गेला.

७) लोकसाहित्यातील ‘लोक’ ची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न मराठी अभ्यासकांनी केला आहे. त्यात समानमनस्कता, समान संस्कृती संचित व परंपरा, सौंदर्यभावना या गोष्टींवर भर दिलेला दिसतो.

८) घटकलोक (व्यक्ती), अंगस्वरूपलोक (वरील वैशिष्ट्यांमुळे एकत्र धारणा झालेला मानवी समूह) आणि ‘विराटपुरुषलोक’ (एकूण मानवजात) असे ‘लोक’ चे त्रिविध परंतु व्यामिश्र असे स्वरूप जाणवते. यातील ‘अंगस्वरूपलोक’ चा अभ्यास केला जातो. ‘घटकलोक’ अंगस्वरूपलोकचे समग्रतेने प्रतिनिधित्व करतो. भावनात्मकतेच्या पातळीवर ‘विराटपुरुषरूप लोक’ चे (विश्वमानवाचे) दर्शन घडते.

९) ‘लोक’ च्या उत्पत्तीविषयी कुतूहल वाटते. स्थल, काल, परिस्थिती, भाषा आदी विशेषांमुळे अंगस्वरूपलोक निर्माण होतात. ‘अंगस्वरूपलोक’ ची संख्या असंख्य असू शकेल (मानता येईल).

१०) समानमनस्कतेतून निर्माण होणाऱ्या, जीवनास आवश्यक असणाऱ्या सर्वअंगा संदर्भाने, संदर्भनिष्ठेने आलेले ‘लोकबंधा’मुळे ‘लोक’ ची धारणा होते. ‘विराटपुरुषरूपलोक’ च्या धारणेसही समान लोकबंध बीजात्मकतेने कार्यान्वित

Kulkarni
(24)
1st Proff

असतात.

११) स्त्रीसमुह, पुरुषसमूह, गर्दी, घोळका, भाषिक समूह, भूखंडावरील समूह, जात, धर्म, राष्ट्र, वर्ग या सर्व कल्पनांपेक्षा वेगळी आणि व्यापक अशी ‘लोक’ ही संकल्पना आहे. ‘क्लास’ आणि ‘फोक’ यांचे स्वतंत्र अस्तित्व नसते.

१२) लोकसाहित्य, कला आणि शास्त्रे यांच्या सूक्ष्म आणि व्यापक अभ्यासासाठी ‘लोक’ संकल्पना समजावून घेणे आवश्यक आहे.

संदर्भ - टीपा :

१. मराठी - व्युत्पत्तिकोश : कुलकर्णी कृ.पा./ढवळे प्रकाशन, मुंबई/ प्र.आ.१९४६. टीपा *१ (लोक - प्र.ग., आ.प्र. To See, View, Perceive, असा SANSKRIT - ENGLISH DICTIONARY - Part III Prin- Vaman Shivaram Apte, Prasad Prakashan, Pune 1959)

२) महाराष्ट्र शब्दकोश : कोशमंडळ, महाराष्ट्र कोश मंडळ (मॅनेजिंग डायरेक्टर - य.रा.दाते) पुणे /प्र.आ.१९३८ विभाग सहा, पृ. २७१८).

३) अभिनव मराठी शब्दकोश: (संपा.) अग्निहोत्री द.ह.भाग ४/ व्हीनस प्रकाशन, पुणे /प्र. आ. १९८३).

४) भारतीय संस्कृती कोश : (संपा.) जोशी पं महादेवशास्त्री (सह संपा) होडारकर (तर्कतीर्थ सौ. पद्मजा/भारतीय संस्कृतिकोश मंडळ पुणे (खंड आठ) /प्र.आ. १९७४.

५) ---’’---- तत्रैव.

६) भारतीय मिथक कोश: (लेखक/संपा.) विद्यावाचस्पती (डॉ. उषा पुरी / नेशनल पब्लिशिंग हाऊस, नयी दिल्ली /प्रथम संस्करण - १९८६).

७) श्रीमद्भवतगीता

८) सार्थ ज्ञानेश्वरी : दांडेकर शं.वा. / प्रसाद प्रकाशन पुणे/ प्र.आ.१९५३ शके १८७५ /अध्याय ३ रा, ओवी १५८.
टीपा *२ सनातन Constant Eternal permanant Sankrit English Dictionary.

९) Encyclopaedia of the Social Sciences Volums 5-6 Dam - Gos /Editor in chief : Edvin R.A. Seligman, Associate editor. Alvin Johnson/The Macmilan Company New York.

१०) दि टवेन्टिएथ सेंचूरी इंग्लिश-मराठी डिक्शनरी : रानडे नी.बा./शुभदा

सारस्वत पब्लिकेशन, पुणे / 2nd Reprint 1984
११) Cembridge English Dicitionary : Edited by Sudhanshu Roy/ Pankaj Publication New Delhi/Lastes Edition 1984.
१२) An Explanatory Dictionary : H. Martin/Second Revised Edition/K & J Cooper Education Publishers. Bombay.
१३) दि. टवेन्टिएथ सेंचुरी इंग्लिश -मराठी डिक्शनरी : तत्रैव.
१४) Cambridge English Dictionary : तत्रैव
१५) लोकसाहित्याची रूपरेखा : भागवत दुर्गा/वरदा बुक्स/सेनापती बापट मार्ग, पुणे/दु. आ. १९७७.
१६) तत्रैव पृ.१०
१७) भारतीय संस्कृतिकोश :तत्रैव.
१८) लोकसाहित्याचे अंत:प्रवाह :मांडे (डॉ. प्रभाकर/कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन/पुणे ३०/आवृत्ती पहिली १९७५ पृ.१०.
१९) लोकसंचित : भवाळकर (डॉ. तारा/राजहंस प्रकाशन पुणे ३०/प्र.आ. १९८९ पृ.२.
२०) लोकसाहित्य एक स्वतंत्र अभ्यासक्षेत्र : मोरजे (डॉ.) गंगाधर/दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे ३०/प्र.आ. १९८५.
२१) लोकसाहित्यविचार : सहस्त्रबुद्धे (डॉ. अनिल/सविता प्रकाशन, औरंगाबाद /प्र.आ. १९९०.पृ.११,१२, व ३१.
२२) लोकसाहित्याची रुपरेखा : तत्रैव
२३) महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास : पेंडसे (डॉ.) शं.दा./सुविचार प्रकाशन, नागपूर,पुणे/आवृत्ती ४/पृ.३
२४) मराठी लोकांची संस्कृती : इरावती कर्वे/देशमुख आणि कंपनी प्रकाशन पुणे/प्र.आ.पृ.११,२०,२२ व २७.
२५) लोकसाहित्यविचार : तत्रैव.
२६) लोकसाहित्य एक स्वतंत्र अभ्यासक्षेत्र : तत्रैव.

टीपा : *३ स्त्रीराज्यविषयक कथा.

Kulkarni
(25)
1st Proff

स्त्री राज्य - मिरी :

हिंदुस्थानच्या उत्तरपूर्वेला, पर्वतांच्या रांगांत वसलेली एक वस्ती आहे. तिला मीयुमान असे म्हणतात. तिथे सर्व स्त्रियाच राहतात. त्या स्त्रियांकडे जुने मणी, घंटा आणि जुन्या तलवारीसारखी हत्यारे असतात. त्या वस्तू फार किंमतीच्या असतात.

एखादा पुरुष कधी चुकून त्या प्रदेशात गेला, तर तेथील स्त्रिया त्याच्यासाठी आपसात भांडतात. त्या वस्तीच्या प्रत्येक गावात दोन चौक असतात. एका चौकात वृद्ध स्त्रिया राहतात, तर दुसऱ्या चौकोत तरण्याताठ्या, तारुण्याने मुसमुसलेल्या स्त्रिया राहतात. एखादा तरुण पुरुष जेव्हा येतो, तेव्हा तो मिळविण्यासाठी त्यांच्यात मारामारीपर्यंत मजल जाते. दोनपैकी एका चौकातील स्त्रियांचा विजय होतो तेव्हा विजयी पक्षाला आनंद होतो. परंतु विजयी पक्षात त्या पुरुषाने रात्र कोणत्या स्त्रीबरोबर घालवावी याबद्दल चढाओढ सुरू होते. प्रत्येकीलाच रात्रभर तो आपल्या शयनगृहात हवासा वाटतो. त्या स्त्रियांत ताकदीने जबर असलेली स्त्री त्या पुरुषाच्या हाताला घट्ट धरून ओढत आपल्या शयनगृहात नेते.

ती कामवासनेने पेटलेली असते. तिचा त्याच्यावर राग नसतो. आपले शरीर व वासना त्या पुरुषाकडून तृप्त करून घ्यायच्या असतात. त्यासाठी ती त्याला मोठ्या आदराने वागवते. मिष्टान्न खाऊपिऊ घालते. आपल्या अतृप्त वासना शांत करण्यासाठी ती त्याला सर्वांगानी घुसळते. तो पुरुष तिचे समाधान करताकरता थकून जातो. कुठून या वस्तीत आलो असे त्याला वाटते.

मग तो त्या स्त्रियांनी त्याला तिथून परत त्याच्या गावी पाठवावे, म्हणून गयावया करून परवानगी मागतो. परवानगी दिल्यावर वृद्ध स्त्रिया त्याला जुने मौल्यवान मणी आणि किंमती तलवार भेट म्हणून देतात. त्याच्या जवळच्या भेटवस्तू पाहून पुरुष लालचावून त्यांच्याकडे यावेत हा त्यात हेतू असतो. तरुण स्त्रिया नवे मणी, नवी तलवार देतात.

त्या परिसरात मूल जन्माला येते तेव्हा मुलगा की मुलगी ते जाणून घेण्यास सगळी उत्सुक असतात. मुलगी असेल तर आनंदोत्सव करतात, मुलगा असेल तर मरेपर्यंत त्याचा छळ करतात.

Myths of North East Frontier of India : by Verrier /Elwin/ North East Frontier Agency /Shillong / 1958/Page 166.

❑◆❑

२. लोकबंध

मागील उल्लेखात 'लोक' या पदाचे विविध अर्थ समजावून घेऊन 'लोक' या संकल्पनेची चर्चा केली. 'लोक' ची त्रिविधता समजावून घेतली. त्रिविध स्वरूपातील 'लोक' अंतिमत: एकात्मच असतो हेही पाहिले 'लोक' च्या आरंभबिंदूपासून 'लोक' च्या चिरंतनाच्या प्रवासास सुरुवात झाली. 'लोक' चे असे चिरंतन प्रवासातील अस्तित्व का सिद्ध झाले, त्रिविध स्वरूपातील लोक एकात्म असल्याची प्रतीती का येते, 'घटकलोक' 'अंगस्वरूपलोक' चे आणि 'विराटपुरुषरूपलोक' चे स्वरूप कोणत्या कारणामुळे धारण करू शकतो. या सर्व प्रश्नांची उत्तरे एकाच शब्दात देता येतात; तो शब्द म्हणजे 'लोकबंध' होय. या लोकबंधाच्या स्वरूप आणि कार्याचा ओझरता उल्लेख मागील प्रकरणात केला आहे. या प्रकरणास आपणास लोकधारणा करणाऱ्या या 'लोकबंध' संकल्पनेची सविस्तर चर्चा करावयाची आहे.

'लोकबंध' शब्दाचा वापर (लोकतत्त्व Folk-Element):

'ज्ञानवेध' या ग्रंथात 'लोकबंध' या नावाचा एक लेख मी लिहिला आहे.[१] याच लेखनाच्या निमित्ताने 'लोकबंध' हा शब्द मी वापरला आहे. 'लोकबंध ' या शब्दाचा प्रथम वापर या निमित्ताने झाला. लोकसाहित्याच्या किंवा अन्य मानवशास्त्रांच्या अभ्यासकांत 'लोकबंध' हा शब्द प्रचलित नाही. 'लोकबंध' पदातील अर्थ काहीसा ध्वनित होईल असे काही शब्द मात्र वापरात आले आहेत. 'लोकबंध' शब्दातील अर्थछटेस जवळ जाणारा 'लोकतत्त्व' हा शब्द काही अभ्यासकांनी वापरला आहे. उदा. डॉ. तारा भवाळकर यांनी,'संत नामदेवांच्या अभंगातील लोकतत्त्व!' या समीक्षा-लेखात वापरला आहे.[२] डॉ. रा.चिं. ढेरे यांनी 'अंकुशपुराण' : एक लोकतत्त्वीय समीक्षा'[३] या लेखाकरिता वापरला आहे. तसेच डॉ. ढेरे यांनी 'महानिर्वाण'ची समीक्षा करतांना 'लोकधर्मी' विरुपिका[४] असा शब्दप्रयोग केला आहे. यातील 'लोकधर्म' हा शब्दही 'लोकबंध' या कल्पनेस जवळ जाणारा आहे. परंतु लोकतत्त्व किंवा 'लोकधर्म' शब्दापेक्षा 'लोकबंध' हा शब्द 'लोक' धारणेची अधिक व्यापक व संयुक्तिक जाणीव घडवितो. तसेच श्री विष्णुसहस्रनामावलीत 'लोकबंध' हा शब्द या व्यापक अर्थाने आला आहे. 'आदिबंध', 'कल्पनाबंध' या शब्दांना जवळचा आणि समावेशक वाटल्यामुळे मी 'लोकबंध' शब्द रूढ करावा असे सुचविले आहे. त्यातील सर्व अर्थछटा पुढील चर्चेत स्पष्ट होत आहेत. त्या अर्थछटांसह 'लोकबंध'

Kulkarni
(26)
1st Proff

हा शब्द अभ्यासकांनी रूढ केल्यास अधिक उपयुक्त होईल. लोकसाहित्याच्या मूलभूत अभ्यासाच्या दृष्टीने 'लोकबंध' या शब्दाचा पारिभाषिक शब्द म्हणून वापर करणे आवश्यक आहे. लोकसाहित्याच्या सर्वस्पर्शित्वाची जाणीव लोकबंधामुळे होऊ शकेल.

लोकसाहित्यातील 'लोक'

'लोक' या मागील उल्लेखामध्ये 'लोक' ही संकल्पना आपण विस्ताराने समजावून घेतली आहे. 'घटकलोक' (व्यक्ति) 'अंगस्वरूपलोक' (समूह) आणि 'विराटपुरुषलोक' (अखिलमानव जात) असे 'लोक' चे त्रिविध स्वरूप आहे. यातील कोणत्या 'लोक' रूपाच्या ठिकाणी लोकसाहित्याचा आढळ होतो हे सांगणे तात्विकदृष्ट्या काहीसे अवघड वाटते. मात्र व्यवहारात पाहिले तर लोकसाहित्याचा अढळ ह्या 'अंगस्वरूपलोक' संबंधी असतात. द्विरुक्तीचा दोष पत्करून मी दिलेली 'लोक' ची व्याख्या 'अंगस्वरूपलोक' आणि 'घटकलोक' या दोन 'लोक' रूपांच्या ठिकाणी होतो. यातील 'अंगस्वरूपलोक' ची अवस्था नित्य अनुभवास येणारी आहे. लोकसाहित्यातील 'लोक' च्या व्याख्या येथे देतो 'लोकसाहित्यातील 'लोक' म्हणजे एकत्रिपणे जास्तीतजास्त सुखकर जीवन जगण्यासाठी एकत्र आलेला माणसांचा समुदाय. हा समुदाय समानमनस्क असतो. या समानमनस्क समुदायाचे संस्कृतिसंचित व परंपरा एकच असतात. त्यांच्या धारणांसह ह्या 'लोक' चे वर्तमानत जगणे सुरू असते. ''घटकलोक' हा या लोकसाहित्यातील 'लोक' चा म्हणजे 'अंगस्वरूपलोक' चा घटक (एक व्यक्ती) असतो. आत्मा जीवस्वरूपात येताच (माणूस जन्मास येताच) तो 'अंगस्वरूपलोक' च्या आधीन होतो. त्यामुळे त्या जीवाचे लोकरूपच आपणास अनुभवास येते. हा 'घटकलोक','अंगस्वरूपलोक' मध्येच जन्माला येतो, वाढतो आणि त्याचा लय त्याच 'लोक' मध्ये होतो. 'घटकलोक' आणि 'अंगस्वरूपलोक' ची 'विराटपुरुषरूपलोक' मध्ये समाविष्ट होण्याची सतत धडपड चाललेली असते.

लोकबंध (व्याख्यात्मक स्पष्टीकरण)

'लोकबंध' या संज्ञेचा अर्थ निश्चित आणि सूत्ररूपाने मांडणे संकल्पना स्पष्टीकरणाच्या दृष्टीने उपयुक्त होईल. 'लोक' म्हणजे घटकलोक (व्यक्ती), 'अंगस्वरूपलोक' (समूह) आणि विराटपुरुषलोक (अखिल मानवजात एवढेच नव्हे, तर ती व्याप्ती सर्व भूतमात्र एवढी वाढेल.) होय. 'बंध' म्हणजे सूत्र असा पारंपरिक अर्थ आहे. परंतु जेथे बंध हा शब्द लाक्षणिक अर्थाने - सूत्रबद्धता, प्रवाहीपणा, लवचिकता आणि परिवर्तनशीलतेतही सूत्रबद्धता आणि प्रवाहीपणा मूलभूतता आणणे चिरंतनात्मकता

यासर्व जाणिवांसह लोकधारणा करणारे सूत्र म्हणून वापरला आहे. म्हणून लोक + बंध असा संधी करून 'लोकबंध' शब्द सिद्ध झाला आहे. श्रीविष्णुसहस्रनामावलीमध्ये 'लोकबंधवे' असे विष्णूचे नाव चिरंतन लोकधारणा सूत्र या स्वरूपातच आले आहे.

'लोकबंध' चे व्याख्यात्मक स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे देता येईल - अनुभूतीतून तयार होत गेलेला, 'लोक' धारणेसाठी कार्यान्वित झालेला, परंपरेत लवचिकतेने परंतु मूलभूततेने वाहत राहणारा, सनातनातून आलेला, वर्तमानात जाणवणारा, भविष्यकाळात प्रगटण्याची क्षमता असणारा, लोकमानसातील जाणिवेचा, आनंद किंवा सौंदर्यभावनाप्राप्त कल्पनाप्रवाह म्हणजे 'लोकबंध' होय. 'लोकबंध' वर्तमपद्धतीतून, विधिस्वरूपातून, चिन्हे, प्रतीके, प्रतिमा यांमधून आणि या सर्वांच्या भाषिक रूपातून प्रकट होतो. या प्रकारे लोकबंध प्रकट करण्याची 'लोक' ची धडपड असते. कारण लोकबंधातून लोकधारणा घडत असते. उदाहरणार्थ - लोकदेवतांचे उन्नयन पाहता एखाद्या लोकसमूहाची स्थानिक देवता सर्वात्मक सर्वेश्वर होते; उलट एखादी सर्वमान्य देता लोकदेवतेचे रूप धारण करते म्हरजे वाघ्याचा शिवशंकर होतो किंवा विष्णुमय असलेला कृष्ण संतांचा खट्याळ, खोडकर, बालकृष्ण होतो. यादोन्ही अवस्थांमध्ये मिथक प्रवृत्तीतून निर्माण झालेली दैवतकल्पना सर्वकाळ तीच असते. त्या कल्पनेचाच हा लोकप्रवास असतो. हे 'लोकबंध' का व कसे प्रकटतात, लोकसाहित्यात ते कसे प्रवाहित होतात, याची चर्चा केल्यास ही 'लोकबंध' 'संकल्पना अधिक स्पष्ट होऊ शकेल. याकरिता 'घटकलोक' (माणूस) आणि त्याचे जीवन समजावून घेणे आवश्यक आहे.

मनुष्यप्राणी :

आहार, निद्रा, भय आणि मैथुन हे माणसास चार विकार आहेत. सर्व प्राणिमात्रांशी माणसाचे हेच सामर्थ्य होय. प्राण्यांप्रमाणे मनुष्यप्राणी देखील कळप करून राहतो. हे माणसाचे प्राण्यांशी आणखी एका स्तरावरील साधर्म्य होय. असे साधर्म्य दिसत असूनही प्राण्यांपेक्षा मनुष्यप्राण्याचे वेगळेपण जाणवते. कळपाची सामाजिकता, मनाची पूर्ण विकसित अवस्था, वाणीसंस्करण आणि सृष्टीतील वस्तुजात आणि प्राणिजात यांच्यात स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष मानवी सुखाच्या दृष्टीने बदल करून उपयोग करून घेण्याची पात्रता, सौंदर्यभावना किंवा आनंद जाणीवपूर्वक सृजनशीलता आणि या सर्व गोष्टींसह व या सर्व गोष्टींबद्दल आत्मप्रकटीकरण करण्याचे सामर्थ्य माणसाजवळ आहे. यातूनच माणसाचे वेगळेपण स्पष्ट झाले आहे. येथे ही गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. की, यातील बहुसंख्य गोष्टी अनेक प्राण्यांमध्ये दिसतातच, असे निरनिराळ्या प्राण्यांवर झालेल्या प्रयोगांवरून स्पष्ट झाले आहे. उदा. कुत्रा,

Kulkarni
(27)
1st Proff

चिपांझी, हत्ती असे प्राणी, साळुंकी, पोपट इ. पक्षी, यांच्यात वरीलपैकी अनेक गुण दिसतात, हे सर्कशीतील प्रयोगांवरून आणि खास अभ्यास निरीक्षणातून स्पष्ट झाले आहे. माणसाची अवस्था ही या सर्व प्राण्यांच्या तुलनेत खूपच विकसित आहे. ही त्याची विकसित अवस्था इतर प्राण्यांनीही मान्य केली आहे. एवढेच नव्हे तर जीवनार्थ कलहात अनेक प्राण्यांनी माणसापुढे शरणागती पत्करली आहे, असे दिसून येते. यात श्वानांपासून हत्तीपर्यंतच्या प्राण्यांची उदाहरणे देता येतील. हे मनुष्यप्राण्यांचे वेगळेपण त्याच्या लोकबंधाच्या प्रवाहातून सिद्ध झाले आहे. 'लोकबंध' प्रवाह अप्रतिहतपणे वाहत आहे. या प्रवाहामुळेच 'लोक' चे निरंतर वर्तमानात जगणे अनुभवास येते.

माणसाचे सृष्टीतील वेगळेपण :

काल आणि अवकाश या अवस्थांमधून सृष्टीची निर्मिती जेव्हा केव्हा झाली असेल व त्यात माणसाचे अस्तित्व जेव्हा केव्हा निर्माण झाले असेल आणि मानवाचे 'लोक' जीवन (सामाजिक जीवन) जेव्हा केव्हा अस्तित्वात आले असेल तेव्हापासून माणसाचा ज्ञात असा इतिहास लक्षात घेतला, तर माणसाचे वेगळेपण एका विशिष्ट दृष्टीने जाणवते. माणूस सृष्टीचा दोन स्तरांवर उपभोग घेत आहे. (१) सृष्टी आहे तशी पाहणे व त्याचा अनुभव घेणे. येथे प्राकृतिक विश्वाशी माणसाचे प्राकृतिक नाते असा संबंध असतो. (२) सृष्टीमधील उपयुक्त गोष्टींना हवे तसे, म्हणजे सौंदर्यभावनेने किंवा आनंदजाणिवेने बदलून त्यांचा मानवी जीवनाच्या दृष्टीने विचार करून वापर करणे, तसेच सृष्टीतील शक्तींना पूज्यभावनेने शरण जाऊन, त्यांच्या मानवी जीवनासाठी म्हणजे सुख, समाधान, भयमुक्तता यासाठी श्रद्धापूर्वक उपयोग करणे, यातूनच मानवनिर्मित नैतिक विश्व निर्माण होते. या दुसऱ्या प्रकारात मानव कधीकधी एवढा हरवलेला असतो की तोही इतर प्राण्यांप्रमाणे किंवा वस्तुमात्रांप्रमाणेच निसर्गाचेच अपत्य आहे हेही तो विसरून जातो. मानवी जीवनाचे वेगळेपण नेमके यातच आहे. व्यवहारी जगतातल्या सुखसोयी हे त्याचेच उदाहरण होय. या मानवी जीवनप्रक्रियेची उकल मानवी मनाच्या व्यापाराची माहिती करून घेतल्याने होऊ शकेल.

सहावे इंद्रिय :

भगवद्‌गीतेच्या पंधराव्या अध्यायात मनाला माणसाचे सहावे इंद्रिय म्हटले आहे.

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः।
मनःषठानिद्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ।।

गीता - अ. १५, श्लोक ७)

(अर्थ - जीवलोकामध्ये जीवरूप पावलेला माझाच (परमेश्वराचा/परमात्याचा) अंश आत्मा प्रकृतीच्या ठिकाणी स्थित अशा मनासह सहा इंद्रियांना आपल्या जवळ ओढून घेतो आणि -)

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनाश्चायं विषयानुपसेवते ।।

(गीता - अ. १५ श्लोक -९)

(अर्थ : श्रोत, चक्षु, त्वक, जिव्हा आणि घ्राण तसेच मन यांचा अंगीकार करून (ती पुन्हा मांडून) हा आत्मा (शब्दादी) विषयांचा उपभोग घेतो.) -

या वचनांनुसार आत्मा मुक्त, नित्य, निरपेक्ष चिरंतन असतो. आत्मा केवळ चैतन्य आहे. केवल चैतन्याचं वर्णन विद्वानांनी केवल आनंद, निखळ आनंद, सोलीव सुख, निखल सौंदर्य अशा परींनी केले आहे. आत्म्याला आत्मतत्त्व, आद्यपुरुष, विश्वचैतन्य, परतत्व, ब्रह्मतत्व आदी कल्पनांनी भारतीय परंपरेत संबोधिले आहे. हे आत्मतत्त्व प्रकृतीने वेष्टिले गेले म्हणजेच सृष्टीच्या म्हणजेच मायेच्या विळख्यात सापडले की, वरील मुळ स्वरूप विसरून मन आणि डोळे, कान, नाक, जीभ आणि त्वचा या सहा इंद्रियांच्या योगाने या मायेमधील गोष्टींचा उपभोग घेऊ लागते. हे आत्मतत्त्व वस्तुतः निर्गुण, निराकार, केवलचैतन्यमय आहे. त्यामुळेच सर्व विश्वात स्फुरल्याची जाणीव होते. प्रकृती, सृष्टी किंवा माया त्याच्यापासूनच उद्भवली आहे आणि तिचा लय अखेर त्या आत्मतत्त्वातच होतो. म्हणजे ही प्रकृती माया (आभास) आहे, असे भारतीय तत्त्वज्ञान आणि दैवतशास्त्र सांगते. म्हणजे मुळात 'लोक' अस्तित्वात येतात ते या प्रकृती, सृष्टी किंवा मायेच्या ठिकाणी, त्यातील माणसाला जाणवणारे व्यवहार आत्मा प्रकृतीत जीवरूप धारण केल्यानंतरचे असतात. हे व्यवहार हे आत्मतत्त्व जीवस्वरूपाने मन व पंचज्ञानेंद्रियांच्या योगाने करते. हे सर्व व्यवहार आभासस्वरूप असतात कारण जीवस्वरूपाचे * अस्तित्व असते तोपर्यंतच ते घडतात. जीवस्वरूपाला प्रकृतीतच (मायेतच) उत्पत्ती, स्थिती व लय आहे. प्रकृतीतील प्रत्येक वस्तुमात्र आणि जीवमात्र त्या आत्मतत्त्वाचा प्राकृतिक आविष्कार असते. ते आत्मतत्त्व हे प्रत्येक जीवमात्राचे खरे 'स्व' स्वरूप होय. ते ओळखणे हे खरे ज्ञान. माणसाला ह्या 'स्व' स्वरूपाची म्हणजे आत्मस्वरूपाची जाणीव होते, हे माणसाचे वेगळेपण. ही जाणीव मनाला होते. म्हणूनच मन हे आत्म्यासह आलेले इंद्रिय होय. आत्म्याचे अस्तित्व म्हणजे जिवंतपणा, चैतन्यमयता. हा सृष्टीतील चराचरात आणि सृष्टीच्या चक्रनेमीक्रमात मानवाच्या मनाला जाणवतो.

Kulkarni
(28)
1st Proff

आत्मतत्त्वाचे अस्तित्व जाणवणे म्हणजे मुक्त, निरपेक्ष, केवळ अशा आनंदाची किंवा सौंदर्याची संवेदना प्रकटणे. केवळ आनंद किंवा केवल चैतन्यमयता किंवा केवल सौंदर्य ही त्या आत्म्याची म्हणजे परतत्वाची किंवा आत्मतत्त्वाची सहजप्रवृत्ती असते. (लीलावत् तू कैवल्यम्) म्हणूनच मन आत्मतत्त्वाची जाणीव करून घेण्यासाठी सतत धडपडत असते. म्हणजे केवल आनंद किंवा केवल सौंदर्याचा ध्यास मनाला लागलेला असतो, त्यामुळे केवळ आनंदजाणीव किंवा केवळ सौंदर्यभावना ही मनाची मूलभूत भावना आहे. (अन्य प्राणिमात्रांत ती असलीच पाहिजे असे तत्त्व चर्चेवरून लक्षात येईल पण तिचा परिचय माणसाला फारसा होत नाही.) आत्मतत्त्व हेच आद्यतत्त्व किंवा आद्यपुरुष आहे व त्याच्या सृजनातूनच प्रकृतीची किंवा सृष्टीची उत्पत्ती आहे. सृष्टीला या आत्मतत्त्वाची सृजनप्रवृत्ती लाभली आहे. मन हे आत्म्यासह आलेले इंद्रिय असल्याने मनाला आत्मतत्त्वाची ही सृजनशीलता मिळाली आहे. याचा अर्थ असा की, मानवी मनाचे केवलानंद किंवा सौंदर्यभावना आणि सृजनशीलता हे दोन स्वभावविशेष आहेत.

जीव, मन आणि पंचज्ञानेंद्रिये या सहा इंद्रियांच्या सहाय्याने या मायावी सृष्टीचा उपभोग घेत असताना मूळ आत्मतत्त्वाला विसरते आणि सृष्टीच्या स्थितीगतीतील जीवाच्या अस्तित्वास येणाऱ्या सुखदुःखादी अनुभवांना खरे मानून वागू लागते. श्रीसंत ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीच्या पंधराव्या आध्यायातील प्रवचनात याची चर्चा केली आहे. येथे मन देखील सृजनशीलतेने या सुखदुःखाच्या अनुभूतीत गुरफटते. तरीसुद्धा आत्मतत्त्वाकडून मिळालेला मनाचा दुसरा स्वभाव, विशेष सौंदर्यभावना किंवा आनंदभावना कार्यरत असतेच व त्या दृष्टीने मायावी सृष्टी सापेक्ष सौंदर्याकडे मनाचे लक्ष जाते. या सौंदर्याचा मन उपभोग घेत असताना मूलभूत केवल आनंदाच्या जाणिवेसाठी त्याचा शोध सुरू होतो. मनाचा सृजनशीलता हा स्वभावविशेष मानवनिर्माण आणि आत्मतत्त्वाची सृजनशीलता या तीनही स्तरांवर कार्यरत होते. म्हणूनच मानव प्राकृतिकविश्व, नैतिकविश्व (मानवनिर्मित) आणि परतत्त्व अनुभूती या तीनही अवस्थांचा विचार करतो. आत्मतत्त्व अनुभूती ही त्याला सर्वश्रेष्ठ असल्याची जाणीव होते. त्यामुळे मन विश्वात्मकतेचा विचार करते ही त्याची श्रेष्ठ संवेदना होय. मानवी मनाला या केवळ आनंदभावना किंवा केवल सौंदर्यभावना यामुळेच विश्वात्मक एकात्मता पाहण्याची सहृदयता प्राप्त होते. एकूण मन हे मानवी जीवनाचे अधिष्ठान आहे. किंवा सहानुभूती आणि या मानवी मनाला सौंदर्यभावना किंवा आनंदजाणीव (भावना), सृजनशीलता आणि सहानुभूती हे स्वभावविशेष लाभले आहेत. या सहाव्या इंद्रियासह प्रकृतीतून निर्माण झालेल्या

वासनादेहाची पंचज्ञानेद्रिये यांचा वापर करून मानव एकूण जगत असतो. हे त्याचे जगणेदेखील मानवी मनाचे जगणे होय.

म्हणजे आत्मतत्त्वाशिवाय 'मन' ह्या अस्तित्वाचा विचार होऊ शकत नाही. 'आत्मतत्त्व' कल्पना ही अमूर्त गोष्ट मानवाचा विचार करणाऱ्या सर्वतत्त्वज्ञांनी मान्य केली आहे, हाच आत्मतत्त्व अस्तित्वाचा साक्षात पुरावा होय. म्हणूनच मनाचे आणि मानवाचे वर्तन समजावून घेताना या 'आत्मतत्त्व' कल्पनेचा आठव सतत राहिला पाहिजे. त्याचबरोबर सौंदर्यभावना (आनंदभावना/जाणीव) सृजनशीलता आणि सहानुभूती या मनाच्या स्वभावविशेषांची जाणीव असली पाहिजे. हे पुढील आकृतीतूतन लक्षात येईल.

मनाचे कार्य :

केवल आनंद किंवा सौंदर्यभावना, सहानुभूती आणि सृजनशीलता या स्वभावविशेषांसह मन, हे आत्म्यासह आलेले ज्ञानेंद्रिय, पंचज्ञानेंद्रिये आणि पंचकर्मेंद्रिये यांच्यासह कार्यरत असते. या मानवी मनाचे अनुभूतीविश्व, विश्वव्यापक असते हे पाहिले. मनाचे कार्य नेमके कसे चालते, असे कुतूहल निर्माण होते. 'लोकबंध' निर्मितीच्या संदर्भात चर्चा करूया.

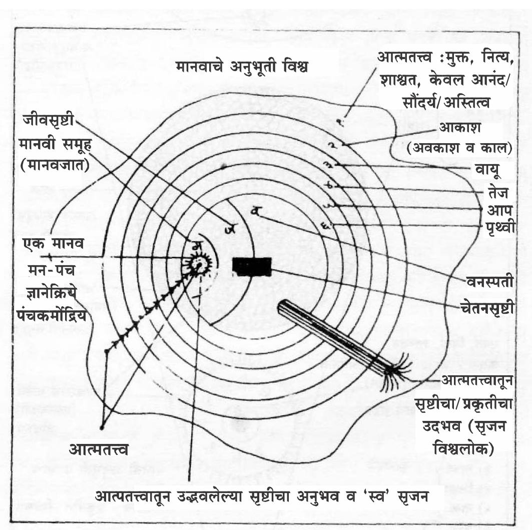

Kulkarni
(29)
1st Proff

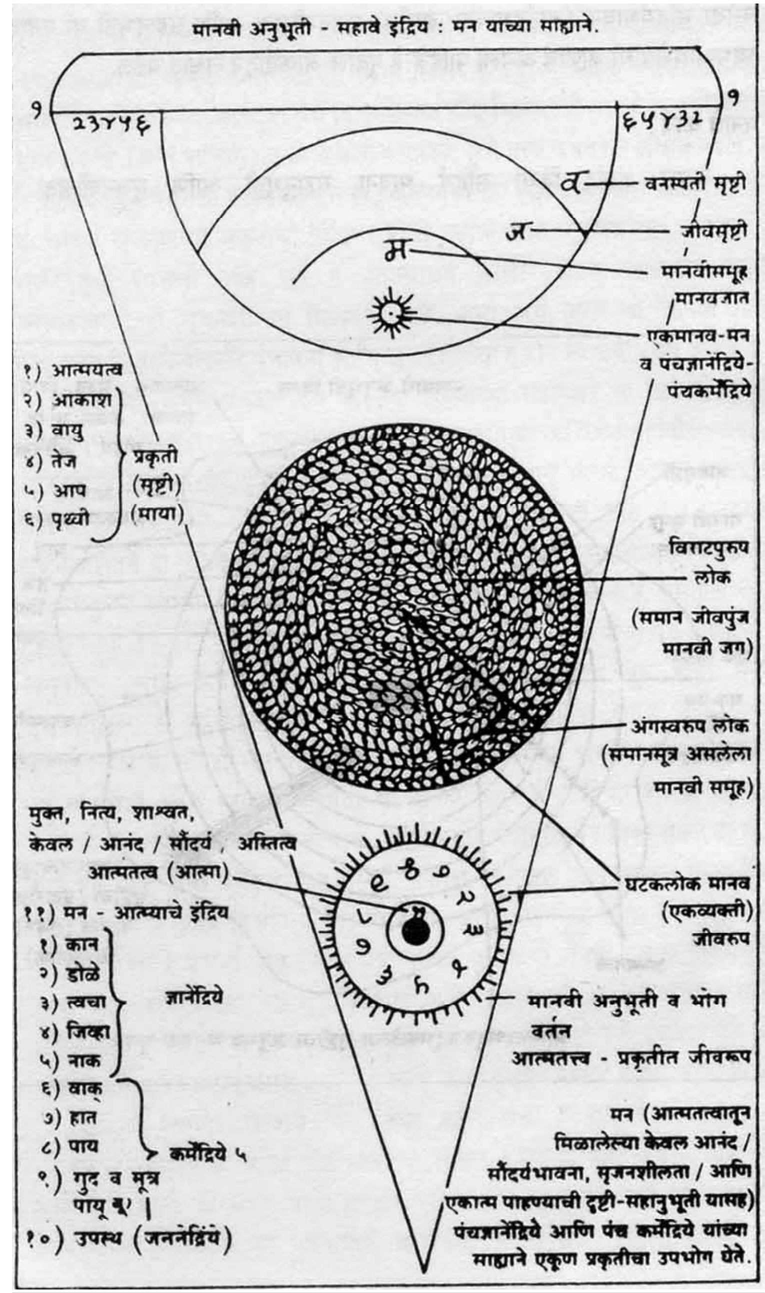

मानवी मन दोन स्तरांवर कार्यरत असते : (१) व्यक्तिगत पातळीवर प्राणितत्त्वाच्या प्राथमिक गरजांच्या परिपूर्तीसाठी ते आर्त बनलेले असते. या व्यक्तिगत पातळीवरील अवस्थेतील आनंद किंवा सौंदर्यभावना 'स्व' आणि सृष्टी यांतील संबंधापुरती मर्यादित असते. या अवस्थेतील मनोव्यापार केवळ स्वजीवनाच्या (जगण्याच्या) संदर्भातील, जन्मापासून मृत्यूपर्यंतचा एवढाच असतो. अनेकवेळा किंवा बहुधा या अवस्थेत 'घटकलोक' (व्यक्ती) आत्यंतिक आत्मकेंद्री, स्वार्थांध झालेली दिसते. (२) वरील अवस्थेतील 'घटकलोक' च्या भय आणि मैथुन या विकारांमधून 'घटकलोक' ची 'अंगस्वरूपलोक' मध्ये समाविष्ट असण्याची अवस्था (समूहसापेक्षता) प्रकटते. ह्या 'अंगस्वरूपलोक' स्तरावरील 'घटकलोक' चा मनोव्यापार केवळ एकाचा स्वतंत्र असा नसतो. त्यामुळे मानवी जीवनप्रवाहाबरोबरच तो सतत वाहत राहतो. 'घटकलोक' च्या (व्यक्तीच्या) मनाचा 'अंगस्वरूपलोक' स्तरावरचा मनोव्यापार हा केवळ त्या मानवी जीवनप्रवाहातील एक अंश असतो. हा अंश तात्कालिक नसतो. त्यात युगांचा संदर्भ लाभलेला असतो. भूतातून तो घडत येऊन वर्तमानात तो प्रकटतो. वर्तमानात त्याची घडण सुरूच असते. भविष्याकडे या अंशाची झेप असते. अंगभूत लोकस्तरावरील 'घटकलोक' च्या मनोव्यापाराची अशी प्रक्रिया सुरु असते. या प्रक्रियेमुळेच तो 'विराटपुरुषरूपलोक' च्या भावावस्थेपर्यंत जात असतो. याचा अर्थ मानवी जीवनप्रवाहाच्या कालौघातील प्रवाहहिततेच्या दृष्टीने हा मनोव्यापार एक स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष टप्पा असतो. या मनोव्यापाराच्या प्रवाहहिततेची साधने म्हणजेच या प्रवाहातील संदर्भनिष्ठा होय. ह्या संदर्भाला, ह्या दुसऱ्या स्तरावरील म्हणजे सामुहिक स्तरावरील म्हणजे 'अंगस्वरूपलोक' च्या (व्यक्तिव्यक्तिमनातून आलेल्या) आनंद किंवा सौंदर्यभावनेचा, सृजनशीलतेचा आणि सहानुभूतीच्या आधारे असतो. ही संदर्भनिष्ठा म्हणजे 'लोक' ची धारणाशक्ती होय. ह्या संदर्भनिष्ठा म्हणजे 'लोकबंध' होय. या संदर्भनिष्ठेचे उत्तम उदाहरण म्हणजे नातेसंबंध होय.

घटकलोक (व्यक्ती) आणि अंगस्वरूप लोक (समूह) :

एक व्यक्ती 'घटकलोक' असल्यामुळे ती 'अंगस्वरूपलोक' मनाचे प्रतिनिधित्व करते. म्हणजेच 'घटकलोक' हा 'अंगस्वरूपलोक' चा प्रतिनिधी असतो. याचा अर्थ 'घटकलोक' ला स्वतंत्र अस्तित्व नसते असे नाही. 'घटकलोक' च्या 'स्व' च्या अस्तित्वाच्या जाणिवेचा प्रयत्न हा त्याच्या स्वतंत्रतेचा शोध असतो हा स्वतंत्रतेचा शोध त्याला भयप्रद, हताश, नि:सहाय्य वाटतो किंवा त्यांच्यातील मूल प्रवृत्ती उफाळून येतात. त्याच्या मूलप्रवृत्ती अनिर्बंध परंतु नैसर्गिक असतात. 'लोक'

Kulkarni
(30)
1st Proff

दृष्टिकोनातून 'घटकलोक' ची ही अवस्था विकट असते. तरीसुद्धा या अवस्थेला निसर्गाची बंधने असतातच. या अवस्थेतील आनंद किंवा सौंदर्यभावना, सहानुभूती आणि सृजनशीलता ही केवळ 'स्व' भोवती केंद्रित असते. 'अंगस्वरूपलोक' प्रवृत्तीमुळे (कळप्रवृत्तीमुळे) घटकलोकला ही एकलेपणाची अवस्था त्याज वाटते. व्यक्तीच्या जन्माबरोबरच भोवतीच्या 'अंगस्वरूपलोक' माणसाच्या पर्यावरणाच्या परिणाम होऊ लागलेला असतो. यातून 'घटकलोक' आणि 'अंगस्वरूपलोक'या दोन स्तरांवरील मनाचा झगडा माणसाच्या अंतर्मनात चाललेला असतो. यात त्याच्यामधील शारीरिक आणि सांस्कृतिक , आनुवंशिकतेचाही (पूर्व'लोक') चा सहभाग असतो. अंतर्मनातील या लढ्याचे विलक्षण प्रकटीकरण 'घटकलोक' च्या (व्यक्तीच्या) व्यक्तिगत आणि सामाजिक जीवनात घडते. हे प्रकटीकरण 'लोकबंधा'मधून लोकस्तरावर जोखले जाते (परिपुष्ट होऊन प्रकटते). त्यातूनच त्यात घटकलोकचे 'लोक' मधील स्थान ठरत असते. 'लोक' मधील या स्थानासाठी घटकलोकचे 'लोक' मधील स्थान स्थान ठरत असते. 'लोक' मधील या स्थानासाठी 'घटकलोक' आमरण धडपडत असतो, या धडपडीला लोकबंधातून धारणा लाभते.

प्रकृती, संस्कृती आणि विकृती :

जन्माला येणारे प्रत्येक मानवी अपत्य हे प्रकृतीचे म्हणजे निसर्गाचेच अपत्य असते. आहार, निद्रा, भय आणि मैथुन हे प्रकृतीतून प्राप्त झालेले विकार होत. या विकारांच्या समाधानासाठी व्यक्तीच्या जीवनार्थ कलह सुरु होतो, तो आमरण सुरुच असतो. व्यक्ती जन्माला येते तीच मुळी 'अंगस्वरूपलोक' मध्ये आणि तेथेच ती लोकधारणा करणाऱ्या 'लोकबंध' प्रवाहात येते म्हणजे 'घटकलोक' होते. तिला वेगळे अस्तित्व 'लोक' दृष्ट्या राहत नाही. 'घटकलोक' च्या मनातील आनंद किंवा सौंदर्यभावना, सहानुभूती आणि सृजनशीलता या स्वभावविशेषांना 'लोकबंधा'मुळे वळण लागू लागते. 'घटकलोक' होते. तिला वेगळे अस्तित्व 'लोक' दृष्ट्या राहत नाही. 'घटकलोक' च्या मनातील आनंद किंवा सौंदर्यभावना, सहानुभूती आणि सृजनशीलता या स्वभावविशेषांना 'लोकबंधा'मुळे वळण लागू लागते. 'घटकलोक' चे विकारानुसारी वर्तन करू पाहणारे वरील स्वभावविशेषांसह असलेले मन आणि 'लोकबंध' यांच्यात सतत संघर्ष सुरू होतो. या अभिसरणात्मक संघर्षात 'घटकलोक' च्या मनाला लोकबंधाचे वळण देते. या अलंकारालाच संस्कार असे म्हणतात. संस्कार हे लोकमानसातून घटकलोकला प्राप्त झालेले संस्कृती संचित असते. या संस्कारामुळे घटकलोकच्या मनातील विकारांना बदललेला आकार मिळतो. या बदललेल्या आकारांचे स्वरूप अंगस्वरूपलोकमधील लोकबंधानुसारच असते.

'घटकलोक' या संस्कारित अवस्थेचे घटकलोकमनाचे प्रकटीकरण करत असते. हे घटकलोकच प्रकटीकरण पर्यायाने अंगस्वरूपलोकचेच प्रकटीकरण असते.

'घटकलोक' प्रमाणेच 'घटकलोक' चाच समुच्चय (समूह) असलेल्या 'अंगस्वरूपलोक' लाही आहार, निद्रा, भय आणि मैथुन या विकारांची आणि आनंद किंवा सौंदर्यभावना, सहानुभूतीची भावना आणि सृजनशीलता यांची जाणीव असते. अर्थात येथे संबंध अंगस्वरूपलोकच्या एकूण समाधानाचा आणि स्वास्थाचा विचार असतो. या 'अंगस्वरूपलोक' जाणिवेमुळेच सर्वांच्या समाधानाच्या दृष्टीने अनेक बंधने, बदल, मार्ग, कल्पना स्वीकारल्या जातात. 'अंगस्वरूपलोक' मधील धुरीण आपल्या मनातील आनंद किंवा सौंदर्यभावना, सहानुभूती आणि सृजनशीलता या आत्मप्राप्त स्वभावविशेषांच्या योगाने, न्यायबुद्धीने, चिंतनातून आणि द्रष्टेपणाने, लोकमनाचा कल व सुखकल्पना अजमावून अनेक नवी बंधने, 'अंगस्वरूपलोक' वर घालीत असतात. ही बंधने म्हणजे योजनापूर्वक केलेली लोकबंधाची निर्मिती असते. उदा. आधुनिक युगातील धर्मनिरपेक्षतेची कल्पना किंवा समाजवादाची कल्पना आणि त्यातून मांडलेले संकेत, धुरीणांच्या प्रभावामुळे लोकमानसात या बंधनांचा प्रयत्नपूर्वक स्वीकार होतो. उदा. राज्यघटनेचा पुरस्कार, धुरीणांनी केलेली ही लोकबंधांची निष्पत्ती, निरीक्षण, चिकित्सा तुलनात्मक विचार, चिंतन, यातून झालेली असते. हे 'लोकबंध' एक प्रकारे अनुमानस्वरूपच असतात. धुरीणांच्या या विचारांच्या अनुसरणातूनच सांस्कृतिक प्रवाहाची निर्मिती होत राहते. हे धुरीणांचे विचार नेहमी स्थलकालपरिस्थिती, परंपरा आणि भविष्य यांच्या सापेक्षतेने लोकमानसात बदलत राहतात. त्यातून नवीन रूपाने धुरीणांचे विचार पुन्हा पुन्हा प्रगट होतच राहतात. धुरीणांचे असे विचार 'लोक' च्या म्हणजे घटकलोक, अंगस्वरूपलोक आणि विराटपुरुषलोकच्या सर्वअंगोपांगाविषयीच असतात. हे विचार प्रकृतीचे उदात्त स्वरूप प्रकटविण्याचा प्रयत्न करतात हीच संस्कृती.

व्यक्तिनिष्ठा पराकोटीला पोहोचली की, उदात्त लोकबंधांतून साकारलेली सांस्कृतिक बंधने झुगारून दिली जातात. आणि केवल विकारीनुसार नग्नमनस्क वर्तनक्रम सुरु होतो. अशा नग्नमनस्क माणसांचाही एक वर्ग असतो. हा वर्ग 'लोक' मात्र असत नाही. त्यातला प्रत्येक एकटा वेगळा आणि विकृत असतो. ही विकृती आत्यंतिक आत्मकेंद्री 'अंगस्वरूपलोक' मधील चलनात घडलेल्या अपघातातूनही निर्माण होऊ शकते. विकृतीचा संघर्ष संस्कृतीशी असतो. मात्र यात अंतत: संस्कृतीचा विजय होण्याची शक्यता अधिक असते. कारण आत्यंतिक स्वार्थपर बनलेली व्यक्तीदेखील आपण 'अंगस्वरूपलोक' चे घटकलोक आहोत हे विसरू शकत

Kulkarni
(31)
1st Proff

नाही आणि उपरोक्त मनाचे स्वभावविशेष त्याच्या मनात विकृतीला विरोध करीत असतात. 'लोक' मध्ये वाहणाऱ्या संस्कृतीचा प्रवाह सर्वांना सुख, शांती, मांगल्य, प्रदान करण्याचे ध्येय बाळगूनच वाहत असतो.

येथे एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे की 'लोकबंध' संस्कृती, प्रकृती आणि विकृती या तीनहीविषयी प्रवाहित असतात, म्हणूनच पाप-पुण्य अशा कल्पना प्रवाहित असतात. याचा अर्थ लोकधुरीणांकडून जसे लोकबंध तयार होत असतात, तसेच ते एकूण अंगस्वरूपलोकच्या संपूर्ण चलनातूनही तयार होतच असतात. सुष्टता आणि दुष्टता, ओव्या आणि शिव्या सुख आणि दु:ख, प्रेम आणि द्वेष ह्या कल्पना जोड्या प्रचलित झालेल्या दिसतात. यासाठी लोकबंधांची एकूण निर्मितीप्रक्रिया समजावून घेणे सोयीचे होईल.

'लोक' निर्मितीप्रक्रिया :

'लोकबंध' निर्मितप्रक्रियेचा नेमका शोध घेणे कठीण आहे. काही तर्क या संदर्भात करता येणे शक्य आहेत.

अ) मूळ 'लोकबंधा' विषयी निर्माण झालेले तर्क : १) सृजनमूलकतर्क. हा प्रमुख तर्क आहे. विश्वोत्पत्तिविधी (Creation rite) या कल्पनाबंधाच्या आधारे या तर्काचा ऊहापोह करता येईल डॉ. मांडे यांनी असा प्रयत्न केला आहे.[५] या संदर्भातील 'आदिबंध' (Archetyre) विषयक कल्पना मांडली आहे.[६] ही कल्पना मानसशास्त्र आणि मानवशास्त्र यातून आली आहे. या उदाहरणांतून सृजनमूलक तर्काचा परिचय होतो. २) भाषामूलक तर्क : मानवाने भाषा कशी अवगत केली असेल, याविषयीचे सर्व सिद्धान्त हे एक प्रकारे मूळ 'लोकबंध' विषयक तर्कच असतात. ३) धर्ममूलक तर्क : यात मानवी जीवन कसे अस्तित्वात आले याविषयी उत्पत्तिविषयक 'लोकबंध' आलेले असतात. त्यातून सर्व मानवांची एकबीजात्मकता सांगून दैवतकथाशास्त्रीय लोकधारणेविषयीचा 'लोकबंध' मांडलेला असतो. उदाहरणार्थ - ब्रह्मदेवाने मनुष्यलोक निर्माण इत्यादी. हे प्रमुख तर्क सांगता येतील.

ब) मूळ 'लोकबंध' : लोकबंधामुळे लोकधारणा होते. अर्थातच आद्यतम 'लोक' ची निर्मिती (धारणा) आद्यतम लोकबंधामुळे झाली असणार. यासंबंधी तर्कावर अवलंबून राहण्याशिवाय थेट पोहचणारा असा, दुसरा पर्याय नाही. याविषयी विविध तर्क पुढे येणे शक्य आहे. हे वरील विवेचनावरून लक्षात येईल. येथे माझ्या चिंतनातून येणारे तर्क मांडून पाहूया : १) हा मूळ 'लोकबंध' आहारविषयक (अन्नसंपादन, पुरवठा इत्यादी) असेल. २) हा मूळ 'लोकबंध सृजन (जनन) विषयक असेल. ३) हा मूळ 'लोकबंध' सर्वांगाने जीवनसुरक्षा आणि भय

यातून पुढे आला असेल. ४) वरील तीनही तर्कांच्या मुळाशी 'मानवीकळप प्रवृत्ती' असेल किंवा उलट वरील तीन गोष्टींची जाणिवेतून कळपविषयक लोकबंध निर्माण झाला असेल. ५) केवळ आनंद किंवा सौंदर्यभावना. सहानुभूती आणि सृजनशीलता या आत्मतत्त्वातून स्वभावत: जीवनभूत (मानव) मनाला लाभलेल्या स्वभावविशेषातून, भोवतीच्या सृष्टीप्रक्रियेविषयी वाटलेल्या कुतूहलामुळे, ज्ञात, सृष्टीला व्यापूनदेखील अनंत, अमर्याद वाटणाऱ्या अतीद्रिंय आदितत्त्वविषयी हा मूळ लोकबंध असू शकेल. या मनाला वरील स्वभावविशेषांमुळे काल, अवकाश आणि आत्मतत्त्व याचे अनादिअनंतत्व आणि अनियंत्रित्व सतत जाणवत असते.

येथे एक गोष्ट स्पष्ट केली पाहिजे की, हा तर्क-प्रवास उलट दिशेनेच आहे. हे तर्क बांधण्यासाठी मनाजवळ लोकसाहित्य, मानसशास्त्र, भाषाशास्त्र व भाषा, मानवशास्त्र तत्त्वज्ञान आणि अन्य मानवीशास्त्रे हीच आधारभूत साधने आहेत. त्यांच्या सहाय्यानेच हा मूळातून तर्क बांधण्याचा तर्क असणार हे उघड आहे. या तर्कांचे अधिक स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल : १) माणसाला भूक लागते. आहार घेणे ही त्याची मूलभूत गरज आहे. तो त्याचा मूलभूत विकार आहे. बालसंगोपनाची मूलभूत नैसर्गिक प्राणिप्रवृत्ती म्हणजे मातृपितृत्व होय. यातूनच संबंध कळपासंबंधात आहारविषयक जाणीव निर्माण झाली असेल. वैयक्तिक व सामुहिक प्रयत्नांतून शिकार साधली जात असणार. यातली 'स्व' बरोबर समूहाचा (इतरांचा) विचार शक्य आहे. या प्रयत्नांच्या संदर्भातील धुरीणत्वामधून लोकप्रमुख, लोकनायक, मुखिया, कुटुंबप्रमुख, कालांतराने राजा इत्यादी लोकबंध (प्रमुखत्व' या स्वरूपात) निर्माण झाले असावेत. यातला मूळ लोकबंध मात्र 'धुरीणत्व' भावनेतून निर्माण झाला असावा. ही 'धुरीणत्व' भावना कळपाला आलेल्या अनेक अनुभूतींतून सिद्ध झालेल्या कळपातील सर्वश्रेष्ठ वाटलेल्या व्यक्तीवर विरोपित झाली असावी. यातून कळपप्रमुखत्व सिद्ध झाले असावे. अगदी सुरुवातीच्या काळात, जीवनाच्या प्राथमिक अवस्थेत हा कळपप्रमुख प्राण्यांमधील कळपप्रमुखासारखा वाटला असेल. तरीसुद्धा मानवी मनाला प्राप्त असलेल्या आनंद किंवा सौंदर्यभावना, सहानुभूती आणि सृजनशीलता या स्वभावविशेषांमुळे त्याने कळपाचे आणि प्रमुखपदाचे वेगळेपण नक्कीच राखले असेल आणि त्यामुळे कळपव्यवस्थेसंबंधी अनेक 'लोकबंध' निर्माण झाले असतील. या मूळ लोकबंधात शिकारप्रवृत्ती म्हणजे स्वसमानार्थ जीवघेणा संघर्ष अंतर्भूत आहे. सर्वांना आहार मिळण्याची हमी हे या मूळलोकबंधाचे सर्वात महत्त्वाचे सूत्र म्हणता येईल.

२) जननप्रक्रियेकरिता स्त्री आणि पुरुष जननविषयक समान मन:स्थितीत येणे

Kulkarni
(32)
1st Proff

आवश्यक असते. सर्वच प्राण्यांमध्ये, मैथुनाच्या बाबतीत मादीवर हक्क सिद्ध करण्याची प्रवृत्ती दिसते. प्राण्यांत प्रगत असलेला माणूस कळप करून राहण्याच्या प्रवृत्तीनुसार या बाबतीत सृजनविषयक 'लोकबंध' निष्पत्ती करणार हे उघड आहे. म्हणूनच कदाचित या जननविषयक भावनानुभूतीतून 'लग्न' विषयक 'लोकबंध' निर्माण झाला असावा. या संदर्भातील 'एक स्त्री पत्नी व परस्त्री माता', 'पतीपत्नी', 'मातापिता व पुत्र' असे लोकबंध' निर्माण झाले असावेत. या संबंधित बीज, फलन, प्रसव, विकास आणि यांची आवर्तने सृष्टीतील अनेक निसर्गदृश्यांतून प्राण्यांच्या संदर्भात पहिली असतील त्याचप्रमाणे माणसाच्या संदर्भातही पहिली असतील त्याचप्रमाणे माणसाच्या संदर्भातही पहिली असतील हे लक्षात घेतले पाहिजे. या संदर्भातून 'प्रकृतिपुरुष', 'मातृदेवता' आणि 'पितृदेवता' या लोकबंधांची (आदिबंधांची) निष्पत्ती झाली असावी. हळुहळू प्रगत होत जाणाऱ्या लोकधारणेतून वासनातृप्तीसाठी हे लोकबंध अस्तित्वात येणे गरजेचे होत असे दिसेल.

३) माणसाला 'भय' हा तिसरा मुलभूत विकार आहे. मुख्य भय मृत्यूचे वाटते. दुसरे भय 'स्व' च्या सुरक्षिततेचे. माणसाला मैथुन आणि आहार या दोन्ही बाबतींत सुरक्षितता हवी असते. त्याचे शारीरीक आरोग्य आणि मानसिक स्वास्थ्य सुस्थिर राहावे असे त्याला वाटत असते. आहार आणि मैथुन या दोन्ही बाबतींत मानव आत्यंतिक आत्मकेंद्रित बनू शकतो. या आत्मकेंद्रिततेमुळेच तो अधिकाधिक भयग्रस्त होतो. ही भयग्रस्तता कळपाच्या सान्निध्यात नष्ट होणे शक्य असते. म्हणूनच तो कळपाच्या आधीन राहतो. या जगण्यात दोन प्रकारचे वर्तन भयापोटी निर्माण होते. १) शरणागतता, लाचारी आणि जीतता: २) आक्रमकता, मालकी, अधिकार, संशय, भयग्रस्ततेवर मात करण्यासाठी माणसाची वैयक्तिक आणि सामूहिक अशी नित्य धडपड सुरू असते. या धडपडीमध्ये घटकलोक आणि अंगस्वरूपलोक या दोन्ही स्तरांवर मानवी मनाचे स्वभावविशेष कार्यान्वित होऊन मदत करतात. आनंद किंवा सौंदर्यभावना, सहानुभूती आणि सृजनशीलता या मनाच्या स्वभावविशेषांमुळेच मानवी वर्तनाच्या संदर्भात 'लोकबंध' निर्माण होतात. रक्षक - रक्षित भाव, रक्षक - भक्ष्य भाव, दिव्यत्व, पूजा, शास्त्र, शस्त्र, शक्ती या संदर्भातील भावना निर्माण होऊन त्यातून लोकबंधांची निर्मिती होते. देव, देवता दानव, दानव, दिव्यशक्ती, दिव्यदृष्टी, अदभुत शक्ती, शस्त्रासाधने, शास्त्रसंकेत इ. स्वरूपात लोकबंध तयार झालेले दिसतात. मृत्यू, काल या संदर्भातील लोकबंध निर्माण झालेले दिसतात.

४) कळप करून राहण्याच्या प्रवृत्तीतून 'लोक' संबंधी जाणीव निर्माण झाली.

कुटुंब, लोक, राज्य, राष्ट्र, ग्राम, नगर आदी लोकबंध निर्माण झाले असावेत. यात लोक, कुळ, असे मुळ लोकबंध असण्याची शक्यता आहे. भाषा व्युत्पत्तीसंबंधात मूळाकडे नेणारे तर्क हे एक प्रकारे कळप प्रवृत्तीतून निर्माण झालेल्या मुळ लोकबंधाकडे घेऊन जाण्याचा प्रयत्न करतात. देववाणी, लोकवाणी, आकाशवाणी इत्यादी लोकबंध अशा स्वरूपाचे म्हणता येतील.

५) आहार, मैथुन, भय, निद्रा, या विकारानुसार प्राकृतिक वर्तन करीत असताना ज्ञानेंद्रिये आणि कर्मेंद्रिये यांच्यासह मन प्रकृतीचा उपभोग घेत असते. हेच मानवाचे जगणे असते. हे घटकलोक, अंगस्वरूपलोक स्तरावर सुरु असते. या जगण्याला आत्मतत्त्वातून मनाला लाभलेल्या आनंद किंवा सौंदर्यभावना सहानुभूती आणि सृजनशीलता या विशेषांमुळे त्या आत्मतत्त्वाची जाणीव सतत होत असते. जगताना आत्मतत्त्वाचा शोध घेण्याची मानवी सततची धडपड सुरु होते. यातूनच उपरोक्त चारही प्रकारच्या मनाची अवस्थांना म्हणजे भूक, मैथुन, भय, कळपाधीनता यांना व्यापक संदर्भ लाभतात. त्यामुळे दिव्यत्व, आनंदमयता, सौंदर्यमयता, सुस्थिरता, न्याय, मानवता आदी संदर्भात कल्पनाबंध प्राप्त होतात. किंबहुना चारही स्तरांवरील जगण्याला उन्नत अर्थ प्राप्त करून देण्याचे कार्य या मनाच्या स्वभावविशेषांमुळे घडते. त्यातून विश्वचैतन्य, विश्वसृजन, काल, अवकाश, अंतिम आणि बीजात्मक आत्मतत्त्व याविषयीचे लोकबंध तयार होऊन जीवनाला 'मूलभूत अधिष्ठान प्राप्त होते.

मूळ लोकबंधांसंदर्भात चर्चा करताना निद्रा या विकाराचा आपण विचार केला नाही. भूक, मैथुन आणि भय या विकारांशी निगडित असा हा विकार आहे. सुरक्षितता, विकलांगता, श्रमपरिहार यातून एक प्रकारे जडत्व येणे स्वाभाविक आहे. अर्थात जडत्वग्रस्त अवस्थेत सुरक्षिततेची अधिक गरज माणसाला असते. त्यामुळे तीनही अवस्थांमधील 'लोकबंध' दृढमुल झाले असावेत. कळप प्रवृत्तीला सतत सांभाळण्याची भावना त्यातूनच निर्माण झाली असावी. दुसरी एक गोष्ट सहज लक्षात येते. जडत्व, आलस्य, निद्रा या अवस्थांनंतर माणूस अधिक टवटवित होती, तेजस्वी होतो, रात्र-दिवस, अज्ञान-ज्ञान, मृत्यू-पूर्वजन्म या संदर्भातील लोकबंध या अवस्थेतून किंवा विकारामधून निर्माण झाले असतील.

मूळ लोकसंबंधासंबंधी विचार करता यातील कोणताही एक तर्क मूळ लोकबंधाच्या संदर्भात स्वीकारणे जरा घाईचे आणि कदाचित तर्कदोषाचे घडेल. त्यामुळे या सर्व प्रकारचे तर्क, मानवी जीवनानुभूतीच्या अगदी सुरुवातीच्या म्हणजे आदिमतम काळातही लोकबंधनिर्मितीच्या दृष्टीने स्वीकार्य वाटतील. ह्याच तऱ्हेने त्यांचा

Kulkarni
(33)
1st Proff

स्वीकार केला पाहिजे. मानवी जीवन हे यापैकी या विकाराधीन असू शकणार नाही.

'लोकबंध' निर्मितीप्रक्रिया या संदर्भात 'अ' भागात पाहिलेल्या सृजनमूलक तर्क, भाषामूलक तर्के आणि धर्ममूलक तर्क हे तर्क आपण 'ब' विभागात केलेल्य तर्काशी व्याघाती नाहीत; परंतु 'अ' भागातील सृजनात्मक तर्क हा 'ब' भागातील क्रमांक दोनच्या म्हणजे सृजनविषयक तर्काशी जुळणारा आहे असे दिसेल. भाषामूलक तर्क हा 'ब' मध्ये चर्चा केलेल्या सर्वच तर्कांना आधारभूत घ्यावा लागेल. प्रतीके, चिन्हे, चित्रे, हावभाव आणि आज उपलब्ध असणाऱ्या प्रगत भाषा यांपैकी कोणत्यातरी ना कोणत्या प्रकाराच्या भाषेचा माध्यम म्हणून स्वीकार करावा लागला असेल. येथे एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे की, भाषेने 'लोकबंध' निर्मिती असे सूत्र काहीसे चुकीचे ठरेल. मानवी मनाचे स्वभावविशेष पाहिले तर; आनंद किंवा सौंदर्यभावना, सहानुभूती आणि सृजनशीलता या मनाच्या स्वभावविशेषातूनच प्रतीके, चिन्हे , चित्रे, हावभाव आणि आजची भाषा याकडे आपण येतो. म्हणजे संपूर्ण लोकबंधनिर्मितीमागे मनाची सहानुभूती पूर्ण आनंदमय किंवा सौंदर्यत्मक सृजनशीलता या कारणापर्यंत आपण येऊन पोहोचतो. म्हणजे मनाचा, पंचज्ञानेंद्रियें आणि पंचकर्मेंदिये यांच्यासह जो उपभोग घेणे सुरू असते ते 'लोकबंध' निर्मिती करते. हे उपभोग घेणे वर 'ब' मध्ये उल्लेखिलेल्या पाचही तर्कांच्या संदर्भात सुरू असेल, तर मूळ लोकबंध निर्मितीच्या संदर्भात कोणताही एक तर्क स्वीकारून भागणार नाही हे लक्षात येते. धर्ममूलक तर्क हा मानवी जीवनाच्या काहीशा प्रगत अवस्थेत मूळ लोकबंधाकडे घेऊन जाणार; या ग्रंथातील प्रयत्नासारखाच प्रयत्न म्हणता येईल.

क) मूळ लोकबंधातून वर्तमानाचा प्रवाह : वरीलपैकी कोणत्याही तर्कानुसार मूळ लोकबंध निर्माण झाले असोत किंवा ते नेमके कोणते हे सांगता येत नसोत; तरीसुद्धा मूळ लोकबंधाची बीजात्मकता वर्तमानात जाणवते. माणसाचे मूलभूत विकार, आहार, निद्रा, भय आणि मैथून हे बदललेले नसतात. मानवाची कळप प्रवृत्ती बदललेली नसते. आनंद किंवा सौंदर्यभावना, सहानुभूती आणि सृजनशीलता या मनाच्या स्वभावविशेषांसह, मनाचे ज्ञानेंद्रिये आणि कर्मेंद्रियें यांच्यासह घटकलोक, अंगस्वरूपलोक, आणि विराटपुरुषलोक स्वरूपात संबंध प्रकृतीचा उपभोग घेणेही सुरुच असते. स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष गरजा निर्माण झालेल्या असतातच. गरजा वर्तमानातल्या असल्या तरी; त्यांच्या पूर्ततेसाठी मूळ लोकबंधांपासूनचा संदर्भ असतो. मूळ लोकबंधाचे परिवर्तन, प्रतिकात्मकतेने घडलेले दिसले तरी या प्रतिकात्मकेतूनदेखील मूळ लोकबंध बीजात्मतेने दिसतातच. उदा. कळपाचा प्रमुख, आज वर्तमानात अध्यक्ष, पंतप्रधान, पुढारी इ. स्वरूपात दिसेल इतकेच.

ड) निर्मितिप्रक्रिया : 'लोक' चे असणे ही मानवी गरज आहे. ती त्याची प्रवृत्ती आहे. 'लोक' ह्या संस्थेची धारणा 'लोकबंधा' मुळे झालेली असते. 'लोक' चे असणे नेमके केव्हा सुरु झाले हे नक्की सांगता येत नाही, परंतु हे असणे सुरु झाल्यापासून 'लोक' धारणा करण्यासाठी 'लोकबंध' निर्मिती सुरुच आहे. 'लोक' चा स्वभाव लोकबंधाची निर्मिती करणे, हा असतो आणि लोकबंधातून 'लोक' ची धारणा होत राहते. 'लोकबंध' आधी की 'लोक' आधी, हे सांगता येणार नाही. 'कोंबडी आधी की अंडे आधी?' या वादासारखेच ते आहे. ती एक परस्परवलंबी अशी मानसिक प्रक्रिया आहे हे मात्र नक्की म्हणता येईल. 'लोक' च्या आदिम बिंदूपासून 'लोकबंध' निर्माण होतच राहिले. हे लोकबंध म्हणजे लोकजीवनविषयक धारणेचे 'कल्पनाबंध' होत. हे 'कल्पनाबंध' त्यांच्या मुळाशी असलेल्या भावनांबंधांशी निगडित असतात. म्हणजे मूळ भावबंधांना 'लोक' च्या अनुभूतीतून 'लोक' मनाने; मनाच्या स्वाभाविक विशेषांच्या आधारे म्हणजे आनंद किंवा सौंदर्यभावना, सहानुभूती आणि सृजनशीलता यांच्या आधारे; भोवतालच्या प्रकृतीतून दिलेले आकार असतात. अर्थात हे आकारही भावात्मक असतात. हे कल्पनाबंध म्हणजे भावबंध, प्रतिमा, रूपके, चिन्हे यांच्या स्वरूपात प्रकटतात. अगदी मुळातून ज्या प्रतिमा 'लोक' ने स्वीकारल्या असतील त्या बीजात्मकतेने 'लोक' धारणा करणाऱ्या लोकबंधातून प्रवाहित झालेल्या असतात. ते बीजात्मक कल्पनाबंध किंवा भावबंध 'मूळ लोकबंध' किंवा आदिबंध वाटले तरी ते जितके सत्य आणि लोकजीवनाचा संदर्भ घेऊन प्रकटलेले असतात. तितकेच स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष म्हणजे वर्तमानातील 'लोकबंध' (प्रतीके, प्रतिमा इ.) सत्यच असतात किंवा वर्तमानातील 'लोकबंध' अधिकतरतेने सत्याच्या कसोटीवर उतरतात. लोकबंध वर्तमान असावे लागतात तरच वर्तमानातील लोकधारणा सिद्ध होते. 'लोकबंध' नित्य वर्तमानच असतात कारण लोकचे वर्तमानातच जगणे चालू असते. असे असले तरी पूर्वानुभवांवरून वर्तमानातील कल्पना विकसित होत असतात किंवा कल्पना सुचत असतात. सृजनशील मनाचा तो स्वभाव आहे. पूर्वसंचिताच्या पायावर ते नव्या नव्या कल्पनाबंधाची उभारणी करते. मनाचा हा प्रतिभाव्यापार असतो. त्यामुळे प्रत्येक नवा आविष्कार हा अंत:प्रवाह तपासला तर पूर्वसंचितातून उदभवलेला असतो. त्याची जाणीव वरवर पाहता नसली तरी अंतर्मनात दडलेल्या, परंपरेने आलेल्या या पूर्वसंचिताची जाणीव त्या अंतर्मनाला असते. त्या पूर्वसंचिताचेच वर्तमानात नव्याने जगणे सुरु असते. म्हणून ते आस्वाद्य असते. माणूस इतिहास वर्तमानात जगत असतो. वर्तमानात क्रियाशील असलेल्या 'लोकबंधात' बीजात्मकतेने ते ते

Kulkarni
(34)
1st Proff

मूळबंधच असतात. उदा. लोकप्रमुख, रक्षण, भक्षक, नर (पिता, पती, भ्राता), जानिता मादी (माता, पत्नी, भगिनी) जननी, आरोग्य नैतिकता, न्याय, राज्य इ. ही 'लोकबंध' बीजे मानवाचा सृष्टीशी आलेल्या संबंधातून निर्माण झाली असावीत असा तर्क करता येईल. उदा. (१) संबंध पृथ्वीला कवेत घेऊन तिच्यावर आपल्या आप, तेज, वायूची बरसात करणाऱ्या आकाशाला (अवकाशाला) जनिता मानले गेले आणि नद्यानाले, वनस्पती, प्राणी यांना जन्म देऊन सांभाळणाऱ्या पृथ्वीला जननी मानले गेले. 'द्यावा-पृथ्वी' हा लोकबंध प्राण्यातील आणि माणसातील जनिता आणि जननी यांच्या संभोगाच्या अनुभवातून निर्माण झाला असेल. २) सूर्य, चंद्र, यांचे आकाशातील एकमेवाद्वितीय स्थान पाहून टोळीप्रमुख, मुखिया, वंशप्रमुख, रक्षक इ. करिता कळपप्रवृत्तीच्या अनुभवातून त्या प्रतिमा 'लोकबंध' स्वरूपात अवतरल्या असाव्यात. (३) वीज-वादळे, महापूर, हिंस्र, श्वापदे, अतिविषारी प्राणी यांशी आलेल्या संबंधातून व त्यातून मिळालेल्या अनुभूतीतून भक्षक, मारक, मृत्यू या विषयीच्या त्या प्रतिमा स्वीकारून 'लोकबंध' तयार झाले असतील.

घटकलोक, अंगस्वरूपलोक आणि विराटपुरुषरूपलोक या सर्व स्तरांवर मानवाचे मूलभूत विकार, मनाचे स्वभावविशेष आणि ज्ञानेंद्रिये व कर्मेंद्रिये समानच असतात. स्थलकालपरिस्थितीनुसार अंगस्वरूप लोकची भिन्नता जाणवते. परंतु घटकलोक, अंगस्वरूपलोक आणि विराटपुरुषलोक या तीनही स्तरांवरील मानवी भावबंध सारखेच असतात. जेव्हा हे भावबंध केवल स्वरूपात म्हणजे नग्न स्वरूपात, याचाच अर्थ कल्पनाबंध रूप न धारण करता प्रकटतात तेव्हा ते सर्व स्तरांवर सारखेच आहेत ह्याची अनुभूती येते. परंतु स्थलकालपरिस्थितीनुसार मनाच्या स्वभावविशेषांसह इंद्रियांची साहाय्याने वर्तन करणाऱ्या भिन्नभिन्न कल्पनाबंध निर्माण होतात व ते 'लोकबंध' रूप धारण करताना भिन्नभिन्न कल्पनाबंध निर्माण होतात व ते 'लोकबंध' रूप धारण करतात. त्यामुळे अंगस्वरूप लोकचे पारंपारिक भिन्नत्वही जाणवते. म्हणजे लोकधारणेची भिन्नता जाणवते. या प्रकाराच्या घटनेमुळेच आपण घटकलोक, 'अंगस्वरूपलोक' आणि 'विराटपुरुषरूपलोक' मध्ये एकात्म मानव पाहू शकतो. ही एकात्मतेची अनुभूती मानवी भावबंधातून जाणवते. असे भावबंध 'अंगस्वरूपलोक' चे आणि 'विराटपुरुषलोक' चे सामुहिक स्वरूपात जाणवतात व त्यातून स्वाभाविकपणे ते घटकलोकचे होतातच. उदा. कुटुंबभावना, राष्ट्रभावना, वंशभावना इत्यादी त्यामुळेच भावबंधही 'लोकबंध'च होत. हे भावबंध आणि कल्पनाबंध मानवी मनाच्या सृजनशीलतेचे सृजन असते. म्हणजे 'लोकबंध ही मनाच्या सृजनशीलतेची निर्मिती होय. सृजन, मन आणि 'लोकबंध' यांच्या

पस्परावलंबित्वाने घडते. हे घडत असताना आनंद किंवा सौंदर्यभावना व सहानुभूती हे मनाचे स्वभावविशेष, विशेष कार्यान्वित होत असतात. परंतु प्रकृतिप्राप्त शरीराला मिळालेले, प्रकृतिप्राप्त विकार (आहार, निद्रा, भय आणि मैथुन) मनाला आपल्या पूर्ततेसाठी प्रकृतिकेंद्री म्हणजे स्वार्थी बनवितात. जीव हा वासनादेह असतो आणि वासनातृप्तीची आत्यंतिक स्वार्थनिष्ठा त्याच्या ठायी प्रकृतिजन्य स्वरूपातच असते. ही एका व्यक्तीला जशी असते तशीच ती कळपालाही असते, तशीच परिसरालाही असते. या वासनादेह पातळीवर वासनातृप्ती हेच 'अंतिम कल्याण' किंवा सुख, आनंद, सौंदर्य असे वाटू लागते. येथेच एकात्ममानवाच्या केवलतेला, निरपेक्षतेला तडा जातो. या अवस्थेचेही 'लोकबंध' निर्माण होतात, कारण वासनादेहाच्या वासना (भावना) साठीही मानवी मनाच्या सृजनशीलतेचा उपयोग होत असतो. हे वासनादेहाचे वासनाबंध (भावबंध) जेव्हा घटकलोकच्या पातळीवर आत्यंतिक 'स्व' निष्ठ किंवा अहंनिष्ठ असतात, तेव्हा 'विकृती' निर्माण झालेल्या दिसतात. परंतु वासनाबंध (भावनाबंध) जेव्हा अंगस्वरूपलोकच्या पातळीवर काम करू लागतात. त्यावेळी ते संस्कृतीच्या दिशेने वाटचाल करू लागतात. परंतु विकृतीतून उदभवलेल्या कल्पनाबंधांना काही वेळा अंगस्वरूपलोकमध्ये 'लोकबंध' म्हणून स्थान लाभलेले दिसते. उदाहरणार्थ - चेटूक विद्येतील कल्पनाबंध, असे घडते याचे कारण आत्मतत्त्वप्राप्त आनंद किंवा सौंदर्यभावना, सहानुभूती आणि सृजनशीलता हे मनाचे स्वभावविशेषही सत्य आणि वासनादेहाच्या विकारानुसारी (भावना) मधून मनाला ते वासनारूप स्वभावविशेष लाभणे हेही सत्य. म्हणूनच मानवी मनात दोन्ही स्तर एकत्रच आपणास पहावयास मिळतात. परंतू वासनांचा क्षणभंगूरता प्रत्यही अनुभवाला येते परंतु उदा. भुकेला अन्न मिळाले की भूकशमन होते. ती पुन्हा उदभवेपर्यंत पुन्हा अन्नाची आठवण होत नाही. मात्र केवल आनंद किंवा सौंदर्यभावना आणि सहानुभूती यातून शाश्वत समाधान लाभल्याचा अनुभव मानव करतो म्हणूनच मनाला प्राप्त आनंद किंवा सौंदर्यभावना आणि सहानुभूती या स्वभावविशेषांच्या आधारानेच घटकलोक, अंगस्वरूपलोक आणि विराटपुरुषलोक ह्यांच्या जगण्याची किंवा असण्याची धडपड सतत दिसते. येथेच लोकबंधात्मक सांस्कृतिक प्रवाह जाणवतो. अर्थातच हा संस्कृतिप्रवाह घटकलोक, अंगस्वरूपलोक आणि विराटपुरुषलोक यांच्यात दिसणारा संस्कृतिप्रवाह या तिन्ही स्तरांवर सापेक्ष स्वरूपात जाणवतो.

मनाची आत्मनिष्ठा म्हणजे 'स्व' निष्ठा दोन स्तरांवर जाणवते व ती तीन प्रकारे व्यामिश्रतेने काम करते (१) मन हे जीवाला प्रकृतिप्राप्त असे निर्गुण, निराकार,

Kulkarni
(35)
1st Proff

शाश्वत, केवल, चैतन्यमय, स्वसंवेद्य, सृजनशील , सर्वव्यापक अशा आत्मतत्त्वाची संवेदना प्राप्त होते. यामुळेच ते मन विशिष्टरूप (जीव, शरीर, भूत, साकार) धारण केलेल्या त्या आत्मतत्त्वाला पुन्हा सर्वव्यापक आत्मतत्त्वात विलीन करून टाकण्याची धडपड करते. हा मनाच्या आत्मनिष्ठेचा म्हणजे 'स्व' निष्ठेचा एक स्तर. या स्तरावरच आत्मतत्त्वाच्या संवेदनेमुळे आत्मतत्त्वातून प्राप्त आनंद किंवा सौंदर्यभावना, सहानुभूती आणि सृजनशीलता हे स्वभावविशेष मानवी मनाला लाभतात. हा स्तर ज्ञानमयतेचा असतो. या स्वभावविशेषांमुळेच मानवी मनात सात्त्विक भाव प्रकट होतात. म्हणजे मनाला सत्त्व गुण प्राप्त होतो असे म्हणता येईल. या स्तरावरील आत्मनिष्ठा घटकलोक स्तरावर कार्यरत होताना (अ) आत्यंतिक 'स्व' केंद्रित झाली तरी ती सर्वात्मक आत्मतत्त्वाकडे जाण्याचीच धडपड करते. म्हणजे घटकलोकचे एक 'जीव' रूपात म्हणजे केवळ लोकनिरपेक्ष व्यक्तिअस्तित्व उदयास येते. तरी ही अवस्था अंगस्वरूपलोकच्या दृष्टीने 'विकृती' ठरत नाही, तर स्वोद्धार करणाऱ्या योग्याची, तपस्वाची, मुमुक्षूची ठरते. ह्या अवस्थेविषयीचा 'लोकबंध' पावित्र्यविषयक असतो. (ब) ही आत्मनिष्ठा 'स्व' लाच, 'अंगस्वरूपलोक' मध्ये व त्याच्याही पुढे जाऊन विराटपुरुषलोक मध्ये अनुभवू लागते. येथेही सर्वात्मक आत्मतत्त्वाकडे जाण्याचीच धडपड असते; परंतु ती सहानभुतिपूर्वकतेने सर्व भूतमात्रांविषयी असते. या अवस्थेतील घटकलोक हा लोक धुरीण बनतो म्हणजे एकूण लोकच्या दृष्टीने तो ज्ञानी, देव, ऋषी, चिंतक, तत्त्वज्ञ, कवी, लेखक, कलावंत, शास्त्रज्ञ आदी स्वरूपात दिसू लागतो. या अवस्थेतील आत्मनिष्ठा 'घटकलोक' मध्ये असते, त्याचवेळी ती 'अंगस्वरूपलोक' चे प्रतिनिधित्व व धुरीणत्व करते व त्याचवेळी विराटपुरुषरूपलोकचाही विचार करते. अशा तीनही प्रकारे या आत्मनिष्ठेचे कार्य सुरू असते. या स्तरावरच आत्मनिष्ठा, जाणीवपूर्वक लोकबंध तयार करते. हे लोकबंध नीतितत्त्वाच्या किंवा मार्गदर्शक तत्त्वाच्या स्वरूपाचे असतात. धर्म, न्याय, सौंदर्य किंवा आनंद, सुख या विषयीचे किंवा मृत्यू, मोक्ष, उद्धार इ. संबंधीचे 'लोकबंध' हे या आत्मनिष्ठेतून तयार होतात. अभिजात कलाकृतींची निर्मिती या स्तरावरील आत्मनिष्ठेतून होते. अर्थातच या आत्मनिष्ठेचे असे 'लोकबंध' सृजन हे 'अंगस्वरूपलोक' ची आत्मनिष्ठाच ठरते. म्हणजे 'अंगस्वरूपलोक' चे आणि अंतिमत: बीजात्मकतेने विराटपुरुषरूपलोकचे आत्मप्रकटीकरणच ठरते. हे आत्मप्रकटीकरण मनाच्या सृजनशील स्वभावाने लोकप्रवाहातच स्थलकालपरिस्थिती सापेक्षतेने संदर्भपूर्वक आणि अगदी सहज प्रकटते. म्हणजे ते लोकसाहित्यच असते. कारण ते आत्मप्रकटीकरण केवळ भावबंध किंवा कल्पनाबंधाच्या स्वरूपात

नव्हे तर अनुभूतिकथन, प्रत्यक्ष वर्तन, सृष्टीतून वर्तनाची उदाहरणे देऊन म्हणजे रूपकात्मकतेने, सूचकतेने आणि सहज स्पर्श करील अशा सौंदर्यात्मकतेने किंवा आनंददायकतेने घडते. म्हणजे 'लोकबंधा' चे प्रथम प्रकटीकरण लोकसाहित्यातून होते. येथपर्यंत आपण मनाच्या आत्मनिष्ठेच्या आत्मसंवेदनाप्राप्त स्तराचा विचार केला. २) मनाला प्रकृतीचेच अंग असलेल्या जीवाचे म्हणजे शरीराचे विकार (आहार, निद्रा, भय आणि मैथुन) येऊन चिकटतात. या विकारांची जाणीव म्हणजे वासनादेह होय. या वासनादेहाचेच जगणे दृश्यरूपात आपणास जाणवते. विकारांची प्राणिमात्रांमध्ये असलेली मूलभूतता लक्षात आल्याने सुरक्षिततेसाठी, वासनातृप्तीसाठी 'लोक' ची निर्मिती होते. हे पूर्वीच्या चर्चेत आपण पाहिले आहेच. प्रकृती आणि तिच्यातील जीवन हेच मुळी मर्त्य, क्षणभंगूर असल्याचे जाणवते. तरीसुद्धा प्राणीपातळीवर जन्माला आल्यापासून मरेपर्यंत अस्तित्वासाठी धडपड चाललेली असते. जीवनार्थ कलह येथेच जाणवतो. राग, द्वेष, मोह आदी मनोविकार येथेच जाणवतात. मनाचे हे वासनादेहानुसारी जीवन वासनामयतेच्या दृष्टीने संवेदनशील संवेदनशील होते. येथे सुखदु:ख, आनंद किंवा सौंदर्य याविषयी त्याची जाणीव; पूर्ण प्रकृतिनिष्ठ, व्यावहारिक (यालाच प्रकृतीच्या वास्तवातील, तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने मायावी) अशा स्वरूपाची असते. म्हणजे ही मनाची आत्मनिष्ठा वासनादेहानुसारी असते. (अ) ही आत्मनिष्ठा आत्यंतिक आत्मनिष्ठ झाली की 'घटकलोक' केवळ एक जनावर ठरतो. आत्यंतिक स्वार्थांधतेने त्याचा 'स्व' वासना तृप्तीसाठीचा व्यवहार सुरू होतो. येथे मनाला आत्मतत्त्वाचा पूर्ण विसर पडलेला असतो. 'लोक' च्या दृष्टीने 'घटकलोक' चे हे जगणे म्हणजे विकृती असते. येथे वासनेचा तमोगुणच केवळ मनाला चिकटलेला असतो. (ब) ही आत्मनिष्ठा वासनादेहानुसारी असली तरी मनाला सहानुभूती जाणवत असते. त्यामुळे 'अंगस्वरूपलोक' च्या वासनादेहानुसारीपणाचा विचार त्याचबरोबर 'विराटपुरुषरूपलोक' च्या वासनादेहानुसारित्वाचाही विचार त्यात असतो. त्यामुळे ही आत्मनिष्ठा घटकलोनिष्ठ राहत नाही. ती 'अंगस्वरूपलोक' ची आणि पर्यायाने विराटपुरुषलोकची होते. त्यामुळे येथे मनाला प्राप्त आत्मतत्त्वाकडून आलेले आनंद किंवा सौंदर्यभावना सहानुभूती , हे स्वभावविशेष कार्यरत झालेले जाणवते. येथे मनाला सत्त्व, रज आणि तम ह्या तीनही गुणांची प्राप्ती होऊन मानवी नैतिक विश्वातील सापेक्ष आकार प्राप्त झालेले दिसतात. येथील 'घटकलोक' हाही एकाच वेळी 'घटकलोक','अंगस्वरूपलोक', 'विराटपुरुषलोक' या तीनही प्रकारे प्रतिनिधित्व करतो. या तीनही स्वरूपात 'स्व' ला पाहतो. त्यामुळे येथील त्याचे सर्व प्रकारचे

Kulkarni
(36)
1st Proff

जगणे. हे पूर्णत: लोकबंधात्मक असते. हा आत्मनिष्ठेचा स्तर आपणास सातत्याने अनुभवास येतो. येथील 'घटकलोक' ही 'अंगस्वरूपलोक' चे धुरिणत्व करतो. या स्तरावरील आत्मप्रकटीकरणही लोकसाहित्यच असते. येथेही धुरिण जाणीवपूर्वक 'लोकबंध' निर्माण करीत असतात. हे लोकबंध लोकव्यवहाराच्या संदर्भात असतात. अर्थ, कृषी, कुटुंब, राज्य, राष्ट्र, स्त्रीपुरुष, संबंध इ. संदर्भात हे लोकबंध असतात व हेही लोकसाहित्य स्वरूपातच प्रथम प्रकट होतात. अर्थात लोकसंस्कृतीचे दर्शन लोकसाहित्याच्या आविष्कारातून घडते.

मनाच्या आत्मनिष्ठेचे उपरोक्त विभाजन हे काटेकोर होऊ शकत नाही. किंबहुना ही आत्मनिष्ठा अतिशय गुंतागुंतीची, व्यामिश्र स्वरूपाची असते. हे लक्षात ठेवूनच विचार करावा लागतो. उदा. वासनादेहानुसारी आत्यंतिक आत्मनिष्ठ बनलेली व्यक्ती अगदी प्राणी पातळीवर गेलेली दिसली तरीसुद्धा, मनाला पूर्णत: आत्मतत्त्वाचा आणि लोकघटकत्वाचा विसर पडत नाही. म्हणूनच या अवस्थेतील व्यक्तीला अपराधीपणाची भावना निर्माण होते. पू. विनोबांनी दरोडेखोरांचे हृदयपरिवर्तन केले ते याच जाणिवेतनू, याचाच अर्थ मनाच्या आत्मनिष्ठेचा विचार करताना लोकनिष्ठेचा विचार करावाच लागतो. आणखी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मनाची सृजनशीलता कोठल्याही अवस्थेत कोणत्याही स्तरावर थांबत नाही. या सृजनशीलतेला युगांचा संदर्भ परंपरेने प्राप्त झालेला असतो. म्हणूनच 'लोकबंध' निर्मितीप्रक्रिया ही 'लोक' च्या अस्तित्व बिंदूपासून सुरू झालेली 'लोक' धारणा करणारी 'लोक' प्रवाहाबरोबरच वाहणारी अशी प्रक्रिया आहे, तो मानवी मनाचा स्वभाव आहे असे लक्षात येईल. ही एकूण 'लोकबंध' निर्मितिप्रक्रिया लोकजीवनधारणेचा अविभाज्य धर्म कसा आहे हे वर्णनात्मकतेने आपण पाहिले. हे अधिक स्पष्ट होण्यासाठी आकृती व तक्ता मांडून सूत्र रूपाने विचार करूया.

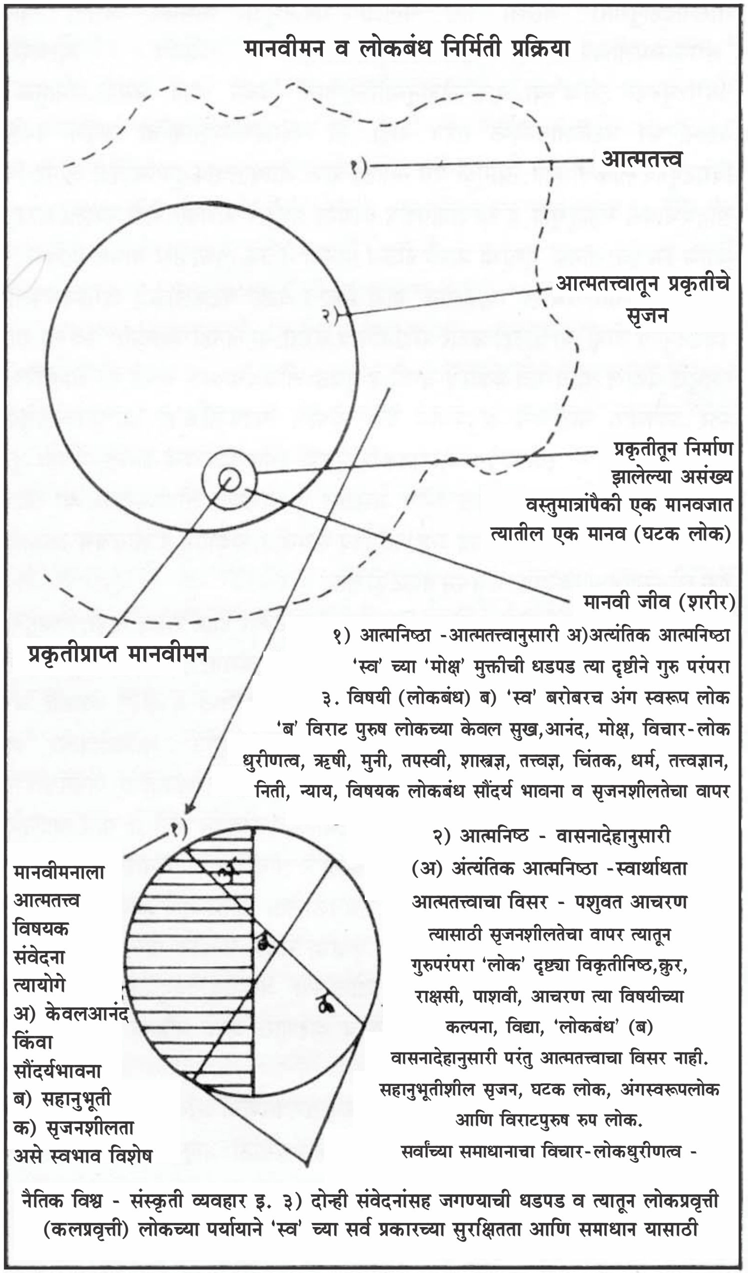

Kulkarni
(37)
1st Proff

२) आत्मनिष्ठा - वासनादेहानुसारी

अ) आत्यंतिक आत्मनिष्ठा - स्वार्थांधता - आत्मतत्त्वाचा विसर - पशुवत आचरण त्यासाठी सृजनशीलतेचा वापर - त्यातून गुरू, परंपरा, 'लोक' दृष्ट्या विकृतीनिष्ठ, क्रूर, राक्षसी, पाशवी आचरण, त्या विषयीच्या कल्पना, विद्या - 'लोकबंध' :

ब) वासनादेहानुसारी परंतु आत्मतत्त्वाचा विसर नाही. सहानुभूतीशील सृजन

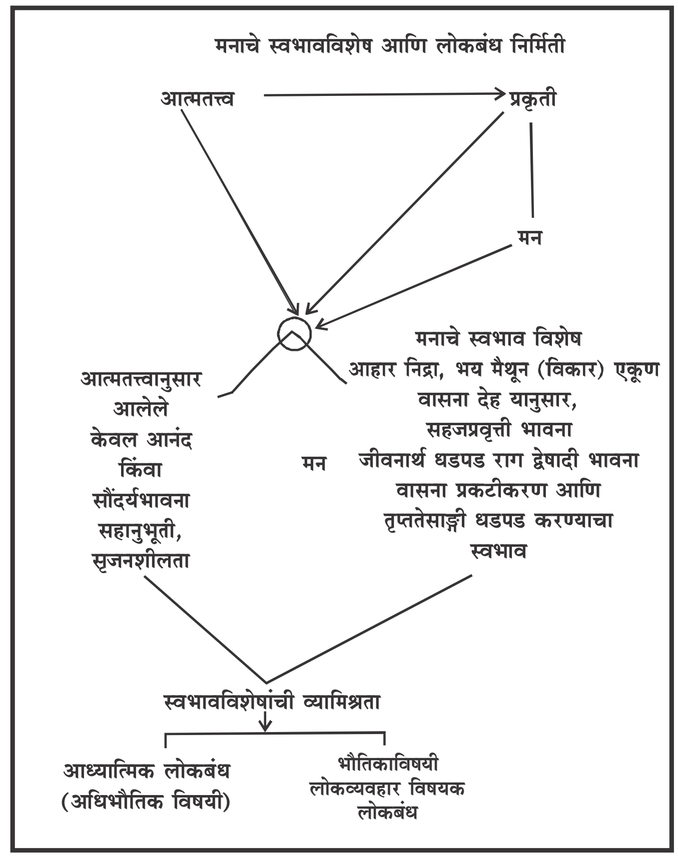

तक्ता क्र. २

लोकजाणीव आणि लोकबंध निर्मिती

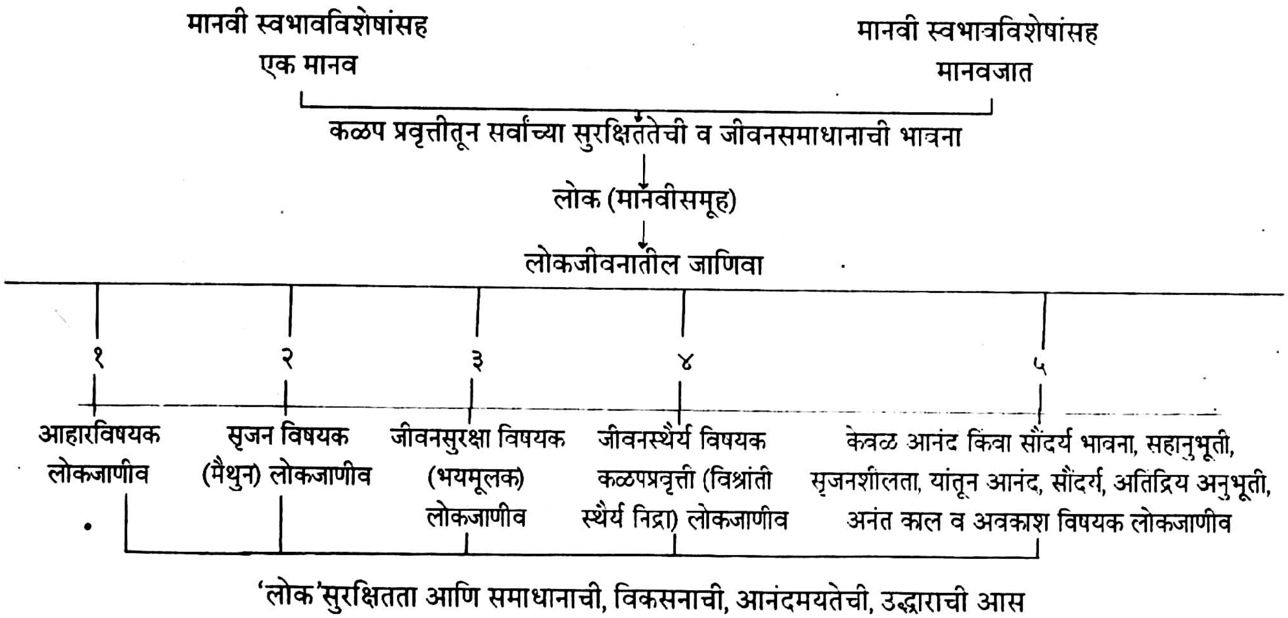

Kulkarni
(38)
1st Proff

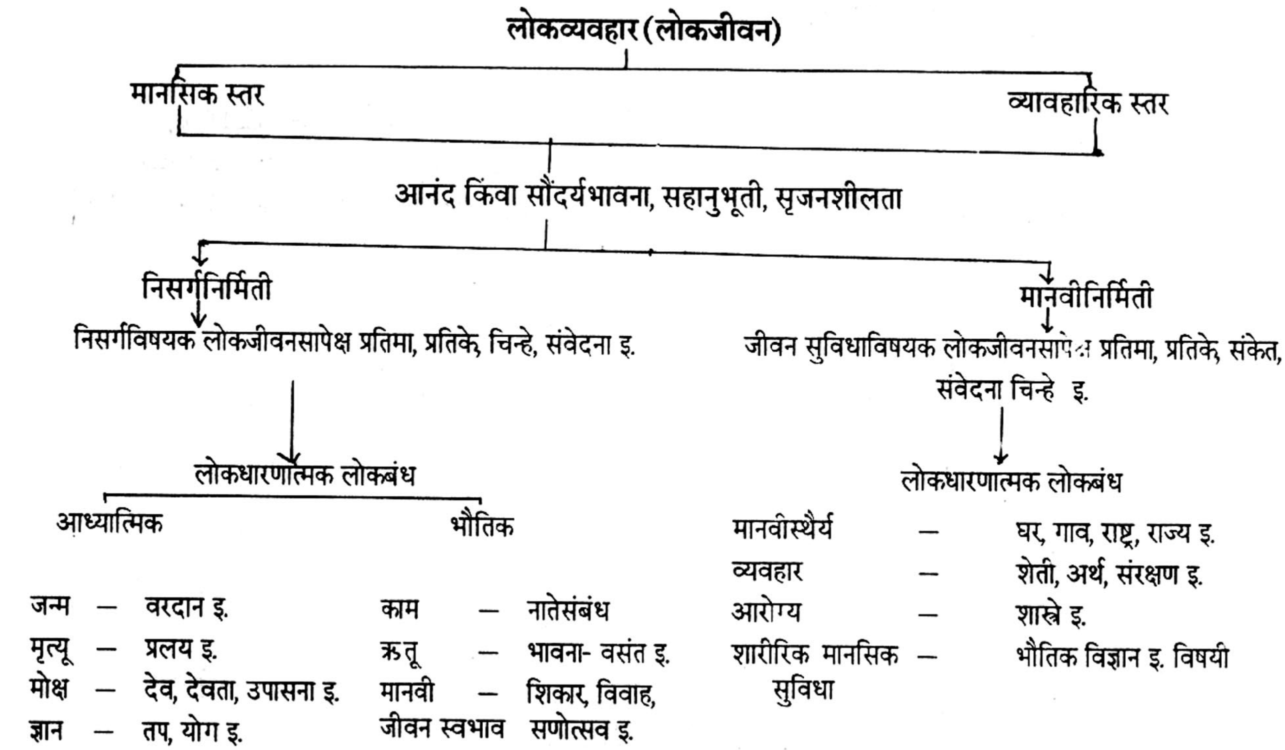

तक्ता क्र. ३

लोकबंध निर्मिती

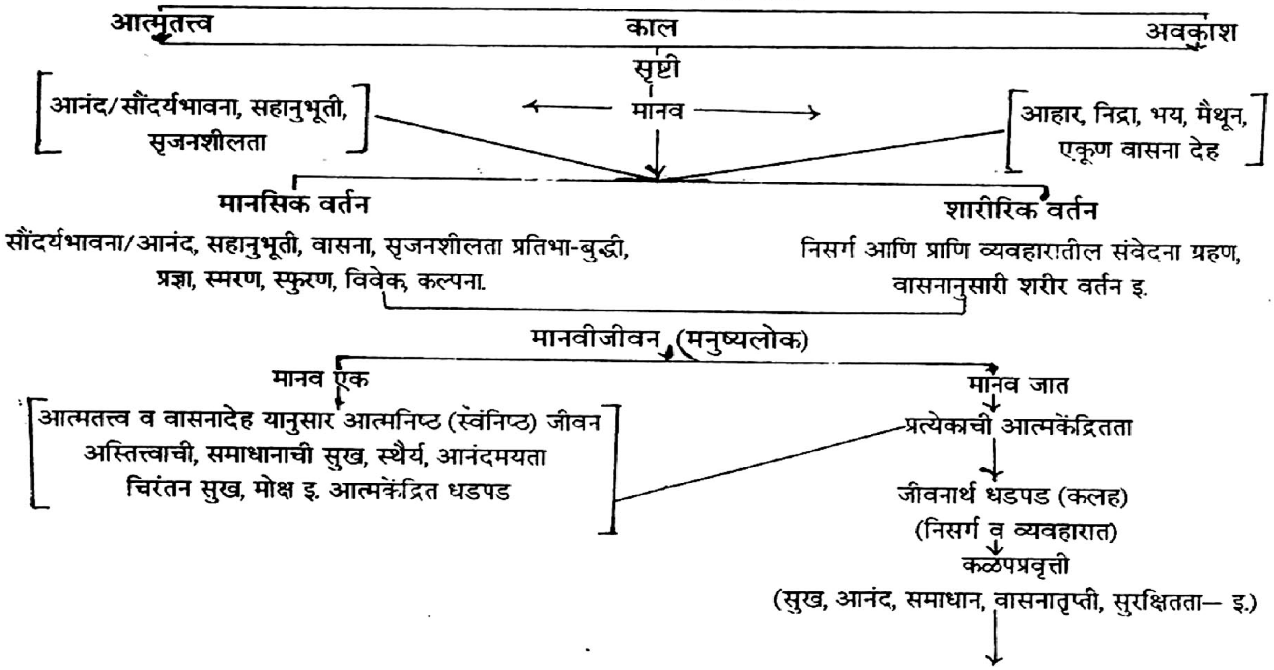

Kulkarni
(39)
1st Proff

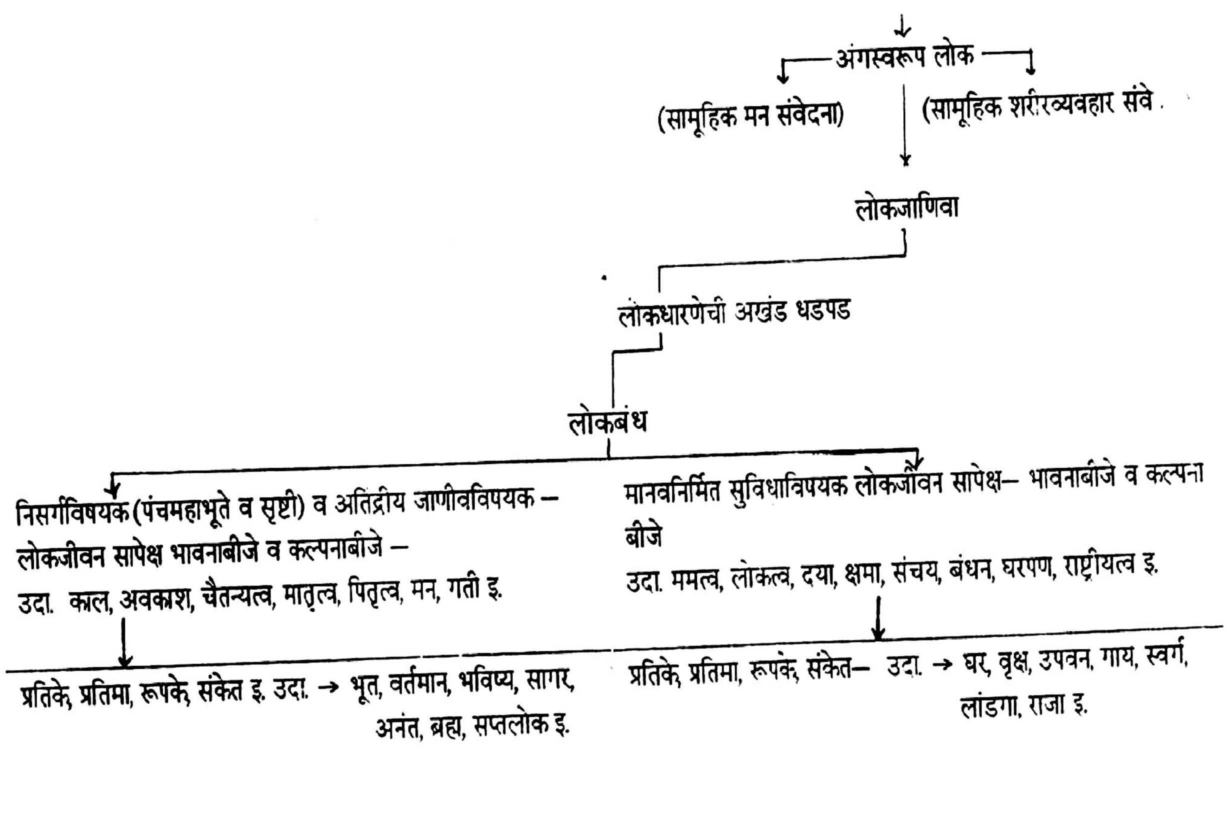

तक्ता क्र. ४

लोकबंधाच्या आधारे लोकजीवन धारणा

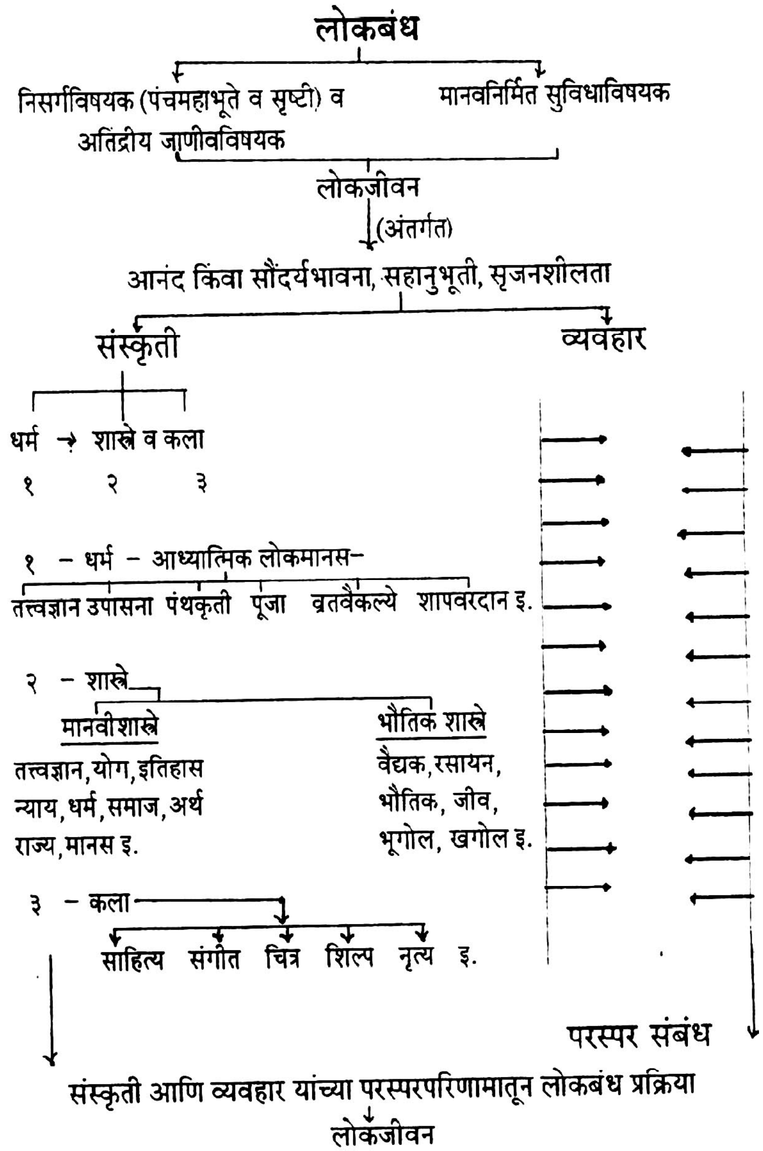

Kulkarni
(40)
1st Proff

घटक लोक, अंगस्वरूपलोक आणि विराटपुरुषरूपलोक सर्वांच्या समाधानाच्या विचार लोकधुरीणत्व - नैतिकविश्व - संस्कृती व्यवहार इ.

'लोक' (मानवी जीवनात) लोकबंधात्मक प्रवास :

लोकजीवनाच्या आदिम बिंदूपासून (माणसांच्या) 'लोक' च्या धारणांचा प्रवास घडत आहे. 'लोक' चे 'घटकलोक', 'अंगस्वरूपलोक, विराटपुरुषलोक आणि विश्वात्मक जाणीव असे क्षितिज रुंदावत जात असते. आत्मतत्त्वप्राप्त आनंद किंवा सौंदर्यभावना, सहानुभूती आणि सृजनशीलता या मनाच्या स्वभावविशेषांचा लोकमानसातील आविष्कार असतो. यालाच माणसाच्या माणुसकीची विचार म्हणता येईल. लोकमनासातील स्वभाववैशिष्ट्यांसह लोकजीवनाचा प्रवास सुरु असतो. लोकजीवनाचा असा प्रवास अनादिअनंत असतो. ह्या लोकजीवन प्रवासाचे माध्यम असते लोकधारणा करणारे 'लोकबंध'. लोकबंधाचा प्रवाह 'लोक' च्या जाणिवांच्या आरंभ बिंदूपासून अव्याहतपणे वाहत असतो. म्हणजेच मूळ लोकबंधांपासून वर्तमानात आणि वर्तमानातून भविष्याकडे झेपावत कालाबरोबरच कालौघाप्रमाणे हा प्रवास अनंताकडे जात असतो. हा प्रवाह एखाद्या अक्षय नदीसारखा असतो. या प्रवाहात अनेकविध छोटे छोटे प्रवाह, जलौघ, अगदी वर्षाकाली वाहणारे लेंडओहळही येऊन मिळतात. या प्रवाहांची अभिसरण प्रक्रिया सुरू असते. अर्थातच हा प्रवाह सतत वर्धिष्णू असतो. हा प्रवाह चिरंतनाचे वर्तमान बनून वाहत असतो. उदा. प्रत्येक घरातले लडिवाळ बालक गोपालकृष्णच असते. या लोकसागरामध्ये लोकबंधांच्या स्वरूपात कसे, कोणते, केव्हा परिवर्तन झाले हे अनाकलनीय होऊनही 'लोक' मात्र तोच असतो. अक्षयवटवृक्षासारखे हे घडत जाते. जीवनाच्या कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय, नैतिक, धार्मिक, व्यापारउदीम, कृषी, संरक्षण, प्रवास, निसर्ग, अवकाश, कल्पना, आरोग्य, कला इ. अंगांविषयीचे 'लोकबंध' तयार होत असतातच. कारण आत्मतत्त्वप्राप्त आनंद किंवा सौंदर्यभावना, सहानुभूती आणि सृजनशीलता हे मनाचे विशेष मानवी वर्तनात सतत क्रियाशील असतात. त्यानुसार मानवी वर्तन सुरू असते. लोकधुरीण आदर्श लोकबंध निर्माण करीत असतात. मानवी शास्त्रे तयार होत असतात. अर्थात हे स्थलकालपरिस्थितीनुसार परंतु प्रवाहातील प्रक्रियेच्या स्वरूपात घडत असते. 'लोक' व्यवहारामध्ये परिवर्तन होत राहते. त्यातून 'लोक' व्यवहारामध्ये नवे 'लोकबंध' तयार होत राहतात. हेही परिवर्तन सत्य, आवश्यक व 'लोक' च्या सुरक्षितता आणि समाधानासाठीच असते. लोकधुरीण याचे निरीक्षण-चिंतन करीत असतात. त्यातूनच 'लोक' च्या सुखकारिकतेसाठी (सौंदर्य/आनंद, समाधान आणि सुरक्षितता) आदर्श निर्माण

होतच असतात. अप्रतिहत हे चक्र सुरू असते.या सर्वांच्या मुळाशी 'लोकबंध' असतात. त्यांच्या आधाराने लोकजीवन सुरू असते. मानवी जीवनाचा प्रवास हा असा लोकबंधात्मक असतो.

लोकबंधाचे प्रकटीकरण :

लोकबंधाचे प्रकटीकरण नेमके कसे होते हे समजावून घेणे श्रेयस्कर होईल. आनंद किंवा सौंदर्यभावना, सहानुभूती, मानवीवासनादेहाच्या विकारानुसारी संवेदना, मानवी मनाचे स्वभाव विशेष, मानवाची कळपप्रवृत्ती यामुळे मानवी मनात भावना निर्माण होतात. घटकलोकस्तरावर (व्यक्तिमनात), अंगस्वरूपलोक स्तरावर (समूह मनात), विराटपुरुषलोक स्तरावर (जगव्यापक मानवजातच्या मनात) या भावना निर्माण होतात. मनाच्या सृजनशीलता या स्वभावामुळे त्या भावनांचे भावबंधात रूपांतर होते. म्हणजे समूह मनाची एकात्म अशी जाणीव प्रकटते. उदाहरणार्थ भूक - भूकजलेपण , जनन-मातृत्व, पितृत्व. हे भावनाबंध हे लोकधारणा करणारे असतात म्हणून ते लोकबंधच होत. 'भावबंध' मूर्ततेने सिद्ध होताना त्यांचे व्यवहारातील लोकवर्तनात रूपांतर होते. मनाच्या सृजनशील स्वभावानुसार या वर्तनाबद्दल म्हणजे भावनांच्या समाधानाच्या दृष्टीने अनेक कल्पना सुचतात. त्या कल्पना लोकधारणा करू लागल्या की त्या कल्पना 'लोकबंध' होतात. उदा. भूक-भुकेजलेपण - शिकार - शेती - गोपालन - फलोद्यान इत्यादी. या लोकबंधांचे असंख्य अंगभूत लोकबंध निर्माण होऊ शकतात. असे 'लोकबंध' स्थलकालपरिस्थितीसापेक्षतेने निर्माण होतात. हे 'कल्पनाबंध' लोकमानसातून प्रकट होताना लोकमानस अनेक माध्यमे वापरते. ही माध्यमे मनाच्या सृजनशील स्वभावातून जास्तीतजास्त सहानुभूतीपूर्वक आणि सौंदर्यात्मक किंवा आनंदमय अशी असतात. निदान सृजनशील मनाची तशी धडपड असते. सहज सर्वांना समजू शकेल असे त्यांचे स्वरूप ठेवण्याकडे किंवा निवडण्याकडे सृजनशील मनाचा कल असतो. मानवी जीवनाच्या सुखसमाधानासाठी सृष्टी आणि लोकव्यवहार यांची संगती, सुसंवाद साधण्याकडे सृजनशील मनाचा कल असतो.

लोकमानसाने वापरलेली आद्यतम माध्यमे कोणती हे सांगणे कठीण असते. ही माध्यमे प्रतीके, प्रतिमा, रुपके, संकेत स्वरूपात वापरली जातात. ही प्रतीके, प्रतिमा, रूपक, संकेत, बहुधा वस्तूरुप, चित्ररूप, चिन्हरूप स्वरूपाचे असतात. कधी प्रत्यक्ष प्रतिकृती (प्रती वर्तन नाट्य) स्वरूपात ती असतात. यात विधींचा समावेश करता येईल. हे लोकमानसाचे लोकबंध प्रकटीकरण म्हणजे लोकसाहित्यच होय. एक प्रकारे लोकप्रतिभेचा हा प्रयोगसिद्ध (माध्यम युक्त) कला आविष्कारच

Kulkarni
(41)
1st Proff

असतो. हे 'लोक' च्या जाणिवांचे स्वाभाविक प्रकटीकरण असते.

काल, अवकाश, सृष्टी, मानवीजीवन ह्यांमधून मानवाच्या जाणिवेच्या कक्षेत येणाऱ्या अनेक गोष्टीविषयी 'लोक' भावना निर्माण होऊ शकतात. लोकजाणिवांनुसार भावना उत्पन्न करणाऱ्या या असंख्य गोष्टींचे (१) आहारविषयक लोकजाणीव, (२) सृजनविषयक (मैथुन) लोकजाणीव, (३) जीवनसुरक्षा विषयक (भयमूलक) लोकजाणीव (४) जीवनस्थैर्यविषयक कळपप्रवृत्ती (विश्रांती, निद्रा, स्थैर्य, शाश्वतता) विषयक लोकजाणीव, (५) केवल आनंद किंवा सौंदर्यभावना, सहानुभूती, सृजनशीलता यातून आनंद, सौंदर्य, अतींद्रिय, अनुभूती, अनंत काल व अवकाशविषयक लोकजाणीव ; या लोकजाणिवांच्या आधारे वर्गीकरण करणे शक्य आहे. परंतु असे वर्गीकरण करणे शक्य आहे. परंतु असे वर्गीकरण काटेकोरपणाने करता येणे शक्य नसते. कारण जाणिवेच्या कक्षेत येणाऱ्या गोष्टी व्यामिश्रतेने येतात. उदा. पर्जन्यवृष्टीची अनुभूती वरील पाचही प्रकारे जाणिवेच्या कक्षेत येईल म्हणूनच जाणिवेच्या कक्षेत येणाऱ्या गोष्टींचे वर्गीकरण करण्यापेक्षा त्यांची जास्तीत जास्त पाहणी करणे इष्ट होईल. सृष्टीच्या सर्व वस्तुजात प्राणिजात, पंचमहाभुते आणि यापलीकडील आत्मतत्त्व अनंतकाळ आणि अवकाश या सर्वच गोष्टी लोकमाणसाच्या जाणिवेच्या कक्षेत येऊ शकतात. त्यातील काही नमूद करण्याचा प्रयत्न करुया. (१) काल आणि अवकाश २) तेज, वायू, आप, ३) तारे, नक्षत्र, आकाशगंगा त्यांची असंख्यता, ४) दिशा, ५) विश्वनिर्मिती, ६) सृष्टीनिर्मिती ७) जीवतत्त्व, आत्मतत्त्व, परतत्त्व सृष्टीचैतन्याचे कारण ८) सृष्टीतील वस्तुजात, प्राणिजात ९) सृष्टी आणि विश्व यांची स्थिती, गती, वर्तने, आवर्तने, परिवर्तने, १०) सृष्टी आणि मानव यांचे संबंध - निसर्ग आणि मानव वस्तूजात आणि मानव, प्राणिजात आणि मानव, पृथ्वी, आप, तेज वायू आकाश यांच्याशी मानवाचे संबंध, ११) व्यक्ती, समूह, मानवजात १२) विकार, वासना, १३) मनाची जाणीव आणि मनाच्या जाणिवा, १४) इंद्रियगोचर स्वर, ताल, लय आवाज इ. १५) मानवी व्यवहार आणि मानवी व्यवहार ,१६) रंग, रूप , रेखा, १७) स्वाद, चव, रूची, १८) मानवी उत्पत्ती, स्थिती व लय, (१९) ज्ञान, शिक्षण, क्रीडा, २०) भूत, वर्तमान भविष्य, २१) इतिहास, भूगोल, २२) मानवी निर्मिती, २३) श्रम, २४) साफल्य, यश, समाधान २५) मानवाचे सृष्टीतील, विश्वातील स्थान, २६) सत्ता ,२७) संपत्ती, संचय, खर्च, २८) अन्न, वस्त्र, निवारा, २९) विरंगुळा, ३०) जन्म, पुनर्जन्म, मोक्ष सौंदर्य - अशी आणखी यादी वाढविता येईल किंवा कमी करता येईल.

या सर्व गोष्टींच्या बाबतीत मानवी जीवनाच्या आदिम बिंदूपासून स्थल, काल,

परिस्थिती यास अनुरूप भावनांचे प्रकटीकरण होत राहिले आहे. प्रारंभबिंदूपासून आलेल्या अनुभूती (गोष्टी जाणिवेच्या कक्षेत येणे), त्यातून भावबंध, त्यातून भावबंध, त्यातून मूर्तरूप देण्याकडे सृजनशील मनाची धडपड, त्यातून कल्पनाबंधनिर्मिती होत राहिली आहे. मूळ लोकबंध - कालौघ - स्थल परिस्थिती - परिवर्तनाकडे कल - मूळ लोकबंधावर नव्याचे कलम - म्हणजे कल्पना अवशेषांवर नव्याने कलम - बीजात्मकता (भावनांची) - नवेलोकबंध अशी ही प्रकियाही सुरूच असते. स्थलकालपरिस्थितीसापेक्षतेने लोकबंधांचे होणारे प्रकटीकरण घटकलोक स्तरावर, अंगस्वरूपलोक स्तरावर आणि विराटपुरुषलोक स्तरावर होत असते. या प्रत्येक स्तरावर लोकबंधाचे प्रकटीकरण ही लोकमानसाचीच प्रक्रिया असते.

मूलभूत विकार आणि जाणिवा समान असल्या तरी भावबंध स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष बदलत जातात. परंपरा आणि वर्तमानातील नवता अशा दोन्ही स्वरूपात स्थितीगती अनुरूप राहतात. भावबंध प्रकट करण्यासाठी म्हणजे अमूर्ताला सर्वलोकच्या समान जाणिवेच्या दृष्टीने म्हणजे समान ज्ञानाच्या दृष्टीने मूर्तरूप देण्यासाठी सृजनशील मन कल्पनाविश्वाची निर्मिती करते. भावबंधांचे कल्पनाबंधांमध्ये रूपांतर होते. हे रूपांतर कल्पनाविश्वातून निर्माण होणाऱ्या प्रतीके, प्रतिमा, चिन्हे संकेत या स्वरूपांत होते. या स्वरूपातील कल्पनाबंधाचा प्रभाव एवढा जाणवतो की भावबंध आणि लोकबंध यांचे अद्वैत होते. भावबंध आणि कल्पनाबंध भिन्न वाटत नाही. याचे कारण मानवाचे घटकलोकत्व हेच असावे. ‘लोक’ ही घटनाच मुळी कल्पनाप्राप्त आहे. मानवाची सुरक्षितता आणि समाधान या भावनांतून कळपप्रवृत्ती निर्माण होते. येथेच ‘लोक’ हा कल्पनाबंध निर्माण झालेला असतो. हा कल्पनाबंध लोकधारणा करतो, असे म्हणता येईल.

लोकबंधाच्या प्रकटीकरणासाठी माध्यमे वापरली जातात हे आपण वर पाहिले आहेच. ही माध्यमे वस्तुरूप, चित्ररूप, चिन्हरूप, अनुकृती (नाट्य) रूप, विधीरूप असतात हेही आपण पाहिले. यातूनच आजचे भाषा माध्यम विकसित झाले आहे असे म्हणता येईल.

आज ‘लोकबंध’ प्रकटीकरणाचा बहुधा सर्वच भाग भाषेने व्यापलेला दिसतो. जागतिक पातळीवर विचार करता असंख्य भाषा निर्माण झाल्या आहेत. त्या भाषांची एकमेकींवर आक्रमणे झाली आहेत. त्यातून भाषासंकर होऊन वेगळ्याच भाषाही निर्माण झाल्या आहेत. आज नवा अनुभव घडला की त्याला नाव दिले जाते, ते भाषा माध्यमातून. उदा. चंद्रावर पाहिलेल्या व्हॅलीला आर्मस्ट्रॉंग व्हली म्हणणे इत्यादी. भाषेचा शोध आणि वापर हा एक चमत्कार आहे. आता स्थिती

Kulkarni
(42)
1st Proff

खूपच भाषेच्या आधीन झाली आहे. मन भाषेशिवाय कार्यच करू शकत नाही. म्हणजे आता ‘भावबंध’ निर्माण होतात भाषेत अर्थात लोकभाषेत, लोकमानसात, त्यांचे कल्पनाबंधात रूपांतर तेथेच लोकभाषेच्या माध्यमातून होते. म्हणजेच लोकबंध भाषेच्या आधारानेच लोकधारणा करतात असे लक्षात येईल. ही लोकची भाषामूलक अवस्था नेमकी केव्हा झाली याविषयी संशोधन अपूर्णच राहते असे म्हणावे लागेल. म्हणूनच भाषेला दैवी प्रकटीकरण म्हटले गेले. म्हणजे संपूर्ण भाषिक घटना हीच लोकबंधांचे प्रकटीकरण असते. ती वापरली जाते लोकबंध प्रकटीकरणाचे माध्यम म्हणून आणि भावते लोकबंध पातळीवरच होय. अर्थात अद्यापही भाषा या माध्यमाला चित्रे, चिन्हे, आकृत्या, नकाशे, नाट्य इ. माध्यमे पूरक म्हणून वापरली जातात. यातच संगीताचा (स्वर आणि वादनाचा) समावेश करता येईल.

‘लोकबंधा’ ची वर्गवारी करणे योग्य होणार नाही. तथापि वर्तमान परिस्थितीत (१) लोकश्रद्धा (२) लोकव्यवहार (३) लोकशास्त्रे (४) लोककला या चार प्रकारात लोकबंधांची वर्गवारी सोयीच्या दृष्टीने करता येईल.

भावबंध, कल्पनाबंध - लोकबंध :

भावबंध आणि कल्पनाबंध म्हणजे ‘लोकबंध’ असे आपण म्हणालो. या संदर्भात अधिक स्पष्टीकरण करणे आवश्यक आहे. मानव प्राकृतिक विश्व आणि नैतिक विश्व या दोन्ही स्तरांवर ‘लोक’ मध्ये जगत असतो. या जगण्याला मानवी मनाला आत्मिक आणि वासनादेह यानुसार मिळालेल्या स्वभावविशेषांचा आधार असतो. हे त्यांचे ‘लोक’ मधील जगणे सामुहिक स्वरूपाचे असते. म्हणजे अंगस्वरूपलोकचा तो घटकलोक असतो. त्यामुळे जगत असताना मनाच्या स्वभावविशेषांमुळे आलेल्या अनुभूतीतून, निर्माण झालेल्या भावनांना सामूहिक स्वरूप प्राप्त होते. घटकलोकची भावना समूहभावनेचे रूप धारण करते आणि समूहाची भावना म्हणजे ‘अंगस्वरूपलोक’ ची भावना घटकलोकच्या भावनेचे रूप धारण करते. म्हणूनच ती भावना म्हणजे ‘अंगस्वरूपलोक’ ची भावना घटकलोकच्या भावनेचे रूप धारण करते. म्हणूनच ती भावना ‘भावबंध’ रूपात जाणवते. या भावनांचे प्रकटीकरण करताना घटकलोकमधून कल्पनांचे अनेक पर्याय निर्माण होतात. त्यातील एखादी किंवा काही अंगस्वरूपलोकभावनेला व्यापते. ती कल्पना अंगस्वरूपलोक मध्ये स्वीकृत होते. त्या कल्पनेच्या आधारे अंगस्वरूपलोक भावना प्रगट होते. म्हणजे त्या कल्पनेच्या आधारे लोकची धारणा होते. येथेच त्या कल्पनेला कल्पनाबंधाचे स्वरूप प्राप्त होते. या कल्पनाबंधांच्या आधाराने लोकचे

पारंपरिक वर्तन सुरू असते. म्हणूनच या कल्पनाबंधांना 'लोकबंध' रूप प्राप्त होते. म्हणजेच भावबंध ही (समूहमनाची) अंगस्वरूपलोकची भावावस्था असते, तर 'कल्पनाबंध' हे या भावावस्थेचे प्रकटीकरण असते. या भावावस्था आणि त्यांच्या प्रकटीकरणातून 'लोकधारणा' सिद्ध झालेली असते. लोकपरंपरेमध्ये 'लोकधारणा' अगोदर की भावावस्था अगोदर हे लक्षात येत नाही. किंबहुना त्यांचे एकरूपत्व आढळते म्हणूनच भावबंध आणि कल्पनाबंध म्हणजे 'लोकबंध' होत. अर्थात 'लोक' चे जे जगणे अनुभवाला येते ते लोकमानसाचे लोकबंधांच्या स्वरूपातील आत्मप्रकटीकरण असते. हे लोकबंध स्थलकालपरिस्थितीसाक्षेप नित्यवर्तमान असतात, म्हणूनच 'लोकबंधा' च्या या प्रकटीकरणाला 'लोकसाहित्य' असते. या लोकबंधांतून 'लोक' ची सर्व अंगे (धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष) प्रकट होत असतात. लोकबंध प्रकटीकरणासाठी भाषा, चित्र, चिन्हे, आकृत्या, नकाशे, नाट्य, संगीत ही सर्व माध्यमे वापरली जातात. अर्थातच लोकसाहित्य या सर्व स्वरूपात आपणास जाणवते. लोकबंधप्रकटीकरण म्हणजेच लोकसाहित्य, असे लक्षात घेतले की, लोकसाहित्याचे मूलगामी, स्वाभाविक, प्रयोगसिद्ध, मौखिक असे स्वरूप लक्षात येते. लोकबंध हेही मनाचे सृजनच असते. अर्थात ते सामुहिक स्वरूपाचे असते. या सृजनाला आदिम बिंदूपासूनचा लोकप्रवासाचा संदर्भ असतो. स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष परिवर्तनाची परंपरा असते व त्यातून 'लोकबंधा' चे चिरंतनत्व सिद्ध होत असते. आरंभबिंदूपासून वर्तमानापर्यंत परिवर्तनपरंपरांतील प्रत्येक पर्याय सत्यच असतो. यावरून लोकजीवन लोकबंधातून प्रकट होत असते. म्हणजेच 'लोक' लोकसाहित्यात जगत असतात. तेच 'लोक' चे अगदी स्वाभाविक असे जगणे असते. म्हणूनच 'लोक' च्या साहित्य, संस्कृती, कला आणि शास्त्रे यांच्या मुळाशी हे लोकसाहित्य असते. 'लोकबंध' प्रकटीकरण पुढील आकृतीमधून अधिक स्पष्ट होईल.

'लोकबंध' आणि 'आदिबंध'

'आदिबंध' ही लोकबंधातील एक अंगभूत कल्पना आहे असे म्हणता येईल. 'लोकबंध' हा शब्द योजताना आपण 'आदिबंध' आणि 'कल्पनाबंध' या शब्दांना समावेशक असा शब्द म्हणूनच 'लोकबंध' हा शब्द रूढ करणे सोयीचे होईल असे म्हटले आहेच. सर्वच कल्पनाबंधांना आपण 'लोकबंध' ही संज्ञा दिली आहे हे आकृती क्र. ४ वरून सहज लक्षात येईल, आदिम, मूळ कल्पनाबंधांना आदिबंध असे म्हटले आहे. या दृष्टीने आदिबंध संकल्पना समजावून घेऊ.

'आदिबंधाचा सिद्धांत हा मानवशास्त्र व मानवशास्त्र या दोन ज्ञानशाखांतील आधुनिक विचारप्रणालीतून उगम पावला आहे. हा सिद्धांत सर जेम्स फ्रेझर यांच्या

Kulkarni
(43)
1st Proff

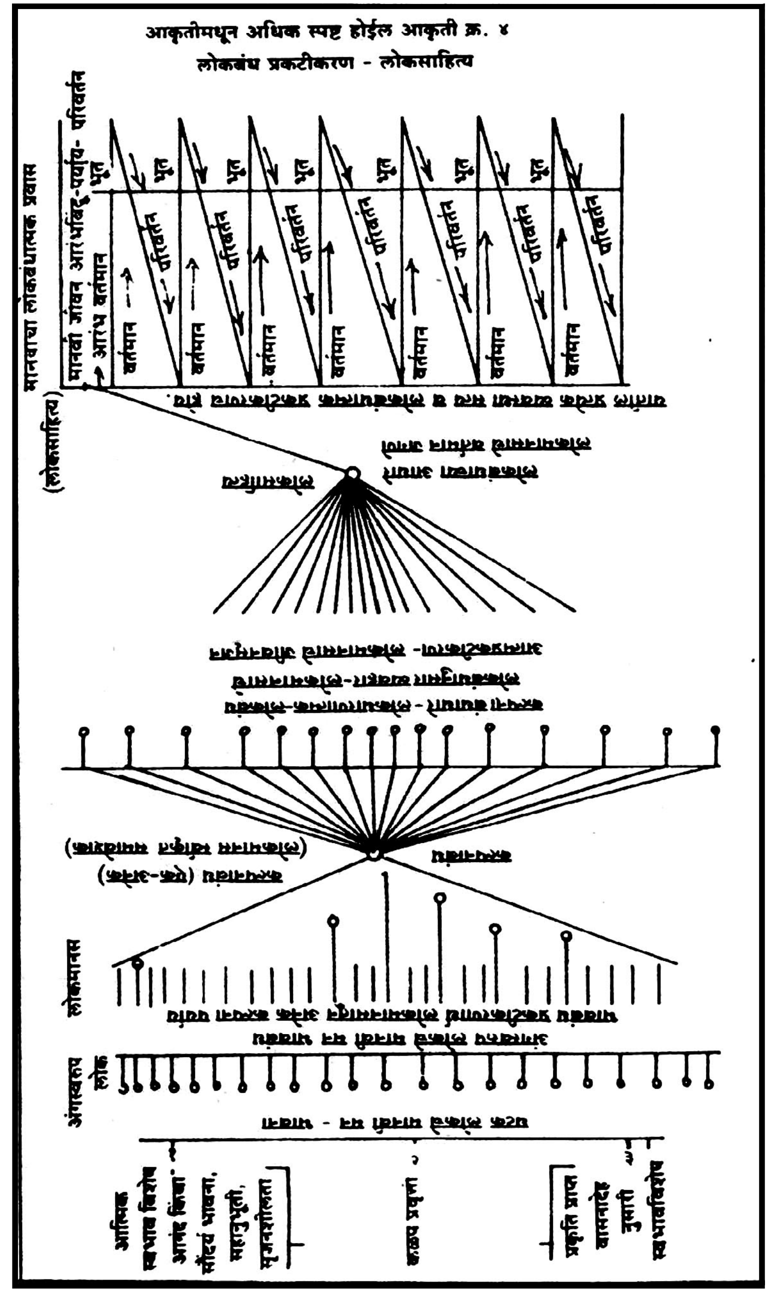

'द गोल्डन बौ' या ग्रंथात आला आहे.'[७] त्यात जगातील विविध संस्कृतीत पुनरावर्तित होणाऱ्या धर्मविधी, लोककथा, मिथ्स यांच्या मूल आकृतिबंधाचा शोध घेतला आहे. फ्रेझर यांनी मानवशास्त्राच्या दृष्टीने अभ्यास करून सिद्धांत मांडला आहे. तसेच कार्ल गुस्ताव युंग स्विस मानसशास्त्राच्या नेणिवानिष्ठ मानसशास्त्राच्या (डेप्थ सायकॉलॉजी) या परंपरेतून हा सिद्धांत आला आहे. मानसशास्त्रीय दृष्ट्या 'आर्किटाइप' म्हणजे मनोवृत्तीचा मूळ आकृतिबंध.'आर्किटाइप' हा शब्द युंग याने १९१९ साली प्रथम वापरला. अर्थातच या दोन्ही प्रयत्नांच्या मुळाशी फ्राइड यांची कामगिरी आहे असे म्हणता येईल. कारण त्याने अप्रगट मनाचा प्रथम विचार केला. 'लोकबंध'समजावून घेतानाही 'लोकजीवन' आणि 'लोकमन' विचारात घ्यावे लागते. लोकजीवनातील प्रकटीकरणाच्या दृष्टीने या सिद्धांताचा तौलानिक विचार योग्य ठरेल. महाराष्ट्रातील काही अभ्यासकांनी या संदर्भात चर्चा केली आहे. युंगचे मत विचारात घेऊ. 'युंगच्या मते मानवी मनाचा व्यापार तीन स्तरांवरून चालतो १) जाणिवेचा किंवा संज्ञेच्या स्तर, संज्ञानक (कॉन्शसनेस) २) व्यक्तिगत नेणिवेचा स्तर, स्वीय असंज्ञानक (पर्सनल अनकॉन्शस) ३) सामुहिक नेणिवेचा स्तर, सर्वतन असंज्ञानक (द कलेक्टिव्ह अनकॉन्शस) या तीन स्तरांच्या देवघेवीमधून मानवी मनाचे समग्र रूप साकार होते. या तीन स्तरांपैकी नेणिवेच्या अंतर्गर्भात मानव जातीच्या अनेक पिढ्यांचे असंख्य अनुभवावशेष साठलेले असतात. ही सर्वतन नेणीव किंवा असंज्ञानक म्हणजे 'अणिमा' नावाच्या कालापासून साठत आलेल्या अवशेषरूप (वा संस्काररूप) अनुभवांचा एक बृहद कोशच होय. या नेणीव कोशातील मानसिक अंगघटकांना एक विशिष्ट प्रकारच्या आदिम प्रतिमेस संघटित करणाऱ्या (सं) घटकाला 'आदिबंध' असे म्हणता येईल आणि या सामुहिक नेणीच कोशातील अंगघटकांना आदिबंधाच्या मुशीतून प्रतिमित करणाऱ्या त्या आदिम प्रतिमेला 'आदिबंध प्रतिमा' असे संबाधले जाते.''[८]

'माणूस आपल्या सभोवतालच्या चराचर सृष्टीचे प्रेम, द्वेषादी मानसिक अवस्थांचे विविध-संस्थांचे, असंख्य अनुभव युगायुगांतून घेत आला आहे आणि ते आपल्या भावविश्वात खोल अंतर्भागात साठवीत आला आहे आणि अनुभवभाषा, मिथ, कला यांच्यासारख्या प्रतीकसृष्टीद्वारे पिढ्यानपिढ्यांतून संक्रमित होत होत व्यक्तीच्या व समाजाच्या भावविश्वात प्रवेश करतात व तेथे ते अगदी खोलवर रुजतात. अशा प्रकारे पिढ्यानपिढ्यांतून संक्रमित होत आलेल्या एकाच प्रकारच्या असंख्य अनुभवांचे (संस्काररूप) मानसिक अवशेष किंवा मूल आकृतिबंध म्हणजे आदिबंध होत आणि या आदिबंधांना मूर्त रूप करणाऱ्या प्रतिमा म्हणजे 'आदिबंध प्रतिमा' होत किंवा

Kulkarni
(44)
1st Proff

'आदि प्रतिमा' होत. स्त्री-पुरुष, माता-आदिमाता, घर - गुन्हा, वृक्ष-पक्षी, देव-दैत्य इत्यादींच्या आदिबंधरूप प्रतिमा स्वप्ने, मिथ्स, दृष्टांत, साहित्यादी कला यांमधून प्रकट झालेल्या दिसून येतात. आपण जेव्हा या आदिप्रतिमांचे सूक्ष्म निरीक्षण करू लागतो, तेव्हा त्या आपल्या पूर्वजांच्या असंख्य अनुभवांना एक विशिष्टरूप देत आलेल्या आहेत असे आपणास दिसून येते आणि म्हणूनच या आदिप्रतिमा एकाच प्रकारच्या असंख्य अनुभवांचे मानसिक अवशेष म्हणून वर्तत असतात आणि जो कोणी (कवी) या आदिप्रतिमांच्या भाषेत बोलतो, तो स्वत:च्या सहस्रस्वरांनिशी बोलत असतो.'[९]

आदिबंधातून निर्माण झालेल्या अनेक प्रतिमा लोकव्यवहारात धर्मश्रद्धा, नीतिश्रद्धा, लोकविधी यात आढळून येतात. आदिबंधात्मकतेचा शोध हा लोकजीवनाचा मानसशास्त्रीय शोध असतो असे म्हणता येईल. परंतु आदिबंधात्मक प्रतिमांनी व्यापलेला ललित साहित्यातील भाग तपासून त्यातील मानसिकतेचा शोध घेण्यात आदिबंधात्मक समीक्षा विशेष रस घेते. ती मर्यादित अर्थाने लोकबंधात्मक समीक्षाच आहे. प्रतिमांमधून भावनांचा शोध, जीवनाच्या आदिम आकारांचा शोध घेणे हे आदिबंधाचे कार्य 'लोकबंध' वर्तमानातील प्रतिमा सत्य मानतो तसेच त्यातील आदिम प्रतिमा (आकार सत्यच मानतो.) भावनांची शाश्वतता स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष प्रतीके, प्रतिमा, इ. मधून प्रकटतात. त्यांच्या परंपरा निर्माण होतात. त्या परंपरांमध्ये आदिमतेचे भावाशेष असतातच. ते कधी वर्तमानातील परंपरागत प्रतिमांमधून जाणवतात. परंतु मानवी वर्तन हे वर्तमानाच्या सापेक्षतेला विशेष महत्त्व देते आणि इतिहासातील किंवा पूर्वसंचितातील भावनारूपांच्या परंपरांना भावघनतेच्या स्वरूपात वर्तमानातील वर्तनाला भावसघनता देते. वर्तमानातील लोकसंस्कृतिप्रवाहात लोकचे सर्वांगाने पूर्वसंचिताच्या सघनतेने असे जगणे सुरु असते. आदिम, परंपरिक आणि वर्तमानातील अशा सर्व परंपरांना घेऊन 'लोकबंध' बनलेले असतात. आदिमतेने भावसघनता येते. पारंपारिकतेने मानवी इतिहासाचा आधार मिळतो, तर वर्तमानाने जीवनाच्या सर्वांगांना नवा रंग, नवी लय, एकूण नवे सौंदर्य लाभत असते. 'लोकबंध' असे तीनही स्तरांवर काम करीत असतात. येथे आणखी एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे की, स्थलकालपरिस्थितीसापेक्षतेने निर्माण झालेले भावनांच्या प्रतिमा, प्रतीक इ. चे सर्व पर्याय सर्वकाळ सत्य असतात ह्या अनुभूतीतूनच 'लोकबंध' लोकधारणा करीत असतात. एकच प्रतिमा स्थलकालपरिस्थितीप्रमाणे 'लोक' चा वेगळा भावबंध किंवा कल्पनाबंध प्रकटविण्याचे काम करते. तो प्रत्येक पर्याय सत्यच असतो. उदा. चंद्र ही प्रतिमा स्त्री-पुरुषसंबंधविषयक, प्रियकर-

प्रेयसीच्या संदर्भात जशी येते तशी बंधुभगिनींच्या संदर्भातही येते. 'नाग' ही प्रतिमा, मूळपुरुष, पुत्र, मानवी जीवनाचा आद्यबिंदू, काळपुरुष किंवा मृत्यू पुनर्जन्मविषयक, प्रियकर अशा अनेक कल्पनाबंधांना प्रकटविते हे या प्रतिमेचे सामर्थ्य लोकबंध या कल्पनेमुळे स्पष्ट होते. केवळ आदिबंध कल्पनेमुळे ते सामर्थ्य प्रकट होत नाही. आदिम अवस्थेपासून संस्कृतीच्या किंवा 'लोक' च्या वर्तमान अवस्थेपर्यंत परंपरेतून आलेला आणि वर्तमानात जाणवणारा असा आशय घेऊन 'लोकबंध' प्रवास करीत असतात. वरीलप्रमाणे घुबड, कावळा, कोल्हा अशा काही पक्षी प्राणिप्रतिमा, अश्वत्थ, वड, पिंपळ अशा काही वृक्ष प्रातिमा विविध भावबंध प्रकट करतात. काही वेळा आक्रमणे, युद्धे, प्रवास, संगम, नैसर्गिक संकटांतून अंगस्वरूप लोकांमध्ये संकर होतात. त्यातून वेगवेगळे पारंपरिक कल्पनाबंध वर्तमानात वेगळ्याच भावबंधांना प्रकट करण्याचे सामर्थ्य स्वीकारतात. भारतामध्ये हे मोठ्या प्रमाणावर घडले आहे. उदा. रांगोळीतील महिरप काढण्याची हिंदू लोकांमधील प्रथा ही मुस्लिम संकरातून घडली आहे किंवा मेणबत्या फुंकून वाढदिवस साजरा करण्याचा कल्पनाबंध हा पाश्चात्य स्वरूपाचा आहे. पाहुणचारासाठी चहा पाजण्याची प्रथा हा असाच अंगस्वरूपलोकमधील संकराचा प्रकार आहे. या संकरापूर्वीचे - नंतरचे सर्वच प्रकार लोकधारणा करणारे असतात व त्यातून 'लोक' सिद्ध होत असतो. 'लोकबंध' कल्पना आदिबंधापेक्षा खूपच व्यापक आहे हे लक्षात येईल. आदिबंधामध्ये लोकातिमांच्या मुळाचा मानसशास्त्रीय शोध आहे, तर 'लोकबंधा' च्या दृष्टीने विचार करता वर्तमानातील लोकधारणा त्या लोकबंधातून कशी होते आहे आणि पारंपरिक बंधांतून त्या लोकबंधांना भावसघनता कशी प्राप्त झाली आहे, यांचा सर्वच शास्त्रांच्या दृष्टीने विचार अनुस्यूत आहे. 'लोकबंध' लोकजीवनाचे वर्तमानकालीन व्यामिश्र, आशयघन रूप प्रकट करण्याचे सामर्थ्य सिद्ध करतात. त्यातील आदिमतम शोध घेण्याचे कार्य आदिबंध करू शकतो. या दृष्टीने 'आदिबंध' मधील कल्पनाबंध हे 'लोकबंध' कल्पनेतील अंगभूत भाग होत, असे म्हणता येईल. लोकधारणा करणाऱ्या सर्व कल्पनाबंधांना 'लोकबंध' म्हणतात. याच दृष्टीने आपण याअगोदर विस्तृत चर्चा केली आहे.

लोकबंध प्रसारमाध्यमे :

लोकमध्ये अभिसरण प्रक्रिया चाललेली असते. 'लोकबंध' प्रकटीकरण माध्यमांमध्ये परिवर्तने होत असतात. लोक अभिसरण प्रक्रिया लोकबंधांच्या प्रसारमाध्यमांमुळे होत असते. ही प्रसारमाध्यमे अनेक प्रकारे सांगता येतील. त्यांची निश्चित संख्या सांगता येणार नाही. काही गटांमध्ये त्यांची विभागणी करता येईल.

Kulkarni
(45)
1st Proff

अ) लोकसंस्कृतीच्या उपासकांची भ्रमंती : १) जगप्रवासी, २) गुरुकुलांचा प्रवास, ३) नाट्य सादर करणाऱ्या मंडळ्या, जादूगार, कसरतीचे प्रयोग करणाऱ्या मंडळ्या, इत्यादी. उदा. कोल्हाटी, अस्वलवाले, माकडवाले, उंटवाले, हत्तीवाले, वाघवाले, गारुडी इत्यादी (४) चित्रकथी, गोंधळी, भुत्ये, वासुदेव, नंदिबैलवाले, पिंगळा, मरिआई, जोगतिणी, ज्योतिषी इत्यादी, ५) यात्रेकरू, अंगस्वरूप लोकच्या विविध उपांगांमध्ये यांचा संचार असतो. तसेच भिन्न अंगस्वरूपलोकमध्ये यांचा प्रवास घडतो व त्यातून 'लोकबंधा' ची देवाणघेवाण सुरु असते. काही वेळा या प्रसरणांमुळे अगदी नवी भिन्न अशी 'लोकबंध' प्रकटीकरण माध्यमे मिळतात.

ब) व्यापार उदीम करणाऱ्यांची भ्रमंती : १) लमाण,बंजारा इ. २) सौदागर, जवाहिरे इ. ३) गवळी,भराडी, वाणी इ. ४) बेलदार, पाथरवट, गवंडी, वडार इ., ५) वैदू, खेळणीवाले, हत्यारवाले, ६) बाजारहाट करणारे इ.

क) आक्रमणे : १) डाकुगिरी, २) दरोडे, ३) छापे, ४) लढाया, ५) युद्धे इ.

ड) नैसर्गिक संकटे : भूकंप, ज्वालामुखी, दुष्काळ, अतिवृष्टी, पूर, रोगराईचा प्रादुर्भाव यामुळे येणारी संकटे आणि यासारखे मोठे अपघात.

इ) धर्मप्रसार : धर्मगुरुंचा प्रवास, कीर्तन, प्रवचन इ. धार्मिक चळवळी, सेवाकार्ये, धर्मसंमेलन इ.

फ) साहित्य, कला : शास्त्रीय व ललित साहित्य संमेलन, चर्चासत्रे, प्रयोग, जलसे,मैफिली, मेळावे, व्याख्याने विद्यापीठे, महाविद्यालये, ग्रंथालये इ.

ग) आधुनिक प्रसार माध्यमे : १) दैनिके, नियतकालिके इ. २) श्राव्यसाधने ३) दृकश्राव्य साधने.

या सर्व प्रसारमाध्यमांमधून कल्पनाबंध प्रकटीकरणासाठी नवे शब्द, शब्दरूपे, प्रतिमा, प्रतीके, कथानके इ. गोष्टी परिवर्तनशीलतेतून स्वीकारल्या जातात व त्यातून 'लोकबंधा' चे प्रकटीकरण, प्रसरण, संपादन, निर्मिती सुरू असते.

लोकबंधातून लोकधारणा व लोकधुरिणांचे कार्य :

लोकधारणेच्या दृष्टीने लोकधुरिणांचे कार्य फार महत्त्वाचे होय. कवी, लेखक, कलावंत, शास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञ, चिंतक, ऋषीमुनी, तपस्वी, शिक्षक यांना लोकधुरिण असे म्हणता येईल. हे सर्व धुरीण लोकधारणेच्या दृष्टीने, लोकधारणेच्या विकासाच्या दृष्टीने सतत जागृत, सतर्क असतात. 'लोक' चे ते सतत निरीक्षण, चिंतन, मनन, करून न्याय आणि निर्णय करीत असतात. हे त्यांचे निरीक्षण, चिंतन, मनन, लोकबंधाच्या वर्तमान प्रकटीकरणाचे असते. त्यातूनच ते 'लोक' सुखाच्या दृष्टीने श्रद्धा, शास्त्रे, कला, नैतिक व व्यावहारिक नियमन करतात. हे नियमन म्हणजे

लोकबंधांना दिलेले चिंतनशील व प्रगमनशील वळण असते. अर्थातच ते स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष असले, तरी त्यात सृष्टीतील चिरंतन सत्याचा वेध असतो, लोकभावनांचे उन्नयन असते. ते लोकधुरिणांच्या सौंदर्यभावनेतून, सहानुभूतीतून आणि मनाच्या सृजनशीलतेतून मिळालेले असते. भविष्यकालातील 'लोक' अवस्थेचा गाभा त्यात असतो. म्हणूनच हे नियमन एक प्रकारे मंत्रसामर्थ्याने प्रकटते. अर्थातच त्यातून होणारे लोकबंधाचे स्थलकालसापेक्ष प्रकटीकरण असते. माध्यमांतून भूत, वर्तमान व भविष्य यांचा साकल्याने समतोलबुद्धीने विचार करून हितकारक दृष्टिकोनातून दृढीकरण करून परंपरा निर्माण करण्याचा खटाटोप असतो. अर्थात यातही सर्वांत मोठा भाग हा भाषिक घटनेचा असतो. एक प्रकारे भाषिक रूपांचे स्थिरीकरण, त्याचवेळी परंपराकरण आणि नियमन यात साधलेले असते. त्याचा अनुसर श्रद्धापूर्वक, पूज्यबुद्धीने, बराच, काळ, परंपरागततेने 'लोक' मध्ये होत राहतो. अर्थात ही भाषिक अवस्था, प्रतीके, प्रतिमा, चिन्हे, रूपके, दृष्टान्त, साम्ये स्पष्टीकरणे, नियम अशा स्वरूपाची असते. यातच श्रद्धा, शास्त्रे, कला, नीती व व्यावहारिकता यासाठी निश्चित परिभाषा अवलंबिली जाते. या सर्व गोष्टींची परंपरा धुरीण जाणीवपूर्वक 'लोक' कडून अनुसरून घेतात व काही काळाने ती रूढीरूप घेऊन लोकस्वभाव बनतात; परंतु स्थलकालपरिस्थितीसापेक्षता आणि धुरिणांचे कार्य सतत सुरूच असते. हे धुरीण त्या 'लोक' चेच घटक असतात. त्यामुळे परिवर्तने घडतच असतात. स्थलकालपरिस्थितीसापेक्षतेने प्रगत ज्ञानाच्या योगाने त्यात परिवर्तने झाली तरी मानवी विकार, सहजप्रवृत्ती, लोकभावना आणि विश्वाच्या अस्तित्वाच्या अंतिमकरणाविषयीचे चक्रनेमिक्रिमामागील कारण, 'उत्पत्ती, स्थिती, लय', च्या अंतिमकारण इ. विषयक भावना चिरंतन व सारख्याच असतात. त्यामुळे लोकधारणेची नाळ उत्पत्तिकारणापर्यंत, अंतिमशक्तीपर्यंत जाणे अपरिहार्य असते. या गोष्टींमागील हेतुरहितता 'लोक' मनाला एक गुढ, गहन, सखोल भावजीवन निर्माण करते. म्हणूनच या संदर्भातील 'लोकबंध' शाश्वत विश्वासांच्या मानाने खूपच लवकर परिवर्तनाची रूपे धारण करतात. 'लोकबंध' परिर्वतनशीलतेनही टिकून साहित्याचे दिसते. शास्त्रांचे संशोधन सतत सुरू असते. एकूण विश्वाच्या उत्पत्ती आणि अस्तित्वाच्या मनाने लोकव्यवहाराची पारंपारिकता स्थलकाल परिस्थितीनुरूप तात्कालिकच ठरते. या सदंर्भातील आणि लोकधुरीण व लोकधारणा यांचा असा विचार करता लोकबंधांचा अभ्यास करणे म्हणजे 'लोक' च्या समग्र जीवनाचा अभ्यास ठरतो. अनेक वाद, अनेक संकेत,'लोक'सागरात निर्माण होऊन लयाला गेलेले दिसतात. मानवाच्या लोकबंधात्मक प्रवासाचा अभ्यास म्हणूनच अंतिम

Kulkarni
(46)
1st Proff

सत्य शोधण्याच्या दृष्टीने अतिमहत्त्वाचा ठरतो.

'लोकबंध प्रकटीकरणाचे माध्यम भाषा :

लोकबंध प्रकटीकरणासाठी वस्तुरूप, चित्ररूप, चिन्हरूप, अनुकृतिरूप (नाट्य), विधिरूप माध्यमे वापरली जातात. यातूनच आजचे भाषा हे माध्यम विकसित झाले आहे; असे म्हणण्यास वाव आहे. या संदर्भात उल्लेख आपण 'लोकबंधाचे प्रकटीकरण' या मुद्याची चर्चा करताना केला आहेच. 'लोक' चे आत्मप्रकटीकरण करण्याचे भाषा हे समर्थ माध्यम आहे. असे आज आपणास म्हणावे लागते. मनुष्य येथूनतेथून एकच. त्याचे विकार आणि भावनादेखील समान असतात. त्याला आत्मतत्त्वातून प्राप्त झालेले सौंदर्यभावना, सहानुभूती व आणि सृजनशीलता हे मनाचे स्वभावविशेषही समानच होत. मानवी भावनांचे प्रकटीकरण समान शरीरसंवेदना व हालचालींतून होते. माणसाचे डोळे आणि चेहरा, त्याच्या भावना लपवू शकत नाही हे खरे असले तरी त्यामुळे भाषेला माणसाने सर्वाधिक महत्त्वाचे स्थान दिलेले दिसते. ह्या गोष्टीमागील क़ारणांचा विचार करावयास हवा. अभिनयातून कलात्मकतेने भावप्रकटीकरण होते. याचे व्यवहारातील चित्र, 'दाखवायचे एक आणि खायचे एक' असे आढळते. 'दिसते तसे नसते म्हणून जग फसते' असाही अनुभव येतो. या सर्व अनुभूतीत भाषा उभयपक्षी असते. सामर्थ्य प्रकट करते. भाषा कशी निर्माण झाली असेल या वादात न पडता आजतरी 'लोकबंध' प्रकटीकरणाच्या उपरोक्त सर्व माध्यमांना भाषेने व्यापून टाकले आहे. आणि ह्या गोष्टीला लोकमानसाची सर्वाधिक मान्यता आहे. किंबहूना भाषा हा आता माणसाचा स्वभाव झाला आहे. भाषा येतच नसेल किंवा माणूस मुका आणि बहिरा असेल तर त्याचे लोकव्यवहारात अडेल असे नाही. परंतु येथेही हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, अशी माणसेही लोकमानसातील भाषेचाच वापर आपल्या भावप्रकटीकरण संकेतासांठी करीत असतात असे लक्षात येईल. कारण त्याशिवाय अन्य माणसांना त्याचे संकेत जाणवणार नाहीत. माणसाला बोलता येते. याचा उपयोग त्याने भाषा वापरण्यासाठी केला हे उघड आहे. लोकमानसाचे 'घटकलोक' आणि 'अंगस्वरूपलोक' या दोन्ही स्तरांवरील आत्मप्रकटीकरण भाषा या माध्यमातूनच होते. पर्यायाने ते 'विराटपुरुषरूपलोक' च्या स्तरावरही होते. अर्थात हे आत्मप्रकटीकरण जाणिवांचे, स्वाभाविक परंतु सर्वगत (अंगस्वरूपलोकगत) असे मानवी हालचालींशी (व्यवहाराशी) निगडित असे जास्तीत जास्त सुलभ असे सप्रयोग मौखिक स्वरूपाचे असते. म्हणजे लोकमानसाचे सर्व प्रकारे होणारे आत्मप्रकटीकरण हे लोकसाहित्यरूपच असते असे म्हणता येईल. हे मौखिकरूप म्हणजे भाषारूप होय. या मौखिक

भाषाघटनेला मानवी वर्तन, निसर्ग आणि विश्व यांच्या स्थितीगतीचे रंग,रूप, ध्वनी, लय आदी विशेष स्वाभाविकपणे येऊन चिकटतात. त्या साहाय्याने सिद्ध झालेले भाषारूप हे आदिमततमतेतून सततच्या वर्तमानात परिवर्तन परंपरेने चालत आलेले परंपरानिष्ठ वर्तमान असते. हे मौखिक वर्तमान भाषारूप हेच खरे वर्तमानातील 'लोक' चे आत्मप्रकटीकरण होय. हे आत्मप्रकटीकरण लोकधारणा करणाऱ्या लोकबंधाच्या आधारे झालेले असते म्हणजे हे मौखिक भाषारूप लोकबंधांचे प्रकटीकरणच असते. हे प्रकटीकरण भूत-वर्तमान-भविष्याच्या परंपरेत परिवर्तनशीलतेने टिकवून ठेवण्याचे सामर्थ्य भाषेमध्ये आहे. 'लोक' घटनेत भाषेला सर्वाधिक महत्त्वाचे स्थान का आहे याची कारणे पुढीलप्रमाणे देता येतील : १) अंगविक्षेपाची किंवा नेत्रपल्लवीची भाषा ही तात्कालिक स्वरूपाची आणि प्रत्यक्ष व्यक्तिसंवाद सुरू असतानाच उपयुक्त ठरते. भाषा मनाच्या प्रकटीकरणाला शब्दांमध्ये बांधून टाकू शकते. या शब्दबद्धतेने नेमकेपणा व प्रवाहीपणा प्राप्त होतो. २) लोकव्यवहार, लोकसंपर्क, राज्यव्यवस्था,न्याय यांच्या संबंधातील अपेक्षा भाषा शब्दबंदिशीतून पूर्ण करू शकते. ३) भूतकालातील संचित, वर्तमानातील व्यवहार, भविष्यासाठीचा वारसा, भाषा, आपल्याबरोबर वाहून नेऊ शकते. (४) मानवी जीवनाचा चैतन्यमय प्रवाह भाषेच्या माध्यमातून वाहत असतो. मानवी जीवनातील भाव आणि संबंध पुन्हा पुन्हा तितक्याच जिवंतपणाने प्रकट करण्याचे आणि मानवी जीवनाबरोबर वाहून नेण्याचे सामर्थ्य भाषेत असते. (५) मानवी जीवनातून तपश्चर्यापूर्वक निष्पन्न झालेली शास्त्रे आपल्या प्रवाहाबरोबर जतन करीत घेऊन जाणे, लोकजीवनात त्यांचे प्रकटीकरण करणे व त्याद्वारे मानवी सुसंघटित राखणे हे कार्य भाषा करू शकते. (६) स्थलकालपरिस्थितीपरत्वे मानवी जीवनातील परिवर्तने संदर्भासहित स्पष्ट करणे, नाविन्याचा स्वीकार करून लोकजीवनात हे नाविन्य रुजविणे, आपल्या प्रवाहाबरोबरच ते नाविन्य संचित म्हणून घेऊन जाणे हे सामर्थ्य भाषेच्या अंगी असते. (७) मानवी मनाचे प्रकटीकरण भाषेच्या माध्यमातून होत असल्यामुळे थोड्याशा प्रयत्नाने भाषा अन्य लोकांना अवगत होऊ शकते. (८) भाषेमुळे लोकबंधांना योग्य अशा प्रतिकांची, प्रतिमांची, रूपकांची देणगी मिळू शकते.

भाषेच्या या वैशिष्ट्यांमुळे 'लोक' जीवनात भाषेला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झालेले आहे असे दिसते. लोकजीवनाचा प्रवाह भाषेच्या माध्यमातून वाहत आलेला आहे हे आता स्पष्ट झाले आहे. भाषा हे 'लोक' चे अविभाज्य अंग असते आणि हे अंग मौखिक स्वरूपात परंपरेने प्रवाहित झालेले असते. लोकसंकेत, लोकरुढी, लोकन्याय, एवढेच नव्हे तर 'लोक' जीवनाची सर्व अंगे लोकभाषेच्या माध्यमातून

Kulkarni
(47)
1st Proff

प्रवास करीत वर्तमानात वाहत असतात.

लोकबंध आणि भाषा घटना :

भाषा हे 'लोकबंध' प्रकट करण्याचे माध्यम आहे हे खरेच. त्याचबरोबर लोकबंधातूनच भाषेची घडण होत असते. लोकबंधांमुळेच भाषेतील अनेक पदांची रूपे बदलतात, अनेक पदांची अर्थव्याप्ती किंवा अर्थसंकोच होतो. व्याकरणबद्ध भाषा ही या अर्थाने, व्याकरणनिर्मितीपूर्व काळातील ऐतिहासिक स्वरूपच ठरते. लोकबंधाच्या प्रकटीकरणाने भाषेला अतिशय लवचिकपणा आलेला असतो. लोकबंधांच्या स्थितीगतीप्रमाणे भाषेला गतिरूपता प्राप्त होते. गतिमानतेतून प्राप्त झालेले प्रत्येक रूप खरे असते. याचा अर्थ भाषेला लोकबंधात्मक जीवनप्रवाहाची गती आणि चैतन्य प्राप्त होत असते. प्रतिकांचे संदर्भ बदलत जाणे, नवी प्रतीके तयार होणे, हे त्या भाषेच्या जीवंतपणाचेच स्वरूप म्हणता येईल. लोकबंधातील परिवर्तने 'लोक' मध्येच घडत असली, तरी त्या परिवर्तनाचे फार मोठे श्रेय 'लोक' मधील 'वेद' लोकांना म्हणजे ज्ञानी लोकांना म्हणजेच धुरीणांना द्यावे लागेल. भाषोद्भव, भाषापरिवर्तने, भाषासंकर हा 'लोक' च्या लोकबंधात्मक वर्तमानाचा आणि भाषेच्या जिवंतपणाचा आणि आदिमकालापासूनचा इतिहास वर्तमानात जगण्याचाच अनुभव असतो. या वर्तमानाचा एक वर्तुळकंस किती कालावधीचा असतो वा ठरविता येईल. हे सांगणे कठीण असले, तरी वर्णनात्मक व्याकरण तयार करून त्याचा अनुभव घेण्याइतका तो असतो. तसेच एकदा तयार झालेली प्रगल्भ भाषा लिखितरूपाची भाषा किंवा धुरीणमान्य भाषा म्हणून काही काळ अनुसरणीय राहते असे दिसत असले; तरी ते लोकव्यवहारात फारच फसवे असते. म्हणूनच 'लोक' चा वर्तमानातील प्रत्येक भाषिक घटना हे सत्य व नवे रूप असते. याकरिताच लोकबंधाचा विचार हा त्या भाषिकरूपापलीकडील भावविश्वात व त्याअनुसरून आलेल्या कल्पना विश्वात पाहावा लागतो. म्हणूनच 'लोकबंध' समजले तर लोकजीवनाच्या सनातन जाणिवेपर्यंत पोहोचणे शक्य होते. मात्र भाषाघटना हेच त्या लोकबंधाच्या प्रकटीकरणाने वर्तमानातील साधन असल्याने त्याच्या आधारानेच पलीकडे डोकवावे लागते हे खरे. म्हणूनच लोकजीवनाच्या भाषिकरूपाला महत्त्वाचे स्थान आहे. भाषा घटना ज्या स्थलकालपरिस्थितीत प्रकट होते, त्या संदर्भामधून म्हणजे प्रकटीकरण प्रयोगमधूनच त्या लोकबंधाची जाणीव होते. लोकधारणेची कल्पना त्या 'लोकबंधा' मुळे येते. म्हणूनच बोलीरूप म्हणजे मुखररूप हेच त्या भाषेचे सत्यरूप असते. अर्थातच ते भाषाउत्पत्तीच्या आरंभबिंदूपासूनचे संचित घेऊन येते. म्हणूनच अशा भाषेत, त्या भाषेत निर्माण झालेल्या आदिमप्रतिमा, प्रतिमांमागील जाणिवांसह प्रवाहात पूर्वसंचित

घेऊन वर्तमानात प्रकट होऊ शकतात. (आदिबंध संकल्पनेतील प्रतिमांचे स्वरूप हे अधिक स्पष्ट होईल.)

लोकबंध आणि तत्त्वज्ञान :

लोकजीवनाचा लोकबंधात्मक प्रवास लक्षात घेतला, तर मानवीजीवन कळपप्रवृत्तीशी निगडित आहे. अन्य प्राण्यांप्रमाणेच मानवाला मूलभूत विकारानुसार वर्तन करावे लागते. त्याच्या वासनादेहानुसार त्याच्या मनाचा तो स्वभाव बनलेला असतो. याचबरोबर मानवाला आत्मतत्त्वानुसार आनंद किंवा सौंदर्यभावना, सहानुभूती आणि सृजनशीलता हेही स्वभावविशेष लाभले असल्याचे अगोदरच्या चर्चेत स्पष्ट केले आहेच. यामुळेच मानवी जीवन प्रकृतिप्राप्त प्रवृत्तींकडून संस्कृतीकडे विकसित होत जाते. या सांस्कृतिक प्रवाहाचे अधिष्ठान, लोकजीवनप्रवाहातील विवेकी, सुबुद्ध व उदारमनस्क धुरिणांकडून निर्माण झालेले 'लोकबंध' हे असते. हे 'लोकबंध' लोकधारणेच्या दृष्टीने आदर्श विचार प्रकट करतात. उदा. देवाचे व आत्म्याचे अधिष्ठान, पापपुण्य कल्पना, उदात्त जीवनमूल्ये ; सत्य, अहिंसा, अस्तेय, करुणा इ. म्हणजे स्वतंत्र जीवनतत्त्वज्ञान मांडले गेले आणि मग त्याचा अनुसर घडला असे सकृतदर्शनी दिसत असले तरी; तसे ते असत नाही. लोकजीवनाच्या प्रवाहात हे चक्रनेमिक्रमाने घडते असे लक्षात येईल. लोकजीवनातून तत्त्वज्ञानाच्या जन्म झालेला असतो व त्यातील तत्त्वे ही लोकधारणेची तत्त्वेच असतात म्हणजे लोकबंधच असतात. घटकलोक, अंगस्वरूपलोक आणि विराटपुरुषरूपलोक यांच्या आनंदमय किंवा सौंदर्यमय, सुखी, समाधानी, स्थिर, भयमुक्त जीवनासाठी या तत्त्वज्ञानाचा जन्म झालेला असतो. मुळात माणसाचे 'लोक' मध्ये रूपांतर होते ते त्यासाठीच होय. मानवी तत्त्वज्ञानाच्या मुळाशी 'लोकबंध' असतात. त्यातूनच एखादे जाणीवपूर्वक निश्चित नियमन करणारे तत्त्वज्ञान अवतरते. त्यातून पुन्हा व्यवहारात लोकबंध तयार होतात व तत्त्वज्ञानात परिवर्तने घडतात.

येथे आपण जी 'लोकबंध' संकल्पना मांडतो आहोत ती कल्पना हे एक प्रकारे तत्त्वज्ञानाचे अपत्य आहे असे लक्षात येईल. 'लोकबंध' लोकधारणेच्या मुळात डोकावण्याचा प्रयत्न करतात, तर लोकबंधाच्या मुळात डोकावण्याचा प्रयत्न केला तर तत्त्वज्ञान दिसेल. घटकलोक, अंगस्वरूपलोक आणि विराटपुरुषलोक यांच्या एकात्मतेचा कल्पनाबंध तत्त्वज्ञानाचीच निर्मिती म्हणता येईल. तत्त्वज्ञान हे केवळ विचारमंथन नसते, तर लोकल्याणाच्या ध्येयाने प्रेरित होऊन अनुभूतीतून ; लोकजीवनातील दुरिते, उणिवा, अज्ञान दूर करून आदर्श जीवनधारणेच्या दिशेने केलेले ते विचारमंथन असते. यातून

Kulkarni
(48)
1st Proff

आदर्श लोकधारणा करणारे लोकबंध प्रसवण्याचे सामर्थ्य असे लक्षात येईल. निरनिराळ्या तत्त्वज्ञानांनी मानवाच्या उत्पत्ती, धारणा आणि लय आणि त्याचा विश्वाशी असलेला संबंध, मानवी जीवनाचे जीवनसाफल्य याविषयी जास्तीतजास्त तर्कशुद्ध, हितकारक आणि शाश्वत सुखाच्या दृष्टीने लोकबंधांची म्हणजे तत्त्वांची द्रष्टेपणाने निर्मिती केली आहे. वर उल्लेखिल्याप्रमाणे तत्त्वज्ञान आणि लोकबंध हे एक प्रक्रियाचक्र असल्याने तत्त्वज्ञानात परिवर्तने घडलेली दिसतात. अंतिम सत्याचा शोध अखंड चाललेलाच असतो. त्याचबरोबर स्थलकालसापेक्ष जास्तीत जास्त सुखकर जीवनधारणेसाठी स्थलकालसापेक्ष तत्त्वज्ञान व त्यानुसार लोकधारणा घडवून लोकवर्तन सुरू असते हे 'लोक' च्या आत्मप्रकटीकरणातून सहज लक्षात येऊ शकेल.

लोकबंध आणि शास्त्रे :

लोकनीतीतत्त्वे, लोकसंकेत, लोकनुभूतीतून निर्माण झालेली तत्त्वे समाजसंघटन व धारणा करीत असतात. ही तत्त्वे लोकबंधच असतात. सौंदर्यभावना , सहानुभूती आणि सृजनशीलता या मानवी मनाच्या स्वभावविशेषांनुसार समाजातील घटनांचा, जीवनसौंदर्याचा, सुख दु:खकल्पनांचा, लोकव्यवस्थापनाचा विचार या तत्त्वांच्या आधाराने केला जातो. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत आणि जागे झाल्यापासून झोपेपर्यंत दर क्षणाला आपण कोणत्या ना कोणत्या संकेतांनुसार वर्तन करीत असतो. ह्या संकेतांतून शास्त्रे निर्माण होतात. लोकजीवनातील हे संकेत बदलत असतात म्हणूनच मानवी शास्त्रांच्या संदर्भात भौतिक विज्ञानाप्रमाणे नियमन करता येत नाही. स्थल, काल, समूह, पर्यावरण, प्रगतीनुसार त्यात बदल अपरिहार्य परंतु परिवर्तनशीलतेतून घडत असतो. तोच मानवी जीवनाचा लोकबंधात्मक प्रवास असतो. असा बदल राजाज्ञेने किंवा जुलमी आज्ञेने किंवा क्रांतीने, एखाद्या लाटेने झाला तर तो लोकमानसाला भावतोच असे नाही. तो लोकमानसात परंपरा निर्माण करण्याच्या दृष्टीने रुजतो असेही नाही.

मानवी जीवनाचा प्रवास लोकबंधात्मक आहे. हे लोकबंध आत्मप्रकटीकरण स्वरूपात लोकमानसात प्रकट होत असतात. अर्थात हेच लोकमानसाच्या सृजनशीलतेतून, सहानुभूतीपूर्वक सौंदर्यभावनेने प्रेरित असे लोकसाहित्य असते. म्हणूनच मानवनिर्मिती शास्त्राच्या मुळाशी 'लोकबंध' असतात. ही शास्त्रे लोकसाहित्याच्या स्वरूपात प्रथम प्रकटतात. नंतर धुरीण या लोकसाहित्यस्वरूपातूनच आपल्या विश्वात्मसौंदर्यभावनेने, तर्कशीलतेने, सृजनशीलतेने त्याला नियमित सिद्धान्तस्वरूप देऊन त्याचे शास्त्र रूप मांडतात.

लोकबंध आणि कला :

लोकजीवनात विविध कलानिर्मिती झालेली दिसते. चित्र, शिल्प, साहित्य, नृत्य, नाट्य स्थापत्य इ. कलांकडे आपले चटकन लक्ष जाते. मानवी मनाला आत्मतत्त्वाकडून केवल आनंद किंवा सौंदर्यभावना, सहानुभूती आणि सृजनशीलता हे स्वभावविशेष लाभले आहेत. असे आपण पाहिले आहे. अर्थात हे स्वभावविशेष 'घटकलोक' चे आहेत. तसेच ते 'अंगस्वरूपलोक' आणि 'विराटपुरुषरूपलोक' चे सुद्धा आहेतच. यातूनच लोकजीवनाच्या प्रत्येक अंगाला सर्वांना आनंद मिळेल अशाप्रकारचे सौंदर्यरूप देण्याचा प्रयत्न लोकमानसात सतत सुरू असतो. लोकजीवनातील अधिक संवेदनाशील घटकलोक हे या सौंदर्यरूप देण्यामध्ये धुरीणत्व करतात. त्यांनाच आपण कलावंत असे म्हणतो. गृहरचनेपासून राज्यरचनेपर्यंत कुटुंब संस्थेपासून विश्वकुटुंबियत्वापर्यंत सर्व बाबतींत अधिकाधिक आल्हाददायक जीवन बनावे, असा स्वाभाविक प्रयत्न लोकमानसातून सुरू असतो. कामजीवनापासून लोकजीवनापर्यंत, एखाद्या गवतफुलापासून संपूर्ण सृष्टीपर्यंतच्या सुखदु:खात्मक सर्व अनुभूतींचे प्रकटीकरण करण्याचा प्रयत्न मानवी मन करते. लोकजीवन आणि निसर्गजीवन या दोहोतून लोकमानसाचे अनुभतिविश्व लोकबंध निर्माण करते. त्यानुसार सुरू असलेल्या लोकजीवनाचे भावनात्मक आत्मप्रकटीकरण लोकमानस करते. हे आत्मप्रकटीकरण सृजनशीलतेने सहानुभूतीपूर्वक आपल्या अनुभूतीविश्वाला सौंदर्यरूप देण्याचा स्वाभाविक प्रयत्न करते. येथे लोकबंधांचे सौंदर्यात्मक म्हणजे कलात्मक प्रकटीकरण सृजनशीलतेने होत असते. येथेच सहज स्वाभाविक स्वरूपात लोकजीवनात जीवनविषयक सर्व अंगांचे लोकबंध कलात्मकतेने प्रकट होतात. हे लोकजीवनातील लोकसाहित्य होय. म्हणूनच लोकसाहित्याला जाणिवांची प्रयोगसिद्ध वाङ्मयकला'[१०] असे म्हटले आहे. या लोकबंधांच्या लोकसाहित्यात्मक प्रकटीकरणामधून 'अंगस्वरूपलोक' मधील प्रतिभावंत घटकलोक ललित कला आणि ललित साहित्याचे सृजन करतात; एवढेच नव्हे तर कलांना शास्त्रीय रूप देतात. अर्थातच या कलांच्या परंपरांमधून पुन्हा लोकबंधासाठी नवी नवी सौंदर्यरूपे स्वीकारली जातात. कारण घटकलोक हा 'अंगस्वरूपलोक' पेक्षा वेगळा नसतो. याचाच अर्थ कलांच्या मुळाशी लोकबंध असतात. लोकसाहित्याच्या स्वरूपात ते लोकजीवन स्तरावर सौंदर्यात्मकतेने किंवा कलारूपात प्रकटतात आणि त्यातून शास्त्रीय कला जाणिवा निर्माण होतात.

लोकबंध आणि क्रीडा :

केवल आनंद किंवा सौंदर्यभावना आणि सृजनशीलता हे आत्मतत्त्वाकडून

Kulkarni
(49)
1st Proff

मनाला लाभलेले स्वभावविशेष वासनादेहासकट मानवाला आनंदनिर्भर किंवा सौंदर्यनिर्भर बनवितात यातूनच मानवी क्रीडेचा उद्भव झाला आहे. क्रीडा हे माणसाची मूलभूत प्रवृत्ती आहे ते या मन:स्वभावामुळेच होय. घटकलोक व्यक्तिश: आणि 'अंगस्वरूपलोक' स्तरावर लोकजीवनातील सुखदु:खयुक्त सर्वच अनुभूती क्रीडात्मकतेने अनुभवण्याचा प्रयत्न करतो. या त्याच्या प्रवृत्तीमुळेच मानवी जीवन सुलभ होते. अन्नशोधन, संपादन आणि काम या दोन्ही बाबतींतही मानव क्रीडात्मक व्यवहार करण्याचा प्रयत्न करतो, तर भयावर क्रीडात्मक अवस्थेने मात करता येण्याचा अनुभव तो करतो. सहानुभूती या मनाच्या स्वभावविशेषाने संपूर्ण विश्वाची स्थितीगती, ऋतुचक्रे त्याला क्रीडा वाटू लागते आणि प्राणिजीवनाकडे पाहून, निसर्गविभ्रमाकडे पाहून ; सहानुभवातून मानव आपल्या अंगस्वरूपलोक जीवनामध्ये त्या अनुभूतींची क्रीडात्मक अनुकृती करतो. जीवनातील संघर्षाकडे, संकटांकडे तो क्रीडात्मक दृष्टीने पाहतो. आत्मतत्त्वाकडून मानवी मनाला प्राप्त झालेले हे आनंदनिर्भरतेचे वरदान मानव घटकलोक, अंगस्वरूपलोक, विराटपुरुषरूपलोक या तिन्ही स्तरांवर मनस्वीपणे अनुभवण्याचा प्रयत्न करतो. संपूर्ण मानवी जीवन ही एक क्रीडा आहे असे त्याला वाटू लागते. सर्व कला ह्या खरेतर क्रीडाच होत. परांतु युद्ध, शिकार आणि काम या तीनही वासनादेहाला विकारानुसार कराव्या लागणाऱ्या गोष्टी मानव क्रीडेच्या पातळीवर करतो. मानवी जीवनाचे हेच वैशिष्ट्य होय. यातूनच क्रीडेविषयीचे 'लोकबंध' निर्माण होतात. कामक्रीडा, जलक्रीडा, वनक्रीडा आणि लोकजीवनातील विधी क्रीडा याविषयी लोकबंध निर्माण होऊन त्याच्या परंपरा लोकजीवनात आलेल्या दिसतात. सणोत्सव या क्रीडांच्या साहाय्याने साजरे होतात. या प्रसंगी त्या विशिष्ट क्रीडांना मंत्रसामर्थ्य प्राप्त झालेले असते. या क्रीडांच्या आधारे लोकधारणेचे अनेक विधी आलेले पाहावयास मिळतात. भारतीय परंपरेत शिमगा, रंगपंचमी, नागपंचमी, बैलपोळा, मंगळागौर, लग्न, बारसे या सर्व प्रसंगी विशिष्ट क्रीडा या मानवी मनातील सांस्कृतिक भावना आत्मप्रकटीकरण स्वरूपात प्रकट करतात त्यावेळी शरीर क्रीडेबरोबर अनेक मौखिक क्रीडारूपे बाहेर पडतात. वास्तविक या मौखिक क्रीडारूपांना कल्पनाबंध व मागे भावबंध असतात. काही वेळा ही मौखिकरूपे केवळ बडबड वाटली तरी तशी ती केवळ बडबड नसते. विटीदांडू, लिंगोरच्या, आट्यापाट्या अशा कितीतरी पारंपरिक क्रीडांमध्ये अशी मुखर क्रीडारूपे येतात असे लोकबंधाचे प्रकटीकरण हेही लोकसाहित्यच असते. या क्रीडेचे मुक्त स्वरूप केव्हा नृत्य, नाट्य किंवा नियमबद्ध क्रीडाप्रकारात रूपांतरित होते हे कळत नाही. परंतु अशी रुपांतरे पुन्हा लोकबंधांच्या स्वरूपात येतात.

लोकजीवनातील सर्व प्रकारच्या क्रीडांना निसर्ग, प्राणी आणि मानवी जीवनातील वर्तनाची लय, ठेका, रेखा, रूप आणि स्वर प्राप्त झालेला असतो. मानवी सृजनशीलतेतून त्यांना अधिक क्रीडात्मक बनविले जाते. नृत्य आणि इतर शारीरिक हालचालींच्या क्रीडांना कामजीवनाची, श्रमजीवनाची, वीजवादळांची रूपे प्राप्त झालेली दिसतात. लोकजीवनात असे लोकबंध रुजलेले असतात. वनवासींच्या क्रीडांमध्ये याची विशेष प्रचिती येतेच येते.

लोकबंध आणि संगीतसाधने :

कला आणि क्रीडा यांना पूरक असे लोकजीवनाचे अंग म्हणजे संगीत होय. गायन आणि वादन या दोन्ही बाबतींत आपणास 'लोकबंध' आढळतात. स्थलकालपरिस्थिती आणि मानवी भावना यांना अनुरूप स्वर, ताल, ठेका, लय आलेले दिसतात. एवढेच नव्हे, तर स्वर, ताल, ठेका, लय उत्पन्न करणारी वाद्येदेखील लोकबंधांच्या अनुसरणातून वापरलेली असतात. संगीत साधने ही निसर्ग आणि मानवी जीवन यांच्या स्थितिगतीच्या अनुकृतीतून लोकमाणसाच्या सृजनशक्तीनेच निर्माण केली आहेत. त्याच्या परंपरा निर्माण झाल्या आहेत. शंख, पाने, खोड, कळक, कातडे या नैसर्गिक गोष्टींचा उपयोग करून ऋतुचक्र आणि मानवी भावनांकडे पाहूनच ही साधने अवतरली आहेत. 'लोकबंध' निर्माण झाले आणि त्याचे अनुसरण लोकमानसाच्या आत्मप्रकटीकरणानुसार झालेले दिसते. म्हणूनच जन्मोत्सव आणि मर्तिके यावेळी येणारे संगीत वेगळे, मंगल प्रसंगीचे वेगळे तर युद्ध प्रसंगीचे वेगळे. संगीतविषयक कलाशास्त्रे या लोकबंधांच्या प्रकटीकरणातून उदभवली आहेत, असे लक्षात येईल. मानवी जीवनाचे संपूर्ण आत्मप्रकटीकरण करण्याचे सामर्थ्य संगीतात अर्थातच संगीत साधनात आहे असे म्हटले जाते. याचे कारण त्या विशिष्ट वाद्यांना, स्वरांना, त्याच्या आकारांना 'लोकबंधा' तील कल्पनाबंधांच्या प्रतिमांचे रूप प्राप्त झालेले असते. याचा अनुभव लोकजीवनातील सहज उत्स्फूर्त संगीत साधनांपासून शास्त्रींय संगीतापर्यंत येऊ शकेल. उदा. ढोलक वाजू लागला, सनई वाजू लागली की काही मंगल प्रसंग आहे असे गृहित धरावयाचे. ओव्या सुरु झाल्या की पहाट झाली असा संकेत इ.

लोकबंध आणि विकृती :

प्रकृती, संस्कृती आणि विकृती याविषयी चर्चा करताना आपण विकृती कशी निर्माण होते याची चर्चा केली आहे. 'अंगस्वरूपलोक' मध्येही विकृतीविषयक 'लोकबंध' तयार झालेले दिसतात. त्यातून 'लोक' चे लहानलहान भाग पाहून भेदाभेद होण्याची शक्यता असते. अशी विकृती ही समूहाच्या स्वार्थपरतेतून निर्माण

Kulkarni
(50)
1st Proff

होते. उच्चनीचतेसंबंधीचे 'लोकबंध' यातून निर्माण झालेले असतात. अर्थ, व्यवसाय, रंग, सौंदर्यसृष्टी, खाद्यपदार्थ यातून 'अंगस्वरूपलोक' यांमध्ये असे भेद निर्माण होतात. भारतात निर्माण झालेली आजची जातिकल्पना ही याचे उत्तम उदाहरण होय. यातून तो 'अंगस्वरूपलोक' तुटण्याची शक्यता असते. अशी विकृती परंपरांच्या परिवर्तनशीलतेतून आलेली असते. उदा. स्मशान अधिकारी म्हणून काम करणारे, न्याय प्रक्रियेतील मृत्यूदंडाचे कार्य करणारे लोक 'चंडाल' नावाने ओळखले जातात. या अत्यंत महत्त्वाची जबाबदारी पार पाडणाऱ्या लोकांकडे भयभीत नजरेने लोकमानस पाहू लागले. त्यातून भौतिमूलक 'चांडाळाचे तोंड पाहणे अशुभ, मृत्यू ओढवतो' असा कल्पनाबंध निर्माण होऊन त्याची परंपरा निर्माण झाली. चांडाळ स्वत:ला पापी समजून जगू लागला, तर त्याला अस्पर्श म्हणून वागवू लागले. लोकमानसाच्या आत्मप्रकटीकरणातून लोकसाहित्याच्या स्वरूपात हा 'लोकबंध' प्रकट होत राहतो. लोकमानसातील अशा विकृती लोकधुरीण नष्ट करण्याचा प्रयत्न करीत असतात. त्यात त्यांना यश येते, परंतु कालांतराने नव्या 'लोक' विकृती निर्माण होऊ शकतात. भारतीय पुराणकथांची संगती विशेषत: दशावतारांची संगती याही प्रकारे लावता येते. अंगस्वरूपलोकमध्ये अशा विकृती निर्माण होणे हे ऐकून मानवी वासनादेहाच्या दृष्टीने स्वाभाविक असते. त्या नष्ट होणे, लोकमानसाचे उन्नयन होऊन संस्कृती प्रक्रिया सुरू होणे ही स्वाभाविक असते. अशा विकृतींसाठीचे लोकमानसातील सृजन हेही सत्य असते, परंतु येथे सहानुभूतीही वेगळ्या स्तरावर काम करीत असते. ती विकृतीची ही संगती लावण्याचा प्रयत्न करीत असते. या विकृतीविषयीचे आत्मप्रकटीकरण अतिशय महत्त्वाचे असते. कारण या आत्मप्रकटीकरणातून लोकसाहित्य प्रकटते आणि या प्रकटीकरणामुळेच उन्नयनाला प्रारंभ होतो. येथे एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. लोकमानसातील ही विकृती सापेक्ष असल्यामुळे ज्या अंगस्वरूपलोकमध्ये ती असते, त्या अंगस्वरूपालोकला ती विकृती वाटतेच असे नाही.

लोकबंध आणि लोकसाहित्य :

घटकलोक आणि 'अंगस्वरूपलोक' यांचे भावबंध कल्पनाबंधाचे रूप धारण करतात. हे कल्पनाबंध लोकधारणांचे काम करीत असतात. म्हणूनच लोकधारणा करणाऱ्या सर्व कल्पनाबंधांना 'लोकबंध' असे म्हणता येईल. या लोकबंधांचे प्रकटीकरण करण्यासाठी वस्तुरूप, चित्ररूप, चिन्हरूप, नाट्यरूप, विधीरूप माध्यमे वापरली जातात व या माध्यमांच्या आधारे हे लोकबंध अंगस्वरूपलोकच्या आत्मप्रकटीकरणाच्या स्वरूपात प्रकट होतात. मनाच्या सौंदर्यभावना आणि सृजनशीक्ता

या स्वभाववैशिष्ट्यांसह सहानुभूतीपूर्वक हे आत्मप्रकटीकरण जास्तीत जास्त कला आणि क्रीडा रूप धारण करते. येथेच लोकसाहित्य जन्माला आलेले असते. म्हणजे लोकसाहित्य हे लोकबंधांची म्हणजे अंगस्वरूपलोकच्या जाणिवांची प्रयोगसिद्ध वाङ्मयकला असते. क्रीडा, कष्ट, प्रयत्न आणि शिकार आणि जीवनातील सर्व प्रकारची कामे सुरू असताना हे आत्मप्रकटीकरण सुरु असते. ही वाङ्मयकला प्रकटते ती शब्दरूपांतून, प्रतिके, प्रतिमा, तालबद्ध शब्द, रुपके यांचा वापर ही कला प्रकटताना होत असतो. म्हणजे लोकबंधाचे आत्मप्रकटीकरणातून प्रत्ययास येणारे दृश्यरूप हे ; कलात्मक अनुभवकथन, कथात्मकतेने सूचकपणे लोकबंधांचे प्रकटीकरण , गीतांच्या माध्यमातून आत्मप्रकटीकरण, शब्द, पदे, शब्दसमूह, वाक्प्रचार, म्हणी, सूत्रकथन, नीतिकथन स्वरूपाची वाक्ये, यांतून आत्मप्रकटीकरण या प्रकारचे असते. लोकव्यवहाराच्या सर्वच अंगांवर असे आत्मप्रकटीकरण प्रसंगीसुद्धा जास्तीतजास्त कलात्मकरूपे प्रकटतात. येथेच लोकमानसाची सृजनशीलता आणि प्रतिभाशक्ती अनुभवास येते. लोकव्यवहारात पारंपरिक कल्पना रूपांच्या वापर मोठ्या प्रमाणावर होत असतो. उदा. म्हणी, वाक्प्रचारांचा वापर करून किंवा कथासंदर्भ देऊन, पुराणसंदर्भ देऊन लोकव्यवहार करणे, अर्थात ही कल्पनारूपे 'लोकबंध' रूपानेच प्रकट होत असतात. या कल्पनारूपात स्थलकालपरिस्थितीसापेक्षतेने सतत भर पडत असते. कारण संपूर्ण लोकव्यवहाराच या रूपांच्या आधाराने सुरू असतो. लोकजीवनच लोकसाहित्यरूप असते. संबंध मानवी जीवनाला एक प्रकारे कलारूप प्राप्त झालेले असते. म्हणजे मानवी जीवनाचे प्रकट वाङ्मयरूप हे लोकसाहित्यच असते. या लोकसाहित्याची जाणीव मात्र आपणास पारंपरिकतेचा आढळ होताना होते. एकूण लोकबंधांचे मानवी जीवनातील म्हणजे लोकमानसाचे जीवननिष्ठ कलात्मक आत्मप्रकटीकरण म्हणजे लोकसाहित्य होय. लोकमानसाचे जीवननिष्ठ कलात्मक आत्मप्रकटीकरण दोन स्तरांवर होते : (१) निसर्ग, जीवन, धर्म, अनंतकाल, आणि अवकाश या विषयीच्या श्रद्धा, २) निसर्ग आणि लौकिक जीवन यांशी संबंधित व्यवहार. या दोन्ही स्तरांवर या आत्मप्रकटीकरणाने कलारूप व शास्त्ररूप धारण केलेले असते. शास्त्ररूप प्रकटताना लोकमानसात अनुभूतीप्राप्त परंपरेने, निष्ठेने आणि वैचारिकतेने वाहत आलेली प्राकृतिक आणि सांस्कृतिक दिव्य मूल्ये आपल्या कृतीतून प्रकट करते. कला रूप प्रकटताना लोकमानसाला आलेल्या प्राकृतिक, सांस्कृतिक व लौकिक व्यावहारात्मक जाणिवा, अनुभूती, परंपरा, रूढी, या सौंदर्यभावनेने, कल्पनाविलासात्मकतेने, आस्तिकतेने, स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष पारंपारिकतेने आणि नवतेने प्रकटतात. या तऱ्हेने विचार

Kulkarni
(51)
1st Proff

करता लोकसाहित्याचे क्षेत्र किती व्यापक आहे हे लक्षात येईल. संपूर्ण मानवी जीवनाचा व्याप यातून प्रकट होतो. एवढ्या साकल्याने लोकसाहित्याचा अभ्यास अगदी अलीकडे म्हणजे वीस-पंचवीस वर्षातच सुरू झाला आहे. एकूणच लोकधारणा समजावून घेताना शास्त्रातील अधिक सुक्ष्म, सखोल संशोधन करताना या मूलभूत अंत:स्रोताची जाणीव असणे आवश्यक वाटते.

लोकबंध आणि ललित साहित्य :

ललित साहित्याचे कलापण सिद्ध झाले आहे. ते मानवी भावना प्रकटीकरणाचे काल्पनिक व कलात्मक विश्व आहे असे म्हणणे गैर होणार नाही. ललित साहित्याची भाषा ही लालित्यपूर्ण असते. नाद, लय, रेखा, अलंकारिकता, व्यंजकता, वक्रता, इ. ललितभाषेची वैशिष्ट्ये ललित साहित्यात प्रकटतात. त्यातून साहित्याचे कलारूप सिद्ध होते. कलावंत, कवी, लेखक हा घटकलोक असतो. त्याचा जीवन प्रवास अंगस्वरूपलोकच्या लोकबंधात्मकतेने सुरू असतो. त्यामुळे प्रतिभाविलास घडत असताना लोकजीवनातील रंग, रेखा, नाद, इत्यादींसह अनुभूतीविश्व लोकबंधात्मकतेने त्याच्या प्रतिभेला बल देत असते. म्हणजेच त्याचे प्रतिभाबल लोकसंचितातून आलेले असते आणि त्याचा कल्पनाविलास, प्रतिभाबदल प्रतिभाविलास अपूर्व कलारूप निर्माण करीत असतानासुद्धा या लोकसंचिताचा आणि स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष 'अंगस्वरूपलोक' च्या लोकबंधाच्या आधार घेऊनच प्रकटते. कलावंत ललितसाहित्यासाठी जी भाषिक रूपे वापरतो ती अंतत: 'लोक' ची परंपरांतून वाहत आलेली असतात, लोकमान्य अशी असतात. त्या भाषिक रूपांतून प्रकटणारा भावगर्भ हा त्या लोकमानसाचे फलित असतो. त्या भाषिक रूपानेच तो आपल्या कलात्मक साहित्याला आशयघनता आणि भावनघनता देऊ शकतो. चिरंतन, प्रकृती आणि मानव यांच्या अस्तित्वाशी नाते जोडू शकतो. ही भाषिक रूपे लोकपरंपरेतून वाहत आलेल्या प्रतिके, प्रतिमा, कल्पनाबंध यांच्या स्वरूपात येतात म्हणजेच 'लोकबंधा' चा वापर केल्याशिवाय मुळी कलावंत जे आत्मप्रकटीकरण करतो ते होऊ शकत नाही. त्याचे आत्मप्रकटीकरण जरी तो स्वत:चे आहे असे म्हणत असला तरी ते अंशात्मकतेनेच सत्य असते. कलावंत हा घटकलोक असल्यामुळे त्याच्या एकूण सृजनालासुद्धा त्या अंगस्वरूपलोकमधूनच रूप प्राप्त झालेले असते. त्याचबरोबर मानवी मूलभूत भावनात्मकतेच्या पातळीवर तर विराटपुरुषलोकपर्यंत त्याच्या आत्मप्रकटीकरणाचे नाते जोडता येते. म्हणूनच साहित्य ही कलावंताची एकट्याची निर्मिती असली तरी ते व्यष्टीपासून समष्टीपर्यंत भावत जाते. घटकलोकचे आत्मप्रकटीकरण हे खरे तर अंगस्वरूपलोकचेच

आत्मप्रकटीकरण असते. 'लोक' हे मानवी जीवनाचे अंतिम सत्यरूप असते. म्हणूनच कलावंताचे भावविश्व आणि कल्पनाविश्व त्यापेक्षा वेगळे असत नाही. म्हणूनच शब्द, वाक्प्रचार, म्हणी, प्रतीके, प्रतिमा, रुपके, दृष्टान्त, प्राककथा, मिथके, (अर्थात सगळी शब्दरूपेच) याचा वापर आणि पारंपरिक लोकधारणात्मक कल्पनाबंधांचा वापर कलावंत योजकतेने करतो. याचाच अर्थ तो लोकबंधांचे कलात्मक प्रकटीकरण करतो. त्याला हवा तो नवा आशय त्यात भरण्याचा तो प्रयत्न करून संबंध लोकजीवनाला नवे लोकबंध देण्याचे कार्यही त्याच्या प्रतिभेमुळे अर्थात त्याच्या सृजनशीलतेने घडते. याचाच अर्थ ललित साहित्य हे लोकबंध प्रकटीकरणाचे कल्पित आणि कलात्मक माध्यम आहे असे म्हणता येईल. म्हणूनच ललित साहित्य भावते ते लोकबंधात्मक पातळीवरच होय.

ललितसाहित्य समीक्षेचा उत्तम मार्ग - लोकबंधात्मक समीक्षा :

आकलन, आस्वाद, चिकित्सा व मूल्यमापन यासाठी साहित्याची सर्वांगीण पाहणी किंवा सम्यक पाहणी म्हणजे समीक्षा असे म्हणता येईल. साहित्य ही कला आहे. कलेचे अंतिम मूल्य सौंदर्य व त्यायोगे आनंद हे होय; हे आता सर्वमान्य झाले आहे. सौंदर्याचा शोध आणि आनंदाचा बोध म्हणजे समीक्षा व्यवहार असे म्हणता येईल. हा शोध सर्वांगिण घ्यावयाचा म्हणजे विषय, आशय, रचना, शैली, जीवनविषयक दृष्टिकोन, सामाजिकता, ऐतिहासिकता, चरित्रात्मकता, मानसिकता, अशा विविध अंगाने घ्यावयाचा. हा शोध घेण्यासाठी आपणाजवळ अर्थातच असते ती साहित्यकृती. म्हणजेच कलावंताच्या अनुभूतीतून प्रसवलेल्या भावविश्वाचे शब्दरूप आणि भाषिकरूप. या भाषिकरूपाची लोकबंधात्मकता आपण वर पाहिली आहेच. विषय आणि आशयाची लोकबंधात्मक म्हणजेच 'लोक' आणि साहित्य यांचा अतूट भावसंबंध होय. साहित्याची सामाजिकता,सांस्कृतिकता, ऐतिहासिकता, पर्यावरणात्मकता आणि मानसिकता असेही ह्या भावसंबंधाचे वर्णन करता येईल. जीवनविषयक दृष्टिकोनांच्या बाबतीतही आपणास 'लोक' मध्ये धुरिणांकडून मंडित झालेला आणि अनुयायांनी परंपरेत आणलेला एक प्रवाह असे म्हणता येईल. म्हणजे तोही एक 'लोक' विचार बनलेला असतो. सारणीचे वेगळेपण लोकतून निवडून काढावे लागते. या जीवनविषयक दृष्टिकोनांच्या लोकधारणेशी विरोध, वियोग, विसंवाद, समवाय किंवा संयोग झालेला असतो. म्हणजे 'लोक' चे भावबंध त्या विचाराशी घासले जातात म्हणजे दृष्टिकोनाचा विचारही आपणास लोकबंधाच्या संदर्भातच करावा लागतो. या घासले जाण्यातून नवी लोकधारणा तयार होत असते. कलावंताची शैली ही स्थलकालपरिस्थिती, व्यासंग आणि

Kulkarni
(52)
1st Proff

त्याची सौंदर्यलोलूप दृष्टी तसेच त्याच्या भाषाशैलीची झालेली जडणघडण या सर्वांतून, म्हणजे एकदंर त्याचे साहित्यिक व्यक्तिमत्त्व, त्याच्या साहित्यिक आत्मप्रकटीकरणातून प्रकटते. त्याचे आत्मप्रकटीकरण हा त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रकर्ष असतो. त्याचे हे व्यक्तिमत्त्व नैसर्गिक आणि लौकिक विश्वात लोकबंधात्मकतेने साकारले जाणे म्हणजे त्याच्या साहित्यसृजनातील बहुतांशी वाटा 'अंगस्वरूपलोक' चा असतो. म्हणजे 'लोकबंधा' चा असतो त्या आधारेच कलावंत आपला प्रतिभाविलास करतो.

याचा एकूण मतितार्थ असा की साहित्यकृतीच्या - भाषिकरूप, विषय, आशय, रचना, शैली, दृष्टिकोन मानसिकता, ऐतिहासिकता, सामाजिक आदी सर्व घटकांची लोकबंधात्मक पाहणी केल्यास ती सर्वांगीण पाहणी तर होईलच होईल; परंतु या पाहणीने स्वाभाविकपणे साहित्यकृतीत प्रकट झालेला सौंदर्यानुभव ज्या 'लोक' मध्ये ती साहित्यकृती वाचली जाणार आहे त्या 'लोक' शी हृदयसंवाद होण्यास त्या पाहणीची मदत होईल. साहित्यकृतीचा व्यष्टीपासून समष्टीपर्यंतचा प्रवा अधिक ग़तीने होऊ शकेल. ही सर्वांगीण पाहणी लोकबंधात्मक असल्याने प्रवास साहित्यकृतीच्या भावविश्वाला, आशयाला आणि विषयाला लाभणारी सनातनाची भावघनता, आत्मीयता लाभेल आणि सौंदर्यानुभव आस्वादनाच्या कक्षा विस्तारत जातील. हे घडल्याने साहित्यकृतीतील कलाविश्वाला आणि कल्पित विश्वाला, प्राकृतिक विश्व आणि नैतिक यांचा ठाव लाभेल आणि साहित्यकृतीला त्या स्वतंत्र कलाकृतीचे मूल्य लाभू शकेल. ललित साहित्य, विदग्ध साहित्य जेव्हा 'लोक' चे साहित्य होते तेव्हा त्यास अक्षरसाहित्याचे मूल्य लाभते. हे मूल्य लाभण्यासाठी कलावंताच्या कलात्मक मांडणीचा ध्यास असतो.

'लोकबंध' विचार हा मानसशास्त्र, मानवशास्त्र, सर्वांतून समाजशास्त्र, दैवतशास्त्र, राज्यशास्त्र, तत्त्वज्ञान, इतिहासशास्त्र, भौगोलिकता या सर्वातून उदभवलेला आहे, म्हणजे तो अवघा विचार असतो. अर्थात हा विचार आला आहे. मात्र लोकसाहित्याचा या सर्व अंगांनी विचार करताना 'लोकबंध' या सर्व शास्त्रप्रणालींचा व्याप एकात्मकतेने सांभाळणारा आहे असे म्हणता येईल. 'लोकबंध' प्रकटीकरण भावबंधांवर आरोपित कल्पनाबंधांतून होत असल्याने लोकबंध प्रत्यक्ष संवेद्य होतात ते भाषा व तत्सम माध्यमातून. कलावंताची साहित्यकृती ही भाषिकरूप असते. त्यामुळे लोकबंधात्मक समीक्षामार्गाने तिच्या भाषिकरूपाचीच प्रथम पाहणी घडू शकेल. म्हणजेच लोकबंधात्मक पाहणी ही सर्वांगीण पाहणी होऊ शकेल.

रूप आणि संरचना यांच्या दृष्टिकोनांतून विचार करता साहित्यकृती आस्वादकाला

ज्या स्तरावर भावणार आहे व जशी भावणार आहे त्या आस्वादनातील सौंदर्यानुभवाची उकल ही लोकबंधात्मक पाहणीतून अधिक होऊ शकेल. लोकबंधात्मक पाहणीत भावघनता, आशयघनता आणि सौंदर्यरूपातील पदरांच्या व्यामिश्रतेतील उकल घडविण्याचे सामर्थ्य आहे असे लक्षात येईल.

लोकबंधात्मक समीक्षा हा नवा प्रयोग असल्याने अर्थातच अनेक प्रयोगांमधूनच या समीक्षा - प्रवाहाची उपयुक्तता अधिक चांगल्या तऱ्हेने स्पष्ट होऊ शकेल. समीक्षक हा साहित्यकृती लेखक आणि वाचक यांच्यातील दुवा असतो, त्या दृष्टीने लोकबंधात्मक उकल उपयुक्त ठरेल. समीक्षा ही एक स्वतंत्र कलाकृती होण्याच्या दृष्टीनेही ही समीक्षापद्धती महत्त्वाची ठरेल. हा प्रयत्न नवा वाटत असला तरी असा प्रयत्न काही लोकसाहित्यविशारदांनी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. उदा.डॉ. तारा भवाळकर 'फुलराणीच्या निमित्ताने' या लेखनात लोकबंधात्मक पाहणीचा अशा प्रकारचा प्रयोग केला आहे.'' त्यात फुलराणीचा लग्नसोहळा अनादि अनंत लोकप्रवाहातील 'लग्नविधी' चे व्यापक रूप आपल्या मनात कसे संक्रमित होते आणि फुलराणीच्या विवाहसोहळ्याचे निसर्गातील कल्पनाचित्र ही बालकवींच्या भावविश्वात दडलेल्या सनातन आणि वर्तमान लग्नविधीची जननप्रक्रियेतील लोकधारणेची एक व्यापक प्रतिमा कशी बनते हे उलगडून दाखविले आहे. हा लेख वाचताना स्वाभाविकपणे बालकवींची 'फुलराणी' बालकल्पनाविलासात्मक सालंकृत गीत राहत नाही. ती अधिक व्यापक होत आपल्याबरोबर लोकधारणेतील लग्नविधी व त्यामागील भावबंधाला विश्वात्मक जननप्रक्रियेतील शिवतत्त्वाचा स्पर्श घडविते. या लेखात डॉ. तारा भवाळकर यांनी 'लोकबंध' असा शब्द वापरला नसला, तरी 'लोकधारणा' व काही ठिकाणी 'सृष्टितत्त्व' प्रतिकात्मकता, लौकिकातील अलौकिकाचा प्रत्यय आणून देणारे तत्त्व, नाट्यात्मक विधी, लोकप्रतिके अंत:स्फूर्तीने कशी येतात, यात्त्वात्मक प्रेरणा, आदिबंध असे उल्लेख करूनच चर्चा केली आहे. या दृष्टीने डॉ. तारा भवाळकर मला अभिप्रेत असलेली लोकबंधात्मक समीक्षा करीत आहे असे म्हणता येईल.

डॉ. रा.चिं.ढेरे यांनी 'अंकुशपुराण' -'एक लोकतत्त्वीय समीक्षा या लेखात 'लोकतत्त्व' हा शब्द वापरून चर्चा केली आहे.[१२] त्यात दैवतकथा (Myth) चा वापर केल्याने आशयघनता आणि सनातनता कशी प्रकटली आहे; हे स्पष्ट केले आहे. लोकसारणी, स्त्रीपुरुष संबंधातील लोकमानस यांची चर्चा केली आहे व त्याआधारे कथाकाव्याची उकल करून दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसाच प्रयत्न 'महानिर्वाण' - 'एक लोकधर्मी विरुपिका' मध्येही झाला आहे. [१३]

Kulkarni
(53)
1st Proff

डॉ. सौ. अमिता मुजुमदार यांनी प्राचीन मराठी वाङ्मयातील लोकतत्त्वाचा शोध आपल्या प्रबंधात घेतला आहे.[१४] पुराणकथांचा आधार, पुराणसरणींचा प्रभाव, मौखिक परंपरा-पुराण श्रवणाचे अनेक उल्लेख, वक्ता, श्रोता संवादसरणी (लोककथासारणी), पारंपरिक कथांचे उपयोजन, लोककथांचा आधार, चमत्कारकथा, दंतकथा व आख्यायिका यांची रेलचेल, दंतकथा व उत्पत्तिकथा यांचा वापर, लोकभाषेतून निर्मिती, पारंपरिक छंदांचे व गीतप्रकारांचे उपयोजन - ओवी आणि अभंग, धवळे, चौपदी, लोकिकगीतांची परंपरा, स्फुटकाव्ये, न्हाणे, विडे, धावे, स्तोत्रे, आरत्या, भूपाळ्या, पाळणे, म्हणी व वाक्प्रचार यांचे वैपुल्य यांचा शोध घेऊन त्यातून प्राचीन मराठी वाङ्मय कसे फुलले आहे ते स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ह्या शोधास लोकबंधात्मक शोध म्हणता येईल. मात्र येथे लोकसाहित्य रचनांचा विचार अधिक केला आहे. लोकबंधात्मक पाहणीत लोकसाहित्यातील विविध रचनाप्रकार, त्यातील कल्पनाबंध व त्यामागील भावबंध यांच्यासह समग्र पाहणी करण्याचा प्रयत्न करावयाचा आहे.

मिथकांचा वापर ललित साहित्यात केल्याने भावघनता आणि आशयघनता कशी प्रकट झाली आहे. त्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न पाश्चात्य विद्वानांनी केला आहे. या संदर्भात जे.पी.शर्मा यांचे 'A Hand Book of Classical Myths & Legends's ' हे पुस्तक महत्त्वाचे वाटते या पुस्तकात टेनिसन, शेले, वर्डसवर्थ, शेक्सपिअर, स्पेन्सर, मिल्टन, कीटस् , थॉमस आदींच्या साहित्यातील दैवतकथा (Myth) आणि दंतकथा, आख्यायिका (Legends) यांची उदाहरणे देऊन आशयघनता कशी निर्माण होऊ शकते हे स्पष्ट केले आहे. ही गोष्ट लोकबंधात्मक समीक्षेच्या दृष्टीने महत्त्वाची वाटते. यात अशी नदी एक अदभुत शिकारी ग्रीक दैवत शास्त्रातला एक सुंदर मुलगा, एक दंत कथा अशी अनेक उदाहरणे देता येतील.

परतत्त्वस्पर्शवाद आणि परतत्त्वस्पर्शवादी समीक्षा यांचा (आत्मिकतावाद), स्पिरिच्युआलिझम यांचा) विचार करता लोकबंधात्मक समीक्षा कितपत योग्यायोग्य आहे. याचा विचार करू लागले तर; लोकबंधात्मक समीक्षेतून साहित्यिकाचा कलानुभव, सौंदर्यानुभव त्याच्या लोकबंधात्मक प्रकटीकरणामुळे कितपत आशयघन, भावघन बनून भावतो याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करत असतो. लोकबंधात्मक प्रकटीकरणाने साहित्यातील अनुभूतिविश्व हे प्रकृतीच्या अंत:सत्त्वाच्या प्रथम भावनात्मक स्पर्शापर्यंत जाऊन पोहोचते असे लक्षात येते. अंत:सत्त्वाचा मानवी जीवनाला म्हणजे मानवाच्या अंत:सत्त्वाला झालेला स्पर्श हा परतत्त्वाचा स्पर्शच असतो. साहित्यकृतीतील अनुभूतीची विश्वात्मक कक्षेपर्यंत होत जाणारी व्याप्ती हा परतत्त्वाच्या

स्पर्शाचाच अनुभव असतो. 'लोक' चे असे एकात्म मनाने झालेले आत्मप्रकटीकरण वास्तविक विराटपुरुषाच्या लोकमानसातील अस्तित्वाच्या खुणाच प्रकट करते. चराचरांत प्रकटणारे, स्फुरणारे सौंदर्य मानवी मनाला अनुभूत होणे व केवलनंदाने त्याचे मन भरून जाणे, या सृष्टीशी - चराचराशी आणि आत्मतत्त्वाशी जीवभूताचे असलेले अद्वैत भावणे हेच तर ज्ञानदेवांच्या परतत्त्वस्पर्शाचे गम्य आहे. ही प्रक्रिया लोकबंधात्मक समीक्षेतूनही सिद्ध होऊ शकते. अर्थात परतत्त्वस्पर्शवादी समीक्षा आणि लोकबंधात्मक समीक्षा यात विसंवाद नाही हे लक्षात येऊ शकेल.

लोकबंधात्मक समीक्षा हा समीक्षेचा आगळा अनुभव होऊ शकेल. ललित साहित्यातील सौंदर्यानुभव रसिकाला भावणे ही साहित्यास्वादातील अट आहे. परंतु त्याचबरोबर रसिकाच्या भावयित्री प्रतिभेला त्या सौंदर्यानुभवातून त्याच्या लोकजाणिवेच्या पातळीवर अधिकाधिक आणि परोपरीच्या सौंदर्यलहरीची जाणीव होत जाऊन तो सौंदर्यानुभव रसिकाचा स्वत:चा व्हावा ही अपेक्षा व्यक्त केल्यास साहित्यातून घडणाऱ्या आस्वादाची सघनता पराकोटीपर्यंत भिडू शकेल. अशा प्रकारची अनुभूती लोकबंधात्मक जाणिवेने होऊ शकेल. लोकबंधाच्या तो स्वभाव असतो. या प्रकारच्या समीक्षेने रसिकाला कलावंताच्या अंत:स्थात जाणवलेल्या सौंदर्यानुभूतीच्या जाणिवेपर्यंत समीक्षक घेऊन जाऊ शकेल. त्याचबरोबर तो समीक्षक रसिकाला त्या कलारूपाच्या आधारे प्रकटलेले सौंदर्यानुभवाच्या मुक्तविश्वात घेऊन जाणारा प्रेरक मित्र बनू शकेल. समीक्षकाची अशी समीक्षा ही स्वतंत्र कलाकृती म्हणूनही अनुभवता येऊ शकेल. यादृष्टीने समीक्षकाने लोकबंधात्मक समीक्षेचा अवलंब करावयास हवा.

काही ठळक निष्कर्ष :

१) 'लोकबंधा' मुळे 'लोक' अस्तित्व सिद्ध होते.

२) 'लोकतत्त्व','लोकधर्म' यापेक्षा 'लोकबंध' हा शब्द व्यापक अर्थछटा व्यक्त करीत असल्याने परिभाषिक शब्द म्हणून तो वापरण्याचा आग्रह हा ग्रंथात धरला आहे.

३) सूत्रबद्धता, प्रवाहीपणा, लवचिकता, परिवर्तनशीलतेतही सूत्रबद्धता आणि प्रवाहीपणा, मूलभूतता आणि चिरंतनात्मकता या सर्व जाणिवांसह लोकधारणा करणारे सूत्र या लाक्षणिक अर्थाने 'लोक' + 'बंध' मधील 'बंध' हा शब्द वापरला आहे.

४) 'लोकबंध' 'लोक' च्या वर्तनपद्धतीतून, विधीस्वरूपातून चिन्हे, प्रतीके, प्रतिमा यामधून आणि या सर्वांच्या भाषिकरूपातून प्रकटतो.

Kulkarni
(54)
1st Proff

५) 'अंगस्वरूपलोक' ची संदर्भनिष्ठा म्हणजे 'लोक' ची धारणाशक्ती होय. ह्या संदर्भनिष्ठा म्हणजे 'लोकबंध'.

६) 'घटकलोक' हा 'अंगस्वरूपलोक' चा प्रतिनिधी असतो. 'घटकलोक' आणि 'अंगस्वरूपलोक' या दोन स्तरांवरील मनांचा झगडा 'घटकलोक' च्या अंतरमनात सुरू असतो. या 'घटकलोक' च्या शारीरिक, सांस्कृतिक, भागाबरोबरच आनुवंशिकतेचाही भाग असतो. या झगड्याचे प्रकटीकरण 'घटकलोक' च्या व्यक्तिगत आणि 'अंगस्वरूपलोक' गत जीवनात घडते. हे प्रकटीकरण लोकबंधातून लोकस्तरावर जोखले जाते. त्यातूनच 'घटकलोक' चे 'अंगस्वरूपलोक' मधील स्थान ठरते. या स्थानासाठी 'घटकलोक' ची आमरण धडपड असते.

७) घटकलोक, अंगस्वरूपलोक आणि विराटपुरुषरूपलोक या तीनही स्तरांसदर्भाने अंगस्वरूपलोकमधील धुरीण आपल्या विचारातून सर्व अंगोपांगांविषयी प्रकृतीचे उदात्त स्वरूप प्रकटविण्याचा प्रयत्न करतात हीच संस्कृती होय.

८) 'लोकबंधा'मुळे लोकधारणा होते. मूळ लोकबंध आहार, सृजन, भय, कळपप्रवृत्ती, अतिंद्रिय आदितत्त्व याविषयी असू शकतील असा तर्क बांधता येतो. हे तर्क बांधण्यासाठी मानसशास्त्र, मानवशास्त्र, तत्त्वज्ञान, भाषा, लोकसाहित्य, इतिहास आदी अन्य मानवीशास्त्रे हीच आधारभूत साधने आहेत.

९) 'लोकबंध' निर्मितीमागे 'घटकलोक' आणि 'अंगस्वरूपलोक' यांची सहानुभूतीपूर्ण, आनंदमय किंवा सौंदर्यात्मक सृजनशीलता ही मानवी स्वाभाविक वृत्ती असते. म्हणजे मनाचा, पंचज्ञानेंद्रिये आणि पंचकर्मेंद्रिये यांच्यासह जो उपभोग घेणे सुरू असते ते 'लोकबंध' निर्मिती करते.

१०) मूळ लोकबंधाचे परिवर्तन स्थळकालपरिस्थिीसापेक्षतेने घडून त्यातून वर्तमानातील रूप जाणवते, तरी त्यात बीजात्मकतेने 'मूळलोकबंध' असतो. 'लोक' मधून 'लोकबंध' आणि लोकबंधातून लोकधारणा व त्यातून 'लोक' व 'लोक' मधून पुन्हा 'लोकबंध' अशी प्रक्रिया सुरू असते. 'लोकबंध' वर्तमान असावे लागतात.

११) 'लोकबंध' सृजन ही 'अंगस्वरूपलोक' ची आत्मनिष्ठाच असते.

१२) 'लोकबंध' निर्मितिप्रक्रिया ही 'लोक' च्या अस्तित्वबिंदूपासून सुरू झालेली 'लोक' धारणा करणारी 'लोक' प्रवाहाबरोबरच वाहणारी प्रक्रिया आहे. तो मानवी स्वभाव आहे. लोकचा जीवनप्रवास लोकबंधात्मक असतो.

१३) लोकजीवनात लोकबंधांचे प्रकटीकरण मनाच्या स्वभावविशेषांनुसार लोकसाहित्यस्वरूपात होते. 'लोक' चे जगणे लोकसाहित्यात सुरू असते.

१४) लोकधारणा करणारे भावनास्वरूप म्हणजे 'भावबंध' ते मूर्तरूप करण्यासाठी किंवा त्याचे वर्णन करण्यासाठी मन:स्वभावानुसार कल्पना सृजन त्या कल्पना लोकधारणा करू लागल्या की त्या कल्पनाबंध ठरतात. त्यांनाच 'लोकबंध' म्हणावयाचे. हे लोकबंध लोकमानसातून प्रकटताना मनाच्या सृजनशील स्वभावानुसार अनेक माध्यमे वापरली जातात. ही माध्यमे सहानुभूती आणि सौंदर्यभावना यानुसार घडलेल्या मनाच्या सृजनशीलतेतून आलेली असतात. ती प्रतिके, प्रतिमा, संकेत, अशा स्वरूपात असतात. ही प्रतिके, प्रतिमा, रूपके, संकेत बहुधा वस्तुरुप, चित्ररूप, नाट्यरूप, विधीरूप, चिन्हरूप असतात. हे असे प्रकटीकरण म्हणजे लोकसाहित्य होय.

१५) काल, अवकाश, सृष्टी, मानवी जीवन यातून 'लोक' च्या जाणिवेच्या कक्षेत येणाऱ्या असंख्य गोष्टींविषयी भावना-भावबंध-कल्पना-कल्पनाबंध-लोकबंध प्रकटतात.

१६) लोकबंध प्रकटीकरणार्थ वापरलेल्या माध्यमातूनच आजची भाषा विकसित झाली असावी. 'लोकबंधा' चा बहुतेक भाग भाषिक घटनेतून घडला आहे.

१७) आदर्श 'लोकबंध' निर्माण करण्याचे कार्य लोकधुरीण करतात. अर्थात हे आदर्श 'अंगस्वरूपलोक' मधूनच प्रकटलेले असतात.

१८) 'लोकबंधा'तून भाषा, तत्त्वज्ञान, कला, क्रीडा, शास्त्रे यांचा उदगम झाला आहे. असे म्हणण्यास वाव आहे.

१९) 'अंगस्वरूपलोक' मध्ये स्वार्थांधतेने विकृती निष्पन्न होतात त्यातून 'अंगस्वरूपलोक' मध्ये अनेक शकले झाल्यासारखे वाटते, परंतु ही अवस्था तात्कालिक असते.

२०) 'ललित साहित्य' हे घटकलोकने स्वप्रतिभेने लोकबंधाच्या आधारे आणि त्यांच्या प्रकटीकरण माध्यमांच्या आधारे केलेले कलात्मक सृजन आहे. ललितसाहित्य एका 'लोक' मधून उद्‌भवते आणि ते लोकबंधांच्या स्वरूपात 'लोक' मध्येच भावते. म्हणून 'लोकबंधात्मक समीक्षा' हा ललित साहित्यसमीक्षेचा उत्तम मार्ग आहे.

संदर्भ टीपा :

१. ज्ञानवेध : संपा. पवार, मिरीकर, सहस्रबुद्धे/मोरया प्रकाशन डोंबिवली/

Kulkarni
(55)
1st Proff

प्र.आ.१९९१. (लोकबंध ही संकल्पना 'लोकबंध' ग्रंथात अधिक स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न आहे.)

२. लोकसंचित : भवाळकर (डॉ.) तारा /राजहंस प्रकाशन, पुणे ३० / प्र.आ.१९८९.

३. लोकसाहित्य शोध आणि समीक्षा : ढेरे (डॉ.) रा.चिं./श्रीविद्या प्रकाशन पुणे ३०/प्र.आ.१९९०.

४. तत्रैव

५. लोकसाहित्याचे अंत:प्रवाह : मांडे (डॉ.) प्रभाकर/मूळविधी स्वरूप आणि उगम/कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे/प्र.आ.१९७५.

६. Twentieth Centrury Criticism : (Edited by) William J. Handy Max West brook/light & Life Publishers / New Delhi Indian Edition 1976.

७. समीक्षेची नवी रुपे : पाटील गंगाधर/'साहित्यगत आदिबंध' पृ.६८ / प्र.आ.जाने.१९८१/कै.वि.कोठावळे मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई.४

८. तत्रैव पृ. ६९

९. तत्रैव पृ. ६९.

१०. लोकसाहित्यविचार : सहस्रबुद्धे (डॉ.) अनिल/सविता प्रकाशन, औरंगाबाद/ प्र.अ.१९९०.

११. लोकसंचित : तत्रैव 'फुलराणी' च्या निमित्ताने.

१२. लोकसाहित्य शोध आणि समीक्षा : तत्रैव : 'अंकुशपुराण' एक लोकतत्त्वीय समीक्षा.

१३. लोकसाहित्य शोध आणि समीक्षा : तत्रैव 'महानिर्वाण' - एक लोकधर्मी विरूपिका,

१४. प्राचीन मराठी वाङ्‌मयातील लोकतत्त्व : मुजुमदार (डॉ.) (सौ.) अमिता दीपक/सविता प्रकाशन, औरंगाबाद प्र.आ.१९८८.

१५. A HandBook of Classical Myths and Legends : (Dr.) Sharma J. P. Radha Publications / New Delhi - 110002.

❒◆❒

3. लोकसाहित्य

'लोक' धारणा करणारे कल्पनाबंध म्हणजे 'लाकबंध' होय. हे 'लोकबंध' लोकमानसातून प्रकट होताना मनाच्या सृजनशील स्वभावानुसार अनेक माध्यमे वापरली जातात. ही माध्यमे सहानुभूती आणि सौंदर्यभावना घटलेल्या मनाच्या सृजनशीलतेतून आलेली असतात. ही माध्यमे प्रतिके, प्रतिमा, संकेत, रूपके अशा स्वरूपात असतात. ही प्रतिके, प्रतिमा, रूपके, संकेत बहुधा वस्तुरूप, चित्ररूप, नाट्यरूप, विधीरूप, चिन्हरूप इ. स्वरूपांत. असतात. या माध्यमांतूनच आजची भाषा विकसित झाली असावी. त्यामुळे ह्या सर्व माध्यमांबरोबरच या माध्यमाचे वर्णनात्मक भाषिकरूप मौखिक स्वरूपात प्रकटते. हेच लोकसाहित्य होय. लोकजीवनात, अगदी स्वाभाविकपणे, लोकबंधांचे प्रकटीकरण मनाच्या स्वभावविशेषांनुसार लोकसाहित्य स्वरूपात होते. 'लोक' चे जगणेच असे लोकसाहित्यात सुरू असते. लोकसाहित्य, लोकसंगीत, लोककला ह्या सर्वप्रकारच्या प्रकटीकरणास 'लोकसंस्कृती' चे कलारूप असे म्हणता येईल. ह्या एकूण कलारूपाला 'लोकसाहित्य' असे म्हणता येईल. तत्त्वज्ञान, शास्त्रे व कला या तिन्ही गोष्टींचा स्रोत या लोकसाहित्यातून प्रकट होऊन वाहत असते.

लोकसाहित्याविषयी सामान्य कल्पना :

इंग्रजीतील 'फोक लोअर' (Folk lore) या शब्दाला पर्यायी परिभाषिक शब्द म्हणून 'लोकसाहित्य' हा शब्द वापरला गेला आहे. हा शब्द आता हा अभ्यासक्षेत्रात रूढ झाला आहे. 'लोकविद्या','लोकवाङ्मय', हेही शब्द काही अभ्यासकांनी वापरलेले दिसतात. एकूण स्वरूप लक्षात घेता तेही योग्यच म्हणता येतील, परंतु आता 'लोकसाहित्य' हाच शब्द रूढ झाल्याने तोच शब्द वापरणे योग्य होईल. पारंपरिक गाणी, आख्यायिका, दंतकथा, उखाणे, म्हणी इत्यादी म्हणजे लोकसाहित्य अशी सामान्य कल्पना आहे. ग्रामीण बोलीतील पुरातन अशा स्वरूपात आढळणाऱ्या वरील प्रकारच्या गोष्टी, असाही काही लोकांचा समज आहे. असे दिसते. 'जुने ते सोने' या दृष्टीने आपला सांस्कृतिक वारसा म्हणून ह्या गोष्टींची जपणूक केली पाहिजे असाही समज रूढ दिसतो. पाश्चात्यांचे अनुकरण करताना हा समज रूढ झाला असावा. पाश्चात्य विदवानांनी लोकसाहित्याच्या दिलेल्या काही व्याख्यांच्या अभ्यासातून आणि अनुकरणातून हा समज झाला असावा. Folklore is the genericterm in to designate the customs, beliefs, traditions, tales,

Kulkarni
(56)
1st Proff

magical practices, proverbs, songs etc.; in short the accumulated knowledge of homogeneous unsophisticated people tide together not only by common physical bonds but also by emotional ones which color their every expression, giving it unity and individual distinction. All aspects of folklore, probably Originally the product of individuals are taken by the folk and put through a process of re-creation which through constant variation and repetition become a group product अशी MACEDWARD LEACH यांनी व्याख्या व स्पष्टीकरणे दिले आहे.[१] लोकसाहित्य विशारदांनी दिलेल्या अनेक व्याख्या व स्पष्टीकरणे 'स्टॅन्डर्ड डिक्शनरी ऑफ फोकलोअर, मायथॉलॉजी आणि लीजन्ड या कोशात दिल्या आहेत.[२] त्या सर्व व्याख्यांचा परामर्श घेतला तर, लोकसाहित्याविषयी उपरोक्त सामान्य कल्पना विस्तारत जाते. सुरुवातीच्या काळात मात्र लोकसाहित्याविषयी वरील प्रकारे कल्पना रूढ होती असे दिसते. या कल्पनांनुसारच भारतीय अभ्यासकांनी सुरुवातीला संकलन व संपादनासारखे काम सुरू केले असावे. 'महाराष्ट्र राज्य लोकसाहित्य समिती' नेही या संकलन संपादनात मोलाची कामगिरी बजावलेली दिसते. संकलन संपादन ही न संपणारी आणि नेहमीच भूतकालीन ठरणारी गोष्ट आहे. लोकसाहित्य नेहमी वर्तमान असते हे 'लोकबंध' प्रक्रियेवरून लक्षात यईलच. यामुळेच लोकसाहित्याच्या व्यापक आणि मूलभूत अभ्यासाला संशोधनाला सुरुवात झाली आहे.

लोकसाहित्य - अभ्यासविषयक दृष्टिकोन :

'लोक' जीवनाचा (मानवी जीवनाचा) ऐतिहासिक, वर्तमानकालीन आणि भविष्यविषयक मूलगामी अभ्यास करावयाचा असेल तर, लोकसाहित्याच्या अभ्यासास म्हणजेच लोकबंधाच्या अभ्यासास पर्याय नाही. माणसाची प्रकृती (वासना देह) आणि मन यांच्या साहाय्याने निसर्ग आणि मानवी व्यवहार त्यांतील अनुभूती माणूस घटकलोक व अंगस्वरूपलोक स्तरावर घेत असतो. यातूनच लोकधारणा करणारे भावबंध व त्यांना साकार करणारे कल्पनाबंध निर्माण होतात. ही अंगस्वरूपलोकची धारणाशक्ती असते. हे कल्पनाबंध मनाच्या स्वभावविशेषांनुसार (केवल आनंद/ सौंदर्यभावना, सहानुभूती आणि सृजन) प्रतिके, प्रतिमा, रूपके, संकेत इ. च्या आधारे प्रकट होतात. हे प्रकट होणे 'अंगस्वरूपलोक' चा मनोव्यापार असतो. हा मनोव्यापार असतो. हा मनोव्यापार मानवी वर्तन आणि मानवी भावनांचे मौखिक प्रकटीकरण अशा दोन्ही स्वरूपांत कलात्मकतने चाललेला असतो. यालाच लोकजीवनाचे प्रकटरूप असे आपण म्हणतो. हे 'अंगस्वरूपलोक' चा आत्मप्रकटीकरण

म्हणजे 'लोक' ला भावलेला निसर्ग आणि व्यवहार सर्व ज्ञानशाखांमध्ये चर्चिला जाणारा विषय असतो. या लोकजीवनाचे स्वाभाविक परंतु कलात्मक असे; तीनही काळातले मूलभूत दर्शन फक्त लोकसाहित्यातच जिवंतपणे व अप्रतिहतपणे घडत असते. म्हणूनच लोकसाहित्याच्या अभ्यासाशिवाय लोकजीवनाचा अभ्यास खऱ्या अर्थाने होऊच शकत नाही. लोकसाहित्याची ही मूलभूतता लक्षात घेऊनच लोकसाहित्याचा अभ्यास केला पाहिजे.

लोकसाहित्याच्या अभ्यासाचे महत्त्व विचारवंतांना पटले आहे. सर्वज्ञानशाखांच्या अभ्यासासाठी हा अभ्यास केला पाहिजे असा आता मतप्रवाह दिसतो. निरनिराळ्या शास्त्रांच्या अभ्यासातून, लोकसाहित्याच्या अभ्यासाकडे, विचारवंत मोठ्या प्रमाणावर वळलेले दिसतात. मानसशास्त्र, मानववंशशास्त्र, तत्त्वज्ञान, भाषाशास्त्र, सामाजिकशास्त्रे या सर्वांनाच आपापल्या परीने लोकसाहित्याचे महत्त्व उमगले आहे. त्या त्या विविध दृष्टिकोनांतून लोकसाहित्याचा अभ्यास व्हावा असे लोकांना वाटते आहे. भाषाशास्त्राला लोकसाहित्याच्या अभ्यासाशिवाय अपूर्णता येईल असे वाटते. वैद्यकशास्त्राच्या बाबतीतही लोकसाहित्य पायाभूत असल्याची कल्पना अभ्यासकांना जाणवू लागली आहे. एकूण दिवसेंदिवस पायाभूत लोकजीवन दर्शन म्हणून लोकसाहित्याचे महत्त्व हळूहळू लोकांना पटू लागले आहे.

लोकसाहित्याचा आढळ :

'लोक' आणि 'लोकसाहित्य' मुळी अलग करताच येणार नाही. जेथे 'लोक' तेथे 'लोकसाहित्य' म्हणजेच जेथे घटकलोक (मानव) तेथे लोकसाहित्य आढळणारच. 'लोक' चे प्रत्येक आत्मप्रकटीकरण म्हणजे लोकसाहित्य होय. हे आत्मप्रकटीकरण म्हणजेच 'लोक' चे 'बोल' होय. म्हणजेच वाङ्मय होय, म्हणून ते मौखिक परंपरेतच असावयाचे. हे 'बोल' लिखित झाले. ग्रंथरूप झाले, की ते इतिहास होते. ते लगेचच तात्कालिक परिवर्तनाच्या कक्षेत येते. ते परंपरांचे तात्कालिक पर्याय बनतात. माणसाचे हावभाव, शारीरिक हालचालींच्या माध्यमातून केलेले संकेत, व्यवहारात वापरलेली प्रचलित भाषा यांतून हे लोकसाहित्य प्रकट होत असते. तेथेच ते सापडते. म्हणूनच लोकसाहित्याचे प्रकटीकरण नाही असे 'लोक-स्थान' नाही. त्यात ग्रामीण, नागर 'हे' आणि 'ते' असा भेदही अप्रस्तुत ठरतो. घरादारांत, कोर्टकचेरीत, बसस्थानकापासून विमानतळापर्यंत आणि शेतभातापासून, डोंगरदऱ्यापर्यंत एकूण जेथे म्हणून मानवाचा व्यापार घडतो, घडेल तेथे लोकसाहित्य निर्माण होत राहते. तेथे तेथे ते आढळते, आढळतच राहील.

डॉ. तारा भवाळकर लिहितात : 'कोणत्याही संस्कृतीचा सर्वांगीण अभ्यास

Kulkarni
(57)
1st Proff

करण्यासाठी लोकजीवनातील - लोकपरंपरेतील सर्व शाब्दसहित (कथा - गाथा, गीते, म्हणी, उखाणे इत्यादी), सर्व प्रकारच्या धर्मश्रद्धा, विधी-विधाने, समजुती, चालीरिती, रूढी, लोकभ्रम, अन्न, वस्त्र, दैनंदिन जीवनात परंपरेने आलेल्या सर्व वस्तू सर्व कला, कारागिरी, या सर्व घटकांचा समावेश होतो. या सर्वांचा साकल्याने अभ्यास करण्यासाठी इतिहास, भूगोल, समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र, मानसशास्त्र, पुरातत्त्वशास्त्र, भाषाशास्त्र, धर्मशास्त्र, दैवतकथाशास्त्र या सर्व शास्त्रांचा प्रसंगपरत्वे उपयोग केल्याखेरीज या अभ्यासाला परिपूर्णता येत नाही. थोडक्यात म्हणजे लोकसाहित्य ही एक स्वतंत्र अभ्यासशाखा आहे आणि ती समन्वित अभ्यासशाखा आहे (Interdisciplinary Study)

लोकसाहित्याची ही व्यापक भूमिका लक्षात घेता कोणत्याही काळातील आणि कोणत्याही भूप्रदेशातील लोकसंस्कृतीचा अभ्यास हा लोकसाहित्याचा अभ्यास असतो हे लक्षात येईल.[३]

वरील उल्लेखावरून 'लोक' मध्ये लोकसाहित्याचा आढळ कोठे व कोणकोणत्या स्वरूपांत होऊ शकतो. हे ध्यानात येऊ शकेल. अशा प्रकारचा लोकसाहित्याचा धांडोळा करून त्याचा असा समग्र अभ्यास करण्याचा प्रयत्न मी केला आहे. हे आत्मप्रौढीचा दोष पत्करूनही लिहिले पाहिजे. 'चाळीसगाव डांगाण परिसर - सांस्कृतिक, वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास' असा प्रबंध मी पुणे विद्यापीठाला सादर केला आहे. आणि तो मान्यही झाला आहे. (१९७९).[४]

लोकसाहित्य आणि भाषा :

लोकसाहित्याची भाषा ही अंगस्वरूपलोकची वर्तमानातील भाषा असते. या भाषेचा प्रत्येक पाठ खरा व शुद्धच असतो. लोकसाहित्य आणि भाषा या संदर्भात असे लक्षात येईल की, लोकसाहित्य आणि भाषा यांचा संबंध माणसाला भाषेचा वापर करता येऊ लागल्यापासून अतूट झाला आहे. समानमनस्क समूहाची भाषा बहुधा एक असते. अर्थात काही वेळा भाषा भिन्नभिन्न असूनही समूहाची समानमनस्कता असू शकते. भाषांनुसार समूह झालेले दिसतात. अंगस्वरूपलोक समानमनस्क असतो. त्याच्या आत्मप्रकटीकरणातून म्हणजेच लोकसाहित्यातून भाषा समृद्ध होत जाते. आणि त्या भाषेतून लोकसाहित्य प्रकटते. विविध क्षेत्रांतून येणाऱ्या लोकांकडून निर्माण झालेल्या प्रतिमा, संकेत, चिन्हे भाषेची वृद्धी घडवितात. मध्यवर्ती भाषा अनेकसमूहांना समजते कारण त्यात अशा 'लोकनियुक्त' प्रतिमा व चिन्हे नियमित अर्थवाही झालेली असतात. त्या भाषेतील शब्दांचे अर्थ-विशिष्ट असे समान अर्थ त्या भाषेच्या सर्व शाखा - बोलीतील लोकांना समजतो. बोलीभाषेमध्ये असलेल्या

प्रतिमा मध्यवर्ती बोली भाषेत जातात. या बोलीभाषेत ज्या प्रतिमा किंवा संकेत प्रथमत: निर्माण होतात ते लोकसाहित्यातून आलेले असतात. लोकसाहित्यातूनच ठरीव स्वरूपाची बोली निर्माण झालेली असते. शब्दार्थ, वाक्प्रचार, म्हणी यात साठविलेले भावबंध व त्यांना आकार देणारे कल्पनाबंध म्हणजे खरे लोकमन असते. या भावबंधांना किंवा कल्पनाबंधांनाच आपण 'लोकबंध' असे म्हणतो, शब्दांना येणारा अर्थविस्तार, अर्थसंकोच किंवा वेगळा अर्थ हा परिवर्तित भावबंध किंवा कल्पनाबंध म्हणजेच 'लोकबंध' याचा परिणाम असतो. भाषा आक्रमणे हा लोकव्यवहारातून निर्माण झालेल्या लोकसाहित्याचा परिणाम असतो. म्हणजेच लोकसाहित्याची भाषा ही सतत परिवर्तनशील व वर्तमानाशी संबंध ठेवणारी असते. ते वर्तमानात प्रवाहित झालेल्या 'लोकबंधा' चे रूप असते. लोकसाहित्याचे कालिक, प्रादेशिक, विभागीय, देश, खंड, पातळीवर पर्याय सापडतात याचे कारण 'लोकबंधां' नी त्या त्या स्थलकालपरिस्थितीची भाषा आणि लोकव्यवहार यांचे रूप धारण केलेले असते. म्हणजे लोकबंधांच्या आधारे भाषेच्या आशयात्मक भागाकडे जाता येईल तसेच भाषेच्या रूपातून लोकबंधापर्यंत पोहोचणे शक्य होईल. भाषा हे 'लोक' च्या आत्मप्रकटीकरणाचे माध्यम आहे लक्षात घेतले, तर हे परस्परावलंबित्व लक्षात येण्यास मदत होईल. भाषा आणि लोकसाहित्य या दोहोंच्याही अभ्यासाच्या सोयीच्या दृष्टीने हे लक्षात येणे महत्त्वाचे आहे.

लोकसाहित्यातील भावबंध-कल्पनाबंध :

घटकलोकचा वासनादेह आणि सौंदर्यभावना, सहानुभूती आणि सृजनशीलता या स्वभाववैशिष्ट्यांसह मन या दोन्हींसह 'अंगस्वरूपलोक' मध्ये घटकलोकचे जगणे सुरू असते. यातून 'घटकलोक' लोकच्या भावनांचे 'अंगस्वरूपलोक' स्तरावर भावबंध तयार होतात हे साकारणारे कल्पनाबंध 'अंगस्वरूपलोक' च्या माणसाच्या सृजनशीलतेतून, सहानुभूतीतून आणि सौंदर्यभावनेतून निर्माण होतात. मनाच्या याच स्वभाववैशिष्ट्यांमुळे हे लोकबंध प्रतिके, प्रतिमा, रूपके, संकेत, यातून प्रकटतात. त्यातील मोठा भाग भाषेने व्यापला आहे हे आपण पाहिले. यां अंगस्वरूपलोकच्या समानमनस्कतेतून हे कल्पनाबंध उदभवलेले असतात. उदाहरणार्थ, कावळ्याच्या रूपाने पूर्वज येतो, स्वर्गात सुख असते, चाक तेथे गती, कोल्हा म्हणजे लबाडपणा इत्यादी. लोकधारणेचा हा फार महत्त्वाचा भाग असतो. त्याच्यामागे मानवी वासनादेहाच्या सुखदु:खादी मूलभूत भावना असतात. त्यांतूनच विविध भावबंध निर्माण होऊन त्यातून कल्पनाबंध व त्यातून लोकसाहित्य प्रकटते. उदाहरणार्थ, पूर्वजांविषयी श्रद्धा, प्रेम, भीती आणि त्यातून पूर्वजांना तृप्त करणे,

Kulkarni
(58)
1st Proff

राक्षस माणसांच्या जीवाचा ग्रास घेतात. माणसाचे जीवन सुखी व समृद्ध असावे, स्वर्गप्राप्ती व्हावी, यासाठी पुण्यसंचय करावा अशा स्वरूपातील भावबंध-कल्पनाबंध दडलेले असतात. या किंवा या संदर्भातील प्रतिमा भाषेत येऊन, दाखल होऊन भाषा समृद्ध होते. भावबंध आणि कल्पनाबंध या लोकमानसाच्या अनुभूती आणि प्रतिभाव्यापार अशा क्रमवार पायऱ्या आहेत. अर्थात ही घटना प्रक्रियात्मक असते. त्या दोहोंतील सीमारेषा ठरविणे कठीण आहे; तरी त्यांचे अस्तित्व 'लोक' मध्ये जाणवते व याच बंधांच्या आधारे त्या लोकची धारणा झालेली दिसते. म्हणूनच त्याला 'लोकबंध' असे म्हणता येईल. एकाच भावबंधातून अनेक कल्पनाबंध निर्माण झालेले असतात. कधी भावबंध भाषिकरूपात सरळ प्रकट होतो असे वाटते. परंतु वस्तुत: तसे नसते. भाषिकरूप धारण करतानाच भावबंधांना कल्पित आकार प्राप्त झालेले असतात, म्हणजेच भावबंध कल्पनाबंधातूनच प्रकटतात. लोकजीवनातील सर्व प्रकारच्या अनुभूतींच्या बोधनातून असे भावबंध व त्यातून कल्पनाबंध तयार होतात आणि त्यांचा कलात्मक आविष्कार लोकसाहित्यातून होत असतो. याचाच अर्थ लोकबंध हा लोकसाहित्याचा पाया आहे. कल्पनाबंधामुळे सर्वदूर आढळणाऱ्या कल्पित कलात्मक आविष्कारातील म्हणजे पर्यायातील एकता जाणवते. आणि परिवर्तनातही बीजात्मक एकता जाणवते. उदाहरणार्थ, सावत्र आई मुलांचा छळ करते. या कल्पनाबंधावर आधारित लोककथांचे असंख्य पर्याय जगभर आढळतात. तरी त्यात बीजात्मक एकता असते. त्यांनाच पुढे प्रतीके, प्रतिमा, रुपके, संकेत यांची रूपे प्राप्त होतात आणि त्यांचे संदर्भ साहित्यात अवतरतात. याचा अर्थ प्रतीके, प्रतिमा, रूपके, संकेत आणि चिन्हे हे लोकबंधच असतात.

भावबंध आणि कल्पनाबंध ह्या कल्पना 'लोकबंध' या उल्लेखात स्पष्ट केल्या आहेतच. संदर्भाच्या दृष्टीने द्विरुक्तीचा दोष पत्करून त्यांचा उल्लेख करणे इष्ट होईल. 'अंगस्वरूपलोक' ला अनुभूती घडतात. या जाणिवांच्या प्रसंगी लोकमानसात भावना निर्माण होतात. 'लोकच्या' या लोकस्तरावरील भावना 'लोक' चे समूह संवेदन असते. 'अंगस्वरूपलोक' ची ही एकात्म सहानुभूती 'लोक' ची धारणा करीत असते. ही धारणा परंपराप्राप्त होत असताना ती कल्पनाप्राप्त प्रतिकांचा शक्यतो आश्रय करते. म्हणजे भावबंधांचे कल्पनाबंधात रूपांतर होते. येथे मन आणि बुद्धी यांचे कल्पनाप्राप्त आत्मप्रकटीकरण असते. ही कल्पनाप्राप्तता, लोकमानसाच्या मान्यतेच्या कसोटीवर स्वाभाविकपणे उतरलेली असते. उदाहरणार्थ , 'कावळा पूर्वज स्वरूपात येऊन पिंडभाग घेऊन जातो.' हा कल्पनाबंध मृताविषयी शोक आणि तृप्ती या भावबंधाच्या प्रकटीकरणासाठी परंपरेत स्वीकारलेली

'अंगस्वरूपलोक' च्या गोचरतेच्या कसोटीवर उतरलेली कृतियुक्त लोकधारणा होय. येथे भावबंधाने कल्पनाबंधाचे स्वरूप धारण केले आहे. पर परमेश्वरी शक्तीपुढे नतमस्तक होऊन सुखाची अपेक्षा करणे, श्रद्धा, संरक्षण संगोपन करण्याची भावना अर्थात भावबंध निश्चित कल्पनाबंध न स्वीकरता एकाच ठिकाणी एकाच 'लोक' मध्ये अनेक प्रतिके, प्रतिमा पाहतो किंवा एका 'लोक'साठी एकच प्रतिमा स्वीकारली गेलेली दिसते. येथे या भावबंधात सामूहिकतेच्या सुरक्षिततेची भावना श्रद्धायुक्तपणे प्रकटते आणि सहानुभूतिपूर्वक सर्वच कल्पनाबंध स्वीकार्य वाटतात. त्यातही कुटुंब, घराणे, कुलपर्यंत 'अंगस्वरूपलोक' संकल्पनेला मर्यादा घातली जाते. असे असूनही 'अंगस्वरूपलोक' मध्ये या संदर्भात संघर्षाची भूमिका स्वीकारलेली दिसत नाही. या अवस्थेत भावबंधाला कल्पनाबंधापेक्षा काहीसे विशेष स्थान प्राप्त झालेले दिसते. परंतु अशा एकाच भावबंधाचे पर्यायी कल्पनाबंध आढळतात. त्यांचे पुन्हा पुन्हा पर्याय होत राहतात. उदाहरणार्थ, मातृदेवता, पार्वतीची असंख्य रूपे गावगन्ना आलेली दिसतात. वात्सल्य, प्रियकर, प्रेयसी, मातृत्व, पितृत्व अशा काही जाणिवांचे भावबंध अनेकदा सरळ प्रकटल्यासारखे वाटतात. परंतु वर म्हटल्याप्रमाणे त्यांनीही कल्पनाबंध स्वीकारलेला असतोच. मुळात प्रियकर, प्रेयसी हे देखील कल्पनाबंधच होत. मात्र येथे हे भावबंध कल्पनाबंधातून प्रकटल्यासारखे वाटत नाहीत. कल्पनाबंधच जेव्हा भावबंध कल्पनाबंध होतात तेव्हा ते लोकधारणेच्या दृष्टीने अधिक मूलगामी व भावसघन बनलेले असतात. या अर्थाने भावबंधाचे सरळ प्रकटीकरण आढळते. याच अर्थाने भावबंध कल्पनाबंधांच्या स्वरूपातच आढळतील असे नाही. असे लक्षात घ्यावे लागेल. म्हणजे भावबंध आणि कल्पनाबंध यांच्या सीमा ठरविता येणार नाहीत. या दृष्टीने पाहता 'लोक' धारणा करणाऱ्या सर्व जाणिवांना 'लोकबंध' असे म्हणता येईल. या दृष्टीने लोकसाहित्याची सर्व रूपे 'लोकबंध' स्वरूप धारण करतात असे विधान करता येईल. लोकसाहित्याचे प्रकटीकरण म्हणजे अंगस्वरूपलोकचे आत्मप्रकटीकरण हे मौखिक (भाषिक) आणि कृती (विधी, क्रिया, यातु इत्यादी) या दोन्ही स्वरूपांत एकात्मतेने होत असते. याचाच अर्थ लोकबंधांचे प्रकटरूप म्हणजे लोकसाहित्य होय.

लोकसाहित्य आणि लोकवर्तन :

लोकसाहित्य लोकवर्तनाशी म्हणजे कृती, कार्य, काम (कष्ट) यांशी निगडित आहे, असे प्रतिपादन केले जाते. येथेही हा विचार करणे आवश्यक आहे की, लोकसाहित्य हे कृतीच्या, कार्याच्या व कामाच्या समयी आंतरिक मनातून उच्चारला गेलेला लोकमानसाचा उदगार असतो. याचा अर्थ असा की समानमनस्क समूह

Kulkarni
(59)
1st Proff

आधी तयार होतो. म्हणजे 'लोक' आधी तयार होतो. कृती, कार्य, काम या संदर्भात एक समान भूमिका तयार होते. त्या 'लोक' भावनेतच त्या सूमहातील प्रत्येक 'घटकलोक'ची भावना ओतली जाते. समूहातील सर्व घटकांच्या भावनांचा समूहभावनेत समावेश होऊन कृती, कार्य, काम करताना मानसिक समाधान, धैर्य, आनंद मिळविण्यासाठी म्हणजेच कष्टाची तीव्रता कमी करण्यासाठी सौंदर्यभावना, सहानुभूती, आणि सृजनशीलता या मनाच्या स्वभावविशेषांनुसार आत्मप्रकटीकरण घडते. येथे ते आत्मप्रकटीकरण कृतींना आणि उक्तींना भावघनतेबरोबर मंत्रसामर्थ्य देते. सर्व कृतींना लोकमानसाच्या दृष्टीने श्रद्धेचे, भावनेचे (प्रेमाचे) व्यवहाराचे व नीतीचे अधिष्ठिान मिळवून देते. उदाहरणार्थ, शेती करणे ही काळ्या आईची सेवा ठरते. हे अधिष्ठान युगाचा संदर्भ मिळवून देते.

लोकसाहित्याचे इतर शास्त्रांशी संबंध

'लोकबंध' विषयी चर्चेवरून 'लोकबंधांचे' लोकधारणांशी असलेले मूलगामीत्व लक्षात येते. त्यामुळे स्वाभाविकपणेच लोकसाहित्य सर्व शास्त्रांना पायाभूत आहे हे लक्षात येईल. लोकसाहित्याच्या परंपरांमधूनच त्या त्या शास्त्रांच्या अभ्यासाला दिशा व चालना मिळाली आहे. शास्त्रांमधील बहुधा सर्व गोष्टींविषयीची अनुमाने लोकसाहित्याच्या आधारे करता येऊ शकतील, असा दावा करता येणे शक्य आहे. अनेक सिद्धांताचे स्पष्टीकरण हे लोकसाहित्यातील संदर्भातून केले जाते. मिथकांचा विचार केला तर प्रत्येक शास्त्राचे उगमस्थान आणि मुळाशी मानलेल्या शक्तीचा परिचय एक प्रकारे त्यातून आलेला असतो. उदाहरणार्थ, वैद्यकशास्त्र, भारतीय मिथके, ग्रीक मिथके इत्यादी. वनस्पतींना खरोखरीच भावना असतात याविषयीचे संशोधन 'वनस्पती बोलतात' या लोकसाहित्यातील कल्पनाबंधातून प्रेरित झाले असे म्हणता येईल. 'देव आकाशमार्गाने प्रवास करतात' या कल्पनाबंधातून विमान कल्पना पुढे आली असावी. लोकसाहित्यात क्वचित कपोलकल्पित वाटणाऱ्या गोष्टी कालांतराने शास्त्रीय कसोटीवर उतरताना दिसतात. हे ध्यानी येऊ शकते. 'पिकल्याशिवाय विकत नाही' ही म्हण ह्याच गोष्टींचे द्योतक आहे. म्हणजेच सर्व शास्त्रांना आधारभूत ठरणारे असे कल्पनाबंध किंवा भावबंध लोकसाहित्यात परंपरेने वाहत आलेले असतात. शास्त्र आणि शास्त्रीय पद्धती आणि लोकसाहित्य यांचे संबंध हे परस्परपूरक व मानवी जीवन प्रगत करणारे आहेत. शास्त्रांच्या प्रगतीमुळे लोकसाहित्यातील अनुभूतिक्षेत्र व्यापक होऊन नवे भावबंध व त्यातून नवे कल्पनाबंध प्रचलित होतात. शास्त्रांना प्रगती करण्यात ते पुढे उपयोगी पडतात. त्यातून शास्त्रे व लोकजीवन अधिक प्रगत व समृद्ध होते. ही प्रगत शास्त्रे लोकजीवनातून परंपरा प्राप्त करून अधिक गतिमान होत राहतात आणि ही शास्त्रांची

आणि 'लोक' ची गतिमानता कधी संपत नाही.

लोकसाहित्य हे शास्त्र की कला ?

लोकसाहित्याच्या संदर्भात हा प्रश्न उपस्थित करणे केवळ चुकीचे होय. लोककला हे लोकसाहित्याचे कलात्मक आविष्कार रूप आहे. वास्तविक लोकमानसाची सौंदर्यभावना, सहानुभूती आणि सृजनशीलता ही स्वभाववैशिष्ट्ये असल्याने सर्वप्रकारचे आत्मप्रकटीकरण लोकजीवनाशी निगडीत राहूनही लोकजीवनाला सौंदर्यप्रदान कार्य करीत असते. त्याचबरोबर सर्वच शास्त्रांना प्राथमिक अशा स्वरूपाची सामग्री पुरविणे, दिशा देणे हे त्यातील लोकशास्त्रांचे काम आहे. मानवाच्या नित्य पुढे जाणारे लवचिक आणि परिवर्तित होत जाणाऱ्या क्रियात्मक वास्तव जीवनाचा 'लोक' मनातून निघालेल्या उदगार म्हणजे लोकसाहित्य होय. हे लक्षात घेतले आणि ते प्रकट होत असताना मनाच्या स्वभावविशेषांमुळे ते जास्तीत जास्त कलात्मकतेच्या पातळीवर प्रकट होण्याचा प्रयत्न करते हे लक्षात घेतले तर लोकसाहित्याचे कलापणच सिद्ध होते. परंतु हे आत्मप्रकटीकरण जीवनाच्या सर्व अंगांविषयी हळूहळू 'लोकधारणात्मक' स्तरावर काम करते. या दोन्ही गोष्टींचा विचार केला तर; कल्पनाप्राप्त भाषाबंदिशीतून लोकबंधाचे वर्तनयुक्त प्रकटीकरण हे प्रसंगी कला आणि शास्त्र या दोन्ही स्तरांवर काम करते, असे व्यामिश्र परंतु 'लोक' ला सहज व सुगम असे लोकसाहित्याचे स्वरूप असते. म्हणूनच लोकसाहित्य हे शास्त्र की कला या वादात पडण्यापेक्षा आनंद व ज्ञान या दोन्ही स्तरावर 'लोक' चे दर्शन घडविण्याचे काम लोकसाहित्य करते असे म्हणता येईल.

लोकसाहित्याची अंगे :

लोकसाहित्याची अंगे तपासू जाता वरील गोष्टींची अधिक उकल होईल. ही अंगे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील. १) लोकधर्मविधी, यातुक्रियासंबंधी २) लोकन्यायसंबंधी ३) वैद्यक, ४) विज्ञान, ५) स्थापत्य, ६) भविष्य, ७) समाज, राज्य, अर्थ - व्यवहार, ८) संरक्षण, ९) वाङ्मय, १०) कला, ११) संगीत, १२) कृषी आणि उद्योग इत्यादी. याचा अर्थ असा की, आज आपण ज्या ज्ञानशाखा मानतो त्या सर्व ज्ञानशाखा मुळात लोकसाहित्याची अंगेत होत. 'लोक' चे प्राकृतिक आणि नैतिकविश्व यामधून या सर्व शाखा सहजच निष्पन्न झालेल्या असतात. या सर्व अंगांचे माध्यम लोकभाषा असते. ह्या सर्व अंगांना लोकप्रामाण्य असते. संस्कृतीची सर्व अंगेही त्यात समाविष्ट आहेत. 'लोकसाहित्य' या शब्दाची व्याप्ती किती मोठी आहे हे ह्यावरून ध्यानात येते. साहित्याच्या दृष्टीने विचार करताना आपण केवळ लोकवाङ्मय, संगीत, कला, संस्कृती, लोकजीवन यांचाच विचार करतो. त्यातील भावसौंदर्य,

Kulkarni
(60)
1st Proff

रूपसौंदर्य, शब्दसौंदर्य, स्वरसौंदर्य, लयसौंदर्य आस्वादण्याच्या आणि लोकजीवनातील धर्म, जीवनव्यवहार यांचे संदर्भ उकलण्याचा विशेष प्रयत्न करतो. हे करीत असताना सहजगत्या इतर अंगांना स्पर्श होतो. संपूर्ण लोकसाहित्याचा म्हणजेच सर्व अंगांचा विचार करावयाचा म्हणजे मग लोकसाहित्य हे स्वतंत्र अभ्यासक्षेत्र म्हणून अभ्यास घडला पाहिजे, हे पुन्हा पुन्हा जाणवल्याशिवाय राहत नाही.

लोकसाहित्याचे वर्गीकरण :

लोकसाहित्याचे प्रकार किंवा वर्गीकरण करण्यासाठी विविध पद्धती वापरता येतील, हे वरील विवेचनावरून लक्षात येईल. १) वर उल्लेखिलेल्या अंगांनुसार, २) रचनाभिन्नता, ३) आशयानुसार, ४) भौगोलिक भिन्नतेवर आधारित लोकभिन्नता ५) कालानुरूप ६) स्थलनिहाय, ७) जात, पंथ, धर्म, यानुसार, ८) स्त्री आणि पुरुष भेदात्मक ९) भाषाभिन्नता इत्यादी.

अशा विविध पद्धतीने वर्गीकरण करताना एक ध्यानी घ्यावे लागेल की, असे कोणत्याही एका प्रकाराने केलेले वर्गीकरण हे काहीसे एकांगी व अपूर्णच राहील. कारण लोकसाहित्य ही जिवंतपणातून अवतरलेली प्रक्रिया आहे. लोकसाहित्याचा संबंध मन आणि वासना देह यांच्या मूलभूत भावना व विकारानुसार घडलेल्या 'लोक' च्या कृतींशी आहे. भौतिक पद्धतीने त्यांचे वर्गीकरण करणे बरोबर नाही. असे वर्गीकरण करताना नेहमीच एक धोका संभवतो तो म्हणजे असे वर्गीकरण करताना लोकसाहित्याचे संग्रहण केले जाते आणि मग त्याचे वर्गीकरण होते. असे संग्रहण लिखित नोंदीच्या स्वरूपात आले रे आले की ते भूतकाळाविषयीचे ठरते. त्यामुळे वर्तमानात अभ्यासाला उपयुक्त अशी मार्गदर्शक तत्त्वे मिळणे एवढेच त्यातून घडते. प्रत्यक्ष वर्तमान मुक्तच असतो. लोकसाहित्य हे नित्य वर्तमान असते. लोकसाहित्याची नैसर्गिक प्रवृत्तीच अशी असते. त्याुळे लोकसाहित्याचे कोणतेही वर्गीकरण अंतिम ठरू शकणार नाही.

लोकसाहित्याचे पृथक्करण :

लोकसाहित्याचे समालोचन करण्याच्या किंवा अभ्यासाच्या अनेक शास्त्रीय पद्धती अस्तित्वात येत आहेत. त्यांना लोकसाहित्याच्या अभ्यासाचे मार्ग असे म्हणता येईल. हे मार्ग निरनिराळ्या शास्त्रदृष्टिकोनांतून निर्माण झालेले असतात. अर्थातच त्या त्या मार्गांच्या दृष्टीने लोकसाहित्याचे पृथक्करण करावे लागते. त्यात भाषाशास्त्रीय दृष्टिकोन, सामाजिक दृष्टिकोन अशा विविध पद्धती वापरता येतात. अर्थातच लोकसाहित्याचे पृथक्करण हे त्या त्या दृष्टिकोनाच्या शास्त्रीय पृथक्करण पद्धतीने केले जाते व त्यातून लोकसाहित्याच्या जागतिक स्थितीगतीचे विश्लेषण

करता येते व त्यातून भविष्यकालीन लोकसाहित्य प्रक्रियेविषयी काही अनुमाने काढता येतात. त्याचबरोबर वर्तमानकालीन मानवी वृत्तींचा, कृतींचा, कल्पनांचा अभ्यास करता येतो.

लोकसाहित्याचे चिरंतनत्त्व :

लोकसाहित्याचे संकलन, संपादन आणि अभ्यास याबरोबरच लोकसाहित्य अभ्यास संशोधनव्याप्ती वाढत गेली. त्याचबरोबर लोकसाहित्यविषयक कल्पना व्यापक बनत गेली आहे. मानवी इतिहास हा 'लोक' च्या सर्वांग परिवर्तनाचा आणि विकासाचा इतिहास आहे. झपाट्याने होणारी शास्त्रीय प्रगती, औद्योगिक प्रगती, शहरांची होणारी वाढ यामुळे यंत्र आणि अणुयुगात माणसाचे स्थान आणि अस्तित्व याविषयी प्रश्न निर्माण झाले आहेत. अशा परिस्थितीत लोकसाहित्याचे काय, असा प्रश्न अनेक शिक्षित - उच्चविद्याविभूषित विचारतात. अगदी सुरुवातीला लोकसाहित्याविषयी जी सामान्य कल्पना होती तिच दृढतेमुळे हे प्रश्न निर्माण झालेले असतात. दृकश्राव्य साधनांचा उपयोग पाहता हे वाटणे आणखी दृढ होऊ लागते. चित्रकथी, बहुरुपे, वासुदेव यासारख्या कालौघात बुडू लागलेल्या संस्था आणि जात्यावरच्या ओव्या, लग्नातली गाणी, मर्तिकातली गाणी, भलरीगीतं ही गलितगात्र झालेल्या आजच्या म्हाताऱ्यांनाही आपल्या वाडवडिलांनी गाईलेली आठवून सांगावी लागतात. अशा परिस्थितीत पारंपरिक असे लोकसाहित्य कसे टिकणार. असा हा प्रश्न असतो. हा प्रश्न म्हणजे लोकसाहित्याच्या अभ्यासाच्या 'मूले कुठार:' या स्वरूपाचा असतो.

लोकसाहित्याची पर्यायमीमांसा करणे या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरेल. वाकप्रचार, म्हणी, लोकगीते, आहाणे, लोककथा यांचे पर्याय जगात सर्वदूर आढळतात. हे पर्याय 'लोकबंध' प्रकटीकरणासाठी स्वीकारलेल्या निरनिराळ्या प्रतिके, प्रतिमा, रूपके, संकेतचिन्हे या स्वरूपांत असतात. अर्थात ती भाषिक स्वरूपातच असतात. उदाहरणार्थ 'कोल्ह्याचे लबाडपण' यासारख्या कल्पना, सर्पविषयक कल्पना, मनुष्यजन्म, कल्पना, दैव, दैत्य, राक्षस याविषयी कल्पना, श्रद्धा, विश्वास व संकेत , गीतातील समानता, जन्मोत्सव, लग्नोत्सव, मर्तिके यांच्या प्रथा या सर्व संदर्भात स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष पर्याय निर्माण झालेले आढळतात. या दृष्टीने विचार करता वाक्प्रचार, म्हणी यांचे तर कोश निर्माण होतील. पूर्वसूरींनी असा पर्यायांचा विचार करून त्यातील 'लोकबंधा' ची बीजात्मक समानता स्पष्ट केली आहे.

लोकसाहित्याचे चिरंतनत्व समजावून घेण्यासाठी परिवर्तनमीमांसा करणे आवश्यक असते. ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परंपरांचा विचार करताना देखील

Kulkarni
(61)
1st Proff

कालौघात निरनिराळ्या स्वरूपांत परिवर्तने घडलेली दिसतात. ही परिवर्तने रचना, स्वरूप, कलात्मकता, प्रसंगानिविष्ठ गरज अशा प्रकारची असतात, म्हणजे स्थलकालपरिस्थतीसापेक्ष असतात. असे लक्षात येईल. याकरिता काही उदाहरणे घेऊन समजावून घेऊ.

१) वाक्प्रचार : सीमावाद होणे - अनिर्णित प्रश्न बहुचर्चित होणे, स्कायलॅब कोसळलणे - अचानक जीवघेणे संकट कोसळणे, राजकारण करणे - फसवेगिरीचे धंदे करणे, बूट काढणे - टूम काढणे, सरकारी पाहुणे - कैदी होणे, सरकारचे जावई - आरक्षित सवलतप्राप्त समाजघटक, काडी करणे - आपसात भांडणे लावून कामात आडकाठी करणे इत्यादी.

२) म्हणी - 'घर व्हयना म्हनं शिमीट न्हाइ' - नाचता येईना अंगण वाकडे, गाढवाच्या मागून सायबाच्या पुढून जाणारा मूर्ख - येरे बैला घाल शिगं, अभ्यासाआधी कॉपीचा सराव कामापेक्षा भानगडी जास्त - भ्रष्टतेचे धडे, पडेल चेहरा अन् निघाला हिरो व्हायला - जात भडबुंजाची अन मिजास बादशाची इत्यादी. अशा असंख्य म्हणी तयार होत असतात. ती केवळ पर्यायी परिवर्तने असतात.

३) गाणी :

१) ए बी सी डी इ एफ जी
त्यात निघाले पंडीतजी
पंडितजींनी फेकला घोडा
त्यावर निघाला गांधी बुड्ढा
गांधी बुड्ढ्याने फेकला दांडा
त्यातून निघाला तिरंगी झेंडा
तिरंगी झेड्याने मारली लाथ
इंग्रज पळाला सातसात हात

साखळीगीत रचना, भाषासंस्कार आणि शौर्यगीताची भावना घेऊन अवतरले हे होळीवरचे बडबडगीत आमच्या खेळगड्यांत फारच प्रचलित होते.

२) मांडवाच्या दारी जावय काय मांगतो
रेडू मांगतो, रेडू मांगतो,
सोन्याची अंगठी रुमाल मांगतो इ.

लग्नगीतात मंत्रसामर्थ्य असूनही काळानुरूप परिवर्तने घडलेले हे महादेव कोळ्यांच्या लग्नप्रसंगीचे करवल्यांनी म्हटलेले गीत.[५]

कालौघामध्ये अशी कितीतरी परिवर्तने घडत असतील, याचा विचार मनात

आला की, लोकसाहित्यातील लवचिकता आणि चिरंतनत्व लगेच ध्यानी येते. जुने जाते नवे उगवते. 'लोकबंध' मात्र बीजात्मकतेने तोच असूनही वर्तमान सिद्ध करतो. तो त्या त्या काळातील लोकोदगार असतो. लोकमानसाचे ते आत्मप्रकटीकरण स्थलकालपरिस्थितीसापेक्षतेतून घडलेले असते.

कालपरत्वे जशी परिवर्तने दिसतात तशी स्थळ व संस्कृतीपरत्वे परीवर्तने असतातच असे दिसते. ही परिवर्तने संस्कृतीतील संस्कृतिपरंपरेतून निर्माण झालेली असतात. उदाहरण म्हणून सांगायचे झाले तर 'घुबड' ह्या प्राण्याबद्दलचा लोकबंध तपासून पाहता येईल. भारतीय परंपरेत 'घुबड' अशुभाचे प्रतीक आहे व त्या दृष्टीने कथा आलेल्याही दिसतात, तर पाश्चात्य संस्कृतीमध्ये 'घुबड' हे ज्ञानाचे प्रतीक मानले जाते.

येथे हे स्पष्ट केले पाहिजे की लोकसाहित्याच्या अभ्यासकाला जगातील तौलानिक अभ्यास करावयाचा असेल तर सांस्कृतिक इतिहासाचा विचार करावा लागतो. परंतु सांस्कृतिक इतिहास लोकसाहित्यातूनच अधिक स्पष्ट होत जातो. भौगोलिक परिसराच्या दृष्टीने निसर्गात बदल होत असतात आणि त्यातून काही पारंपरिक संकेत निर्माण होत असतात. भारत देशातील ऋतुचक्र आणि पाश्चात्य ऋतुचक्र यात भेद आहेत, त्यामुळे लोकसाहित्याच्या बाबतीत परिवर्तने आढळणे शक्य आहे. लोकबंधाची बीजात्मकता आढळते. परिवर्तने प्रतिकात घडतात. उदा. अशुभाचा लोकबंध आणि विद्वत्तेचा लोकबंध दोन्ही ठिकाणी आहे, परंतु एकच प्रतीक 'घुबड' दोन्ही ठिकाणी परस्परभिन्न अर्थाने आले आहे आणि त्यातून परस्परविरोधी लोकबंध प्रतिकातून प्रतीत होतो. एकंदर स्थल, काल, सांस्कृतिक परंपरा, भौगोलिक परिस्थिती यामुळे लोकसाहित्यात विविध प्रकारची परिवर्तने घडताना दिसतात.

मानवी वर्तनपरंपरेमध्ये परिवर्तने होतात व त्यांतून परिवर्तनाच्या निरनिराळ्या अवस्था दिसून येतात. ह्या अवस्था मानवी अनुभूतीतून प्रकटलेल्या असतात. हे सर्व अनुभव मानवाच्या मूलभूत विकारांशी सापेक्ष असल्याचेही लक्षात येते. आहार, निद्रा, भय आणि मैथून या विकाराप्रसंगीच्या भावावस्थेतून लोकजीवनाच्या अर्थनिष्पत्तीची प्रक्रिया सुरू असते. त्या प्रक्रियेचा विचार करावा लागतो. त्यामुळे अगदी भिन्न संस्कृतीमध्येदेखील आश्चर्यकारक सामर्थ्य आढळते आणि त्यातून वैश्विक 'लोक' ची म्हणजे 'विराटपुरुषरूपलोक' ची प्रतीती येते.

लोकसाहित्य वरवर पाहता तात्कालिक आहे. असा समज होण्याची दाट शक्यता आहे. जर वरीलप्रमाणे विविध प्रकारे परिवर्तन होत असेल, तर लोकसहित्याच्या

Kulkarni
(62)
1st Proff

अभ्यासाविषयी आणि उपयुक्ततेविषयीच्या अगोदर उल्लेखिलेल्या शंका रास्तच म्हणाव्या लागतील. अर्थात हा तात्कालिकतेचा दृष्टिकोन वरवर पाहताच प्राप्त झालेला असतो. लोकसाहित्याचे संकलन हे परंपरांची जपणूक करण्यासाठी व तात्कालिक समाजाचे चित्र अभ्यासण्यासाठी असा भास होतो. लोकसाहित्याचा अभ्यास करताना असा समज फार घातकी ठरतो. लोकसाहित्यात तात्कालिकत्व असतेच. कारण लोकसाहित्य तर सदैव वर्तमानात वावरते. हे तात्कालिकत्व तपशील, तात्कालिक कल्पना, रचना या संदर्भात असते. परिवर्तने ही स्थलकाल, व्यक्ती, भाषा, संस्कृती याप्रमाणे घडतात. त्यातील लोकबंध बीजात्मकतेने चिरंतन असतात. ह्याशी तात्कालिक तपशील जोडले जातात. उदा. समारंभप्रसंगी गायन, नृत्य, ह्या गोष्टी आनंदऊर्मीतून प्रकटलेल्या असतात. नृत्यात किंवा हालचालीत ताल, ठेके यात तपशिलात्मक बदल झालेला पाहून पूर्वीचे सगळे संपले असे म्हणत असतो. कोण एके काळी देवता मानल्या गेल्या. त्यांना प्रसन्न करण्यासाठी कृतीउक्ती घडल्या. त्यांचेच स्वरूप पूजाअर्चा यांच्या रूपाने दिसते. लोकसाहित्याचे लोककलांमध्ये रूपांतर होते त्यावेळी लोकसाहित्य मरून गेले असे नसते. लोकसाहित्यातील अनुभूतींचा उपयोग लोककलेच्या आकारात करून वेगळेपण साधले जाते.

परिवर्तन घडत असताना पूर्वरूप परिवर्तित होते. उदाहरण देताना प्राध्यापक, सरदारजी आणि पुढारी यांचे किस्से अशा स्वरूपात येतात. बायका उखाणे घेतात तेव्हा लोकबंध तोच असतो. म्हणी वाक्प्रचारांत आढळणारा नवेपणा हा असाच परिर्वतनाच्या म्हणजे लोकबंधाच्या म्हणजेच लोकसाहित्याच्या वर्तमान बनण्याच्या प्रवृत्तीचा भाग असतो. कालौघात परिस्थितीशी जुळणारी रूपांतरे टिकतात, बाकीची मागे पडतात किंवा कलात्मकतेने पकड घेणारी रूपांतरे टिकून राहतात. बाकी गळून पडतात. भविष्यात नवी रूपांतरे घडतात आणि असे सातत्याने चालते. अर्थाच 'लोकबंध' पहिला तर 'लोक' मनातील तोच आशय व्यक्त झालेला असतो. लोकसाहित्याचे तात्कालिकत्व हे 'लोक' चे वर्तमान असते.

लोकसाहित्य ही घटकलोक आणि अंगस्वरूपलोकची आत्मप्रकटीकरण करण्याची प्रवृत्ती होय. त्या आत्मप्रकटीकरणाची माध्यमे शरीरविभ्रम, प्रतिके, प्रतिमा, रूपके, संकेत इत्यादींची भाषारूपे म्हणजेच भाषा व प्रत्यक्ष कृती अशी असतात. हे आत्मप्रकटीकरण पूर्णतः नैसर्गिक, सामूहिक स्वरूपात भावते. कोणा एकाच्या तोंडून 'लोक' चा आविष्कार कृती किंवा उक्तीतून प्रकटतो. लोकसाहित्यातील कोल्हा आणि कावळा यांचे संदर्भ आधुनिक, अत्याधुनिक युगाशी आपण लावतो.

तेव्हा लोकसाहित्यातील प्रतिमांमधले वर्तमान प्रकट करण्याचे भावात्मक सामर्थ्य व आशयात्मक सामर्थ्य उपयोजित होत असते. हे सामर्थ्य वरील सर्व माध्यमे नैसर्गिक स्वरूपात म्हणजे सहज उत्स्फूर्तपणे प्रकट करीत असतात.

घटकलोक व अंगस्वरूपलोकचे मूलभूत विकार प्राण्यांप्रमाणे असले, तरी मनाच्या आत्मतत्त्वाकडून लाभलेल्या सौंदर्य किंवा आनंदभावना, सहानुभूती आणि सृजनशीलता या स्वभावविशेषांमुळे ; ते विकार प्रतिमारूप धारण करून प्रकटतात. या विकारातील भावनांचे चिरंतनत्व जेवढे जाणवते तितकेच लोकसाहित्याचे चिरंतनत्व स्पष्ट होते. ह्या मूलभूत जाणिवेने लोकसाहित्यातील परिवर्तनांचा अभ्यास केला पाहिजे.

मानवी मनाचा व्यापार अत्यंत जटिल, गुंतागुंतीचा असतो. त्याचे दृश्यस्वरूप हे एखाद्या हिमनगासारखे असते. आपल्याला लोकसाहित्याची जी सामग्री मिळते, ती या मनोव्यापाराच्या दृश्य असलेल्या स्वरूपात मिळते. त्यात मूलभूत भावनाविकारांचे असंख्य बारीक बारीक पदर गुंफलेले असतात. त्यांची उकल साकल्याने व मूलगामी दृष्टिकोनातूनच होईल. त्यातून लोकसाहित्याचे वैश्विक रूप मांडता येईल. परंतु हे जटिल मन लोकसाहित्यात मात्र अंगस्वरूपलोकच्या आत्मप्रकटीकरण स्वरूपात सादर होत असते. घटकलोकच्या अंतर्मनातील भावनांनाही सामूहिक स्तरावर सूक्ष्मतेने, बीजात्मकतेने आणि उन्नयन स्वरूपात प्रकट होता येते.

लोकसाहित्याची आस्वाद्यता :

लोकसाहित्य हा लोकजीवनाचा आत्मप्रकटीकरणात्मक, वर्तनांशी म्हणजे दैनंदिन जीवनाशी निगडित, स्वाभाविक परंतु कलात्मक आविष्कार असतो. लेकसाहित्य आणि लोकजीवन एकमेकांपासून बाजूला करता येणार नाही. लोकजीवनाचा ताल, सूर, रंग, गंध, त्याला लाभलेला असतो. लोकसाहित्याचे स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष पर्याय असतात. प्रत्येक पर्याय हा लोकजीवनाचा प्रयोगसिद्ध आविष्कार असल्यामुळे खरा मानावा लागतो. या सर्व पर्यायांमध्ये संकेत, वेदना, स्वभावचित्रे, अनुभूती, कल्पनाबंध किंवा भावबंध आणि त्याचबरोबर आलेली रसात्मक तर यांचे समानत्व सापडते. 'लोक' म्हणजे एकत्रितपणे जास्तीतजास्त सुखकर जीवन जगण्यासाठी एकत्र आलेला माणसांचा समुदाय असतो. हा समुदाय समानमनस्क असतो. जीवन अधिक सुखकर किंवा सहज बनविण्यासाठी चाललेल्या धडपडीतून बोलीभाषेचा स्वाभाविक, ललित्यपूर्ण उपयोग घडून लोकवाङ्मयाची निर्मिती झाली असे म्हणता येईल. लोकवाङ्मयातून भूत, वर्तमान आणि भविष्य प्रकटविण्याचे सामर्थ्य असते. भाषेतील प्रत्येक शब्द हा लोकसाहित्यातील सनातनत्वाचे व्यावहारिक, वर्तमानकालीन,

Kulkarni
(63)
1st Proff

अंशात्मक रूप असते. म्हणूनच लोकसाहित्य संस्कृतीच्या प्रकटीकरणाचे अपौरुषेय वाङ्मय ठरते. ते इतिहास, मानवशास्त्र आणि भाषाशास्त्र यांच्या अभ्यासाला उपयुक्त ठरते. लोकसाहित्य प्रकटीकरणाचा हेतू मात्र तो नसतो. लोकजीवनातील 'घटकलोक' ला आणि 'अंगस्वरूपलोक' ला जीवनानंद मिळवून देण्यासाठी, लोकजीवनातील जाणिवांमधूनच लोकसाहित्य स्फूरण पावते. लोकजीवनातील सुखदु:खात्मक जाणिवांमधून तयार झालेल्या 'लोकबंधांचा' लोकसाहित्याला आधार असतो. लोकसाहित्य हे लोकजीवनाच्या जाणिवांची आत्मप्रकटीकरणातून उदभवलेली स्वाभाविक कला आहे. कलानिर्मितीच्या जाणिवेपेक्षा लोकसाहित्य निर्मितीतील जाणीव ही भिन्न आहे असे जाणवते. म्हणूनच लोकसाहित्याची आस्वाद्यता थोडी भिन्न असल्याचे जाणवते.

'लोकसाहित्यातील सौंदर्य हे मुळातच स्वयंसिद्ध वस्तुजात व भावजातात भरलेले असते. या सौंदर्याचा अनुभवमात्र आत्मनिष्ठ असतो. या अनुभूतीवरच अभिव्यक्तीची उभारणी झालेली दिसते.' असे श्रीमती दुर्गा भागवत यांनी म्हटलेले आहे.[६] 'लोकगीत छापून आले असताना वाचून जितकी सहानुभूती उत्पन्न होते त्यापेक्षा अधिक सहानुभूती तेच लोकगीत ऐकताना निर्माण होते. थोडक्यात म्हणजे लोकगीतांची श्राव्य, गेय, संगीताची बाजूदेखील रसविचार करताना प्रामुख्याने लक्षात घ्यावयास हवी' असे सौ. सविता जाजोदिया यांनी म्हटले आहे.[७]' ज्या कथेत किंवा गीतात सांगणाऱ्याला किंवा गाणाऱ्याला स्वत:ची असेल नसेल ती अस्मिता ओतता येते तेच खरे लोकसाहित्य असे मी मानतो. नाहीतर त्या साहित्यामागे 'लोक' शब्द लावणे निरर्थक आहे'.[८] लोकसाहित्यातील रंग, रूप, रस, आणि गंध स्पष्ट करताना श्री. ना.रा.शेंडे यांनी लोकसाहित्य हे 'लोकभावना', लोकाभिव्यक्ती आणि चैतन्यपूर्ण प्रक्रियांचेही अध्ययन करणे आवश्यक असल्याचे दाखविते.'[९] लोकसाहित्याच्या सौंदर्यसमीक्षेवर टिपण लिहिताना रमेश तेंडुलकर लिहितात, 'कधी मुखर तर कधी मूकपणे लोकआविष्कारातून होणारा 'अनादि,' 'अनंत', 'अपार' या जाणिवांचा उदघोष मनाच्या कडेपर्यंत घुमत राहतो', 'लोकसाहित्यातले सारे आकार हे मुळी प्रवाहावरचे आकार असतात,' 'सृष्टीचे आणि निसर्गचक्राचे हे समग्र रूप हे सगळे रंग, गंध, लय, गती लोकाविष्कारातील संवेदना भावनाजन्य प्रतीतीचा विषय बनतात. या समग्रतेतून एकतानता लोकाविषकरात अवतरते. लोकाविष्कारात प्रतीत होणाऱ्या रसरशीतपणाचा एक उगम त्याच्या या निकोप प्रकृतीत आहे'. [१०] डॉ. गंगाधर मोरजे यांनी 'लोकसाहित्य-प्रयोग' आस्वाद प्रक्रियेतील घटक मांडले आहेत. १) प्रयोगात स्वत: सामील होणे २) प्रेक्षक/श्रोते

म्हणून प्रयोगाचे सहभागी निरीक्षण करणे, ३) दोहोंच्या मधल्या अवस्थेत सहभागी निरीक्षक असणे. हे घटक सांगून आस्वाद्यतेच्या पातळ्या स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांनी लोकसाहित्याचा 'प्रयोगसिद्ध वाङ्मयकला' हे सूत्र लक्षात घेऊन आस्वाद्यतेचा विचार केला आहे.'[११]

ही व अशी चर्चा लोकसाहित्याच्या आस्वाद्यतेचे स्थूल स्वरूप लक्षात आणून देण्यास मदत करते. लोकसाहित्यातील आस्वाद्यतेची प्रक्रिया कशी घडते हे अधिकाधिक स्पष्ट होण्यासाठी लोकसाहित्याचे आविष्कार स्वरूप किंवा प्रकटीकरण स्वरूप ध्यानी घ्यावयास हवे. लोकसाहित्य पुढील प्रकारे प्रकट होताना दिसते. १) लोकजीवन जगत असताना विविधकामे, कृती, व्यवहार व विधी संपन्न करीत असताना, तसेच उत्सव साजरे करताना, निसर्गानुभूती घेताना व मानवनिर्मित नवजीवनाची नवी अनुभूती घेताना - त्या व्यक्ती वा समूहाच्या मुखातून लोकसाहित्य स्फुट होत जाते. २) स्वत:च्या वा समुहाच्या मनोरंजनासाठी किंवा विधीसंपन्नतेसाठी किंवा उत्सव साजरे करताना मुद्दाम ठरवून व्यक्तीने वा समूहाने प्रकट केलेले साहित्य - लोकसाहित्य ३) आपल्या समुहातील व्यक्तीपेक्षा भिन्न व्यक्ती वा समूहाच्या पुढे प्रदर्शन व रंजनाच्या मिषाने, व्यक्ती वा समूहाने ठरवून सादर केलेले लोकसाहित्य कलात्मक.

प्रकटीकरणाच्या स्वरूप - प्रकारांवरून आस्वादनप्रक्रियेच्या पातळ्या ठरवता येतील. पहिल्या प्रकारातील आस्वाद 'घटकलोक' व 'लोक' या दोन्ही पदांच्या दृष्टीने पूर्णत: आत्मनिष्ठ असतो. लोकसाहित्याच्या या स्फुटीकरणातून त्या व्यक्तीला लोकसाहित्य स्फुट होण्यावेळचा निर्मितीचा आस्वाद तर घेता येतोच, पण मुख्य म्हणजे त्याच्या वा 'लोक' च्या जीवनातील सुखदु:खाच्या प्रकटीकरण विवेचनातला आणि पुन:प्रत्याचाही आनंद 'घटकलोक' आणि 'अंगस्वरूपलोक' ला मिळू शकतो. या प्रकारातील आस्वाद्यतेचे स्वरूप पूर्णत: नैसर्गिक असते. या प्रकाराच्या स्फुटीकरणाच्या प्रसंगी निसर्ग वा नवप्रगत जीवनाच्या नव्या अनुभवाच्या उत्कटतेतून निर्माण होणारी घटकलोकगत वा समूहगत नवी अस्मिता लोकसाहित्यात नव्याने मिसळत असते. व्यक्तीच्या वा समूहाच्या जीवनानुभूतीला झालेल्या प्रतिभेच्या परिसस्पर्शाने ते आविष्काररूप असते. हे आविष्काररूप आपोआपच स्वीकृत ठरते. आस्वादप्रक्रियेत मला वेगळेपण जाणवते असे मी म्हणतो, ते मला या पहिल्या प्रकारच्या आविष्कारस्वरूपाविषयीच मुख्यत्वे करून म्हणावयाचे असते. ह्या प्रकारात लोकसाहित्य लोकजीवनातील लोकजाणिवांतून उत्कटपणे आविष्कृत झालेले असते. लोकसाहित्य परंपरेच्या प्रवाहातून, लोकबंधातून वाहत आलेले असते. परंतु या

Kulkarni
(64)
1st Proff

आत्मगत जाणिवांतून नव्याने आविष्कृत होत असते. त्याचवेळी नवजीवनाच्या नव्या जाणिवा आपोआपच स्फुट होत असतात व परंपरांतून वाहत आलेल्या लोकसाहित्याला वर्तमानाच्या पातळीवर आणून वर्तमानाला त्या लोकबंधात्मक प्रवाहात अंतर्भूत करण्याचे कार्य निसर्गत: घडत असते. त्याप्रसंगी परंपरा आणि नवतेतील जीवनाचा आस्वाद 'घटकलोक' किंवा 'अंगस्वरूपलोक' लोकसाहित्यातून मिळवत असतो. (त्यांना तो स्वभावत: प्राप्त होत असतो.) यावेळी लोकसाहित्य ही लोकबंधात्मक लोकजीवन प्रवाहातील 'जाणिवेची वाङ्मयकला' ठरते. डॉ. मोरजे यांनी 'प्रयोगसिद्ध वाङ्मयकला' असे म्हटले आहे व त्या दृष्टीने जी आस्वाद प्रक्रियेची चर्चा केली आहे; ती मुख्यत्वेकरून मी मांडलेल्या लोकसाहित्य प्रकटीकरणाच्या दुसऱ्या आणि तिसऱ्या प्रकारच्या बाबतीत अधिक योग्य वाटते. त्यांचा 'प्रयोगसिद्ध' हा शब्द पहिल्या प्रकाराला लावताना मात्र जरा सावधगिरीने वापरला पाहिजे. कारण या पहिल्या प्रकारात व्यक्ती वा समूह यांच्याकडून लोकसाहित्याचा प्रयोग सहज निसर्गत: घडत असतो. केवळ स्वत:ची जाणीव प्रकट करण्यासाठी प्रयोग सादर होत नसतो तर, 'लोक' ची जाणीव प्रकट होण्याकरिता प्रयोग सादर होत असतो. म्हणूनच लोकसाहित्य' ही 'लोकजीवनाच्या जाणिवेची प्रयोगसिद्ध वाङ्मयकला' ठरते.

दुसऱ्या प्रकारात लोकसाहित्याचे जे प्रकटीकरण घडते ते त्या व्यक्तीच्या वा समूहाच्या स्वत:च्या समाधानासाठी, मनोरंजनासाठी, निर्भयतेसाठी वा धर्मश्रद्धेसाठीच्या प्रकटीकरणासाठी. यातही दोन प्रकार करता येतील. १) समाधान आणि मनोरंजन २) निर्भयता संपादन आणि धर्मश्रद्धांचे प्रकटीकरण. अर्थात यातील पहिल्या प्रकारात समाधान व आनंद देण्याचे कार्य कसे राहील याकडे कला सादर करणाऱ्याचे लक्ष असते. त्यावेळी लोकसाहित्यात पडलेली भर वा आविष्कारात आलेला बदल हा हेतुत: व कलात्मक पद्धतीने झालेला असतो. मुद्दाम सादर करणारांना कलानिर्मितीतील व सहभागी लोकांना कलानुभूतीतील आनंद मिळत असतो. अर्थात ही निर्मिती किंवा प्रकटीकरण लोकजीवनातील जाणिवांमधूनच झालेले असते. परंतु ते निसर्गत: किंवा सहज किंवा आपोआप घडलेले नसते, तर प्रयोग सादर करण्याच्या मिषाने घडलेले असते. शिवाय लोकसाहित्याच्या पर्यायात्मक स्वरूपाचाच हा बदल असतो. दुसऱ्या प्रकारात व्यक्तीच्या वा समूहाच्या मनातील भीती दूर होण्याच्या हेतूने लोकसाहित्य प्रकटते. दैवतांविषयीची धर्मश्रद्धा व्यक्त करण्यासाठी किंवा दैवताला प्रसन्न होण्याचे आवाहन करताना लोकसाहित्य प्रकट होत असते. यात उदात्त आध्यात्मिक भाव प्रकटीकरणातील समाधान मिळत

असते. मनाला या प्रकटीकरणातून आध्यात्मिक दिव्यानुभूतीचा आनंद मिळत असतो. या प्रकटीकरणात सात्त्विकस्वरूपाची भावघनता असते. लोकसाहित्याला मंत्रसामर्थ्य असते. या संपूर्ण दुसऱ्या प्रकारात ज्ञानदानाचा व ज्ञानग्रहणाचा आनंद प्रतीत होत असतो. यातून लोकजीवनाच्या विकसनाची प्रक्रिया घडते.

तिसऱ्या प्रकारात अवगत असलेल्या लोकसाहित्याचा प्रयोग मुद्दाम आपल्यापेक्षा भिन्न, परंतु जवळच्या समूहातील घटकलोक किंवा अंगस्वरूपलोकसमोर सादर केला जात असतो. अर्थातच गायक, निवेदक, वक्ता, अभिनेता, नर्तक अशा विविध भूमिकांतून हे प्रयोग हेतूत: सादर केले जातात. अशा परिस्थितीत विविध भूमिकांतील कलावंताची जाणीव जागृत झालेली असते आणि त्या पातळीवरून त्या कलावंताला लोकसाहित्य प्रकटीकरणातील आस्वाद मिळत असतो; तर प्रयोगाचा प्रेक्षक व श्रोता यांना त्या कलादर्शनातील नाविन्याचा आस्वाद मिळत असतो. लोककलांचा समावेश या तिसऱ्या प्रकारातच करता येऊ शकेल.

थोडा वेगळा विचार मनात येईल. पहिल्या प्रकारे लोकसाहित्याचा आविष्कार घडत असताना किंवा घडल्याने भिन्न समूहातील व्यक्तीला लोकसाहित्याचा आस्वाद कसा घेता येईल? भिन्न 'लोक' च्या लोकजीवनाच्या जाणिवेतून स्व 'लोक' च्या लोकजीवनातील जाणिवांचा पुन:प्रत्ययाचा आनंद मिळू शकेल. दुसरे असे की, भिन्न 'लोक' दर्शनाचा म्हणजे नाविन्याचा आनंदही मिळू शकेल. तसेच भिन्न लोकजीवनाचे समग्र दर्शन घडत असताना मानवी जीवनाच्या मूलभूत एकात्मतेचा प्रत्यय म्हणजे विश्वलोकचा प्रत्यय येऊन सर्वोच्च स्तरावरील आत्मप्रकटीकरणाचा आनंदही मिळू शकतो. ह्या आनंदाचे आस्वादक 'विराटपुरुषलोक' मध्ये हरवून जातो. अलीकडे चित्रपटांमधून लोकगीतांचा, लोकनृत्याचा वापर केला जातो आणि ते चित्रपट स्पर्श करणारे ठरतात. याचे कारण हेच की; समग्र जीवनाच्या पार्श्वभूमीवर ते लोकसाहित्य आपल्यासमोर येत असते. लोकसाहित्याचा उपयोग करून केलेल्या जाहिरातीदेखील मनाची पकड घेताना दिसतात. लोकसाहित्यात जाणिवेने समग्रजीवन घडत असते त्याचाच हा परिणाम असतो.

लोकसाहित्याचे स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष पर्याय असतात व त्यातून मानवी जीवनातील एकात्मता व्यक्त होत असली, तरी या पर्यायातून हा एकात्मतेचा अनुभव घडावयाचा असेल व त्यातून सर्वांना लोकसाहित्य कलास्वाद घडावयाचा असेल तर लोकजीवनाचे समग्र दर्शन घडणे, घडविणे, अपरिहार्य आहे. हे समग्रदर्शन घडल्याने पर्याय उकल जातो. लोकसाहित्याच्या संकलन - संपादनातून तयार झालेली संहिता व त्यावर केलेली आस्वादक टीका असा जो संप्रदाय

Kulkarni
(65)
1st Proff

लोकसाहित्याच्या अभ्यासकांत रूढ झालेला आहे. त्यामध्ये अपूर्णतेची जाणीव काही अभ्यासकांना होते. स्पष्टीकरणवादी लोकसाहित्यसंपादनातही काही वेळा दोष जाणवतो याचे कारण; या पद्धती चुकीच्या आहेत. असे बिलकूल नसून त्याचे मुख्य कारण भौगोलिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक लोकजीवनाचे, त्याच्या स्थितीगतीचे यथास्थित समग्रदर्शन, सम्यक ज्ञान यात त्रुटी राहिलेली असते असे म्हणता येईल. ते ज्ञान करून देत संदर्भासह आस्वादक टीका केली तरच सर्वसामान्य वाचकाला (संहिता वाचकाला) श्रोत्याला किंवा प्रेक्षकाला एकात्मकतेचा व नाविन्याचा आस्वाद घडेल. तसा आनंद देण्याचे सामर्थ्य लोकसाह्यित असते. असे प्रयत्नही अनेकांनी केलेले दिसतात.

लोकसाहित्याचा वाङ्मयीन विचार :

लोकसाहित्य हे मुख्यत: मौखिक स्वरूपात प्रवाहित झालेले असते. लोकजीवनाचा प्रवास समजावून घेण्यास त्याचा खूपच उपयोग झाला आहे. विदग्ध, ललित साहित्य व कलानिर्मितीला प्रेरणा त्यातून मिळाल्या आहेत असे आपण आता म्हणून शकतो. लोकसाहित्याचे संकलन, संपादन व त्याचा वाङ्मयीन अभ्यास वरील दृष्टीने महत्त्वाचा ठरला आहे. लोकजीवनाचे सनातन, ऐतिहासिक, वर्तमानकालीन स्वरूप, भाषावृद्धी प्रक्रिया, काळाची प्रगती, विज्ञान प्रगती यांना त्यामुळे अधिकाधिक चालना मिळण्याची शक्यता आहे. साहित्यशाखांच्या (अभ्याससोयीच्या दृष्टीने मानताना) अभ्यासात साहित्याचा मूलाधार असलेले साहित्य म्हणून लोकसाहित्याचा अभ्यास अनिवार्य ठरत आहे. लोकसाहित्याचा वाङ्मयीन विचार (समालोचन) दोन प्रकारे करावा लागेल : १) लोकसाहित्याचा साहित्यशास्त्रीय विचार. यामध्ये लोकसाहित्याची भाषा , निर्मितीप्रक्रिया प्रयोजन व कारणे (हेतू) स्वरूप, आस्वाद, लोकजीवनदर्शन, लोकसाहित्याचे वर्गीकरण, लोकसाहित्याप्रकारांच्या अभ्यास इत्यादी गोष्टींचा विचार करावा लागेल २) लोकसाहित्याचे वाङ्मयीन समालोचन किंवा सौंदर्यशास्त्रीय समालोचन, यात लयतत्त्व, भावसौंदर्य, शब्दकळा, कृतिनिष्ठता, प्रतिभासृष्टी, लोकबंधात्मकता (भावबंध किंवा कल्पनाबंध) अभिव्यक्तीचे स्वरूप, शैली, नाट्यमयता, नृत्य आणि संगीत आविष्कार इ. गोष्टींचा विचार करावा लागतो. त्याचबरोबर सामूहिक प्रकटीकरण किंवा सादरीकरणाचे वर्णनात्मक पद्धतीने विश्लेषण करावे लागेल.

लोकसाहित्य हे मौखिक परंपरेने प्रवाहित होत असते. हे खरे असले तरी वाङ्मयीन समालोचनासाठी त्याचे संहितास्वरूप आवश्यक ठरते. गाणी, कथा, अनुभूती, म्हणी, वाक्प्रचार, कोडी, उखाणे, इत्यादींच्या संहिता तयार करतात. त्या

संहिता तयार करताना स्थल, काल, प्रसंग, लय किंवा ठेका देणारे साधन या सर्व गोष्टींची नोंद आवश्यक असते. संहिता तयार करताना पर्यायांचा विचार महत्त्वाचा असून त्यात अनिरीक्षण, अपनिरीक्षण असे धोके संभवतात. वाङ्मयीन किंवा साहित्यिक समालोचन करताना या संहितेच्या आधारे करावे लागते व त्यात इतिहास, भूगोल, समाजरचना यांचा विचार करावा लागतो.

लोकसाहित्याच्या वाङ्मयीन समालोचनाला मौखिक परंपरा लक्षात घेतल्यास मर्यादा असल्याचे जाणवते. तसेच लोकसंगीत, लोकवर्तन यांच्या अपुऱ्या ज्ञानामुळे उणेपणा प्राप्त होण्याची शक्यता असते. संहिता स्वरूपामुळे हे समालोचन गतकाळातील लोकसाहित्याचे ठरते. त्याचबरोबर लोकसाहित्यातील प्रत्येक पर्याय खरा व मूळ असतो हे गृहित असल्याने संहितेतील साहित्य हे प्रातिनिधिक स्वरूपात असते व त्यामुळे समालोचन हे अनुमान कल्पनेच्या स्वरूपात घडत असते असे लक्षात येईल. या मर्यादा लक्षात घेऊनही लोकसाहित्याचे मूलगामित्व व इतर सर्व ज्ञानशाखांचे आधारभूत स्वरूप लक्षात घेतले, तर अभ्यासाचे महत्त्व किंवा समालोचनाचे महत्त्व लक्षात येईल.

लोकसाहित्याचा कलात्मक आविष्कार :

मानवाला मन, बुद्धी आणि त्याबरोबरच आनंद किंवा सौंदर्यभावना, सहानुभूती आणि सृजनशीलता हे लाभलेले अलौकिक असे स्वभावविशेष ही आत्मतत्त्वाची अलौकिक देणगी होय. या सौंदर्यभावनेतूनच कलेची निर्मिती झाली आहे. कला आनंद मिळविण्याचे साधन असल्याचे एका बाजूला कलानिर्मिती करण्याचे काम सुरू असते; तर दुसऱ्या बाजूला ह्या कलेच्या आविष्कारातून आनंदानुभूती घेणेही घटकलोकचे सुरू असते. कला आणि कलेचा आविष्कार म्हटले की कलेची अशी एक धाटणी किंवा धाटी आली, कलानियम आलेच. अर्थातच या दोन्ही गोष्टी भावात्मक आणि रचनात्मक सौंदर्यवाढीस उपयुक्त ठरतात. कलेचे नियम लवचिक आणि विकसनशील असतात. कलेला प्रामुख्याने तीन घटक अभिप्रेत असतात १) कलावंत, २) कलावस्तू, ३) आस्वादक (रसिक) कलेची निर्मिती आनंद, सौंदर्य, उत्कटभावना प्रकटविण्याच्या अहेतूक हेतूपूर्वकलतेतून झालेले असते. कधी ती हेतुपूर्वकदेखील असते. सौंदर्यभावना व प्रतिभाशक्ती ही नैसर्गिक किंवा आलौकिक देणगी आहे असे म्हटले, तरी कलानिर्मिती ही मानवी कृती ठरते. मानवी जीवनातील कलेचे स्थान आणि कलेचे स्वरूप लक्षात घेतले तर, लोकसाहित्याच्या कलात्मक आविष्काराचा विचार करता येईल.

लोकसाहित्याचा कलात्मक आविष्कार म्हणजे लोकसाहित्याचा कलात्मकतेने

Kulkarni
(66)
1st Proff

कलांमध्ये केलेला वापर होय. लोकसाहित्यातील भाषारूपे, स्वर, सूर, लय, भावरूपे यांचे कलात्मकतेने सहेतुकपणे कलांमध्ये पुरस्करण करणे म्हणजे लोकसाहित्याचा कलात्मक आविष्कार होय. हा आविष्कार हा जनमानसाला जाऊन भिडणारा असतो. असा आविष्कार ज्या कलावस्तूंमधून घडतो त्या कलावस्तू लोकमानसाला आपल्या वाटतात. त्या कलावस्तूंचे रूपांतर कालांतराने लोकसाहित्यातही होऊ शकते. लोकसाहित्याचा असा कलात्मक आविष्कार केवळ लौकिक कलांमध्येच होत असतो असे नाही. लौकिक कला ह्या प्रामुख्याने लोकसाहित्याचा अंगभूतच ठरतात. परंतु लोकसाहित्याचा कलात्मक आविष्कार, अभिजात कलांमध्ये ललितकलांमध्येही झालेला दिसतो. नव्हे, लोकसाहित्य, लोकसाहित्य यातून त्या विकसित होत असतात.

एकूण लोकसाहित्य पायाभूत असते. लोकसाहित्याला साजबाज आणि भाव घेऊनच अवतरलेल्या कलाकृती विशेष कलात्मक ठरतात. लोकरूपांचा मुद्दाम वापर केलेला असला, तरी त्या कला कलात्मकतेने अवतरलेल्या असतात. त्या कलात्मक आकारात लोकसाहित्यातील लोकबंधात्मकता दडलेली असते. त्यामुळे कलांना सेंद्रियत्व प्राप्त होते. विश्वात्मकतेपर्यंत घेऊन जाण्याची आशयघनता लाभते. अशी कलात्मक रूपांतरे कलांमधून अवतरल्याने त्या कलावस्तूंना लोकसाहित्याच्या कक्षेत फार लवकर स्थान मिळते.

लोकसाहित्य व त्याच्या अंगभूत लोककला या लोकजीवनाच्या लोकसाहित्य प्रवृत्तीतून (आत्मप्रकटीकरण स्वरूपात) निर्माण झालेल्या असल्यामुळे त्या प्रगत शास्त्रीय कलांपासून किंवा अभिजात कलांपासून पूर्णत: वेगळ्या करता येत नाहीत. लोकसाहित्यातील चिरंतनत्व लक्षात घेतले तर, लोकसाहित्य सातत्याने वर्तमानाबरोबर पुढेपुढे जात असते, हे लक्षात येईल. यामुळे कलांमध्ये लोकसाहित्याचा कलात्मक आविष्कार हा अपरिहार्य भाग ठरतो. हा आविष्कार पुन्हा लोकजीवनाकडे प्रवाहित होत राहतो. लोकसाहित्य आणि कला यांचा प्रवास चक्रनेमिक्रमाने घडत असतो. म्हणूनच नित्य नाविन्याचे दर्शन घडविण्याचे सामर्थ्य कलांमध्ये असते. हा चक्रनेमिक्रम पुढीलप्रमाणे दाखविता येईल.

लोकसाहित्याचा कलात्मक आविष्कार हा तात्कालिक स्वरूपाचा राहतो. तो तसा राहणे ही गोष्ट अत्यंत नैसर्गिक आहे. त्यातून कलांची आणि 'लोक' ची सतत प्रगती, विकास होत असतो. ही प्रक्रिया सर्व कलांमध्ये अपरिहार्य आहे.

लोक, लोकबंध, आणि लोकसाहित्य यांचा परिचय करून घेतल्यानंतर लोकसाहित्याचे नमुने पाहणे एकूण चर्चेला आधार म्हणून आणि अभ्यासाच्या

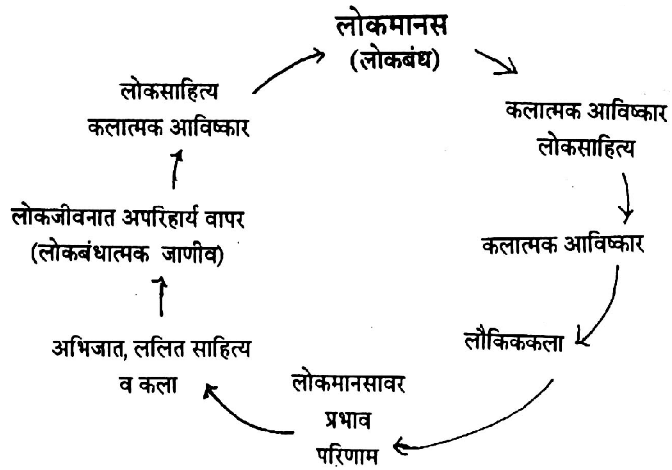

दृष्टीने सोयीचे ठरेल. लोकसाहित्याचे वर्गीकरण किंवा प्रकार करणे कितपत शक्य आहे याचा विचार आपण केला आहे. येथे अगदी स्थूल स्वरूपात उदाहरणे घेऊया. अ) कथा, ब) उखाणे - कोडी इत्यादी क) म्हणी व वाक्प्रचार, ड) विधी आणि यातुक्रिया, इ) गीते, फ) लोकशास्त्रे. अशा सहा प्रकारांत आपण ही उदाहरणे पाहणार आहोत.

अ) कथा :

कथांचे प्रकार लोकसाहित्याच्या अंगांनुसार, रचनावैशिष्ट्ये यांच्यानुसार, स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष अभिव्यक्तीनुसार, मानवी जाणिवांनुसार - श्रद्धा, ज्ञान, माहिती, नीती, मूल्यबोध, मनोरंजन यांना अनुसरून, अशा विविध प्रकाराने करता येतील. येथे यापैकी विशिष्ट तत्त्वाचा विचार करून कथा प्रकारांची उदाहरणे पाहण्याऐवजी लोककथांच्या अनेकविध वैशिष्ट्यांकडे लक्ष जाऊ शकेल अशा तऱ्हेने जास्तीतजास्त कथा प्रकारांची उदाहरणे पाहण्याचा प्रयत्न पाहणार आहोत. त्याचबरोबर त्या कथाप्रकारांची थोडक्यात वैशिष्ट्ये पाहणार आहोत.

दैवतकथा (मिथक) : Myth

दैवत्व विषयक कथा म्हणजे दैवतकथा किंवा मिथक होत. मिथकचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे सूत्ररुपाने सांगता येईल. : १) मिथकांना लोकमानसामध्ये सत्य मानले जाते. तशी श्रद्धा असते. २) मिथके, सृष्टिउत्पत्ती आणि लय या विषयींची

Kulkarni
(67)
1st Proff

स्पष्टीकरणे देतात. ३) देवता, दैत्य, यक्ष, तारे, नद्या यांच्या निर्मितीविषयक कथा सांगून त्यांच्या यशोगुणाचे दर्शन मिथक करतात. ४) देवता व तत्सम शक्ती, त्यांनी स्वीकारलेली आयुधे, यांचे वर्णन यात असते. ५) प्राणी, वृक्ष, फुले, फळे, पर्वत, दरी इत्यादींना ना. देवत्व कसे लाभले व त्यांना भजल्याने कोणती निष्पत्ती होते हे सांगितले जाते. ६) दैवतांच्या क्रोध आणि प्रसन्नता यासंबंधातील कथा सांगून व्रते, परंपरा, इत्यादीविषयी उपकथानके आलेली असतात. ७) दैवतांपासून मानवी वंशपरंपरा सिद्ध केलेल्या दिसून येतात. ८) शाप, उःशाप, वरदान, अटी, तप, शक्तिपरीक्षा, शक्तिपात यासंदर्भात कथा सांगून त्यातून युद्धे, आक्रमणे, शक्ती संपादन इत्यादी गोष्टींचे स्पष्टीकरण करून इतिहास कथन करण्याचा प्रयत्न असतो. (९) हिंस्रपशु, पक्षी, सरपटणारे प्राणी यांचे कथांच्या माध्यमातून दैवतसिद्धीकरण, दैवतांशी असलेले संबंध, मानव, प्राणी, उत्पत्तिविषयीची संकर स्पष्टीकरणे आलेली असतात. (१०) पुनर्जन्म, सामाजिक संकेतबाह्य स्त्री-पुरुष संबंध, अपत्यजन्म याविषयी स्पष्टीकरणात्मक कथा सांगून नैतिक व ऐतिहासिक संगती साधण्याचा प्रयत्न असतो. त्यातून सत्यप्रस्थापनाचा प्रयत्न असतो. ११) घराणी, राज्ये, क्षेत्रे जमिनी यांच्याविषयी लोक' व्यक्ती आणि दैवते यांचा पवित्र संबंध प्रस्थापित करून परंपरा कथनाचा प्रयत्न असतो. (१२) स्थानिक दैवते, स्थलदैवते, मानवी दैवते यांचा व्यापक, सनातन, दैवतांशी असलेला अवतारसंबंध या कथांमधून व्यक्त होतो. १३) रूढी, परंपरा, नैतिकता यांच्या निर्मिती व प्रवाह यांचे स्पष्टीकरण सनातनापासून वर्तमानापर्यंत आणून पोहचविण्याचा प्रयत्न असतो. (१४) विभूतींचे दैवतीकरण सिद्ध करणाऱ्या घटना व चमत्कारांचे वर्णन यात असते. १५) धर्म, उत्पत्ती, धर्मसुत्रे, धर्मविधी आदी सिद्ध करणाऱ्या कथा यात असतात. १६) पुजाविधी, पूजासाहित्य, पूजाक्रिया यातील प्रत्येक गोष्टीची परंपरा, महत्त्व व दैवत संबंध स्पष्ट केलेला असतो. १७) सांप्रदायिक परंपरांची स्पष्टीकरणे देण्याचा प्रयत्न केलेला असतो. (१८) तीर्थनिष्पत्ती, तीर्थाटन, परंपरा, फलप्राप्ती, यांची स्पष्टीकरणे असतात. (१९) गायन, वादन, नर्तन, चित्रण, शिल्प, नाट्य, काव्य, लेखन इत्यादी कलानिष्पत्ती त्यांची दैवतपरंपरा, दैवतप्रसाद स्पष्टीकरणे या कथांतून होत असतात. (२०) रोगव्याधी, विकृती निवारण्यासाठीचे तोडगे, यातुक्रिया या संदर्भातील दैवत परंपरा व क्रियाविधी यांची स्पष्टीकरणे यात येतात. (२१) स्वर्ग, नरक, लोक (सूर्यलोक, चंद्रलोक इ.) काल, युगे या गोष्टींची उत्पत्ती, स्थिती यांचे वर्णने, स्पष्टीकरणे व त्यांचा मानवी जीवनाशी असलेला संबंध सांगितला जातो. (२२) न्याय, तत्त्वज्ञान, धर्म, निती, विधी इ. विषयी उत्पत्ती वा स्पष्टीकरणे, (२३)

भूगोल, वैद्यक, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, इत्यादींचा इतिहास, उत्पत्ती, विकास, इत्यादीविषयी स्पष्टीकरणे केली जातात. (२४) मानवी प्रवृत्ती, भावना, शारीरशक्तीस्थले, भविष्य, योगायोग इत्यादींविषयीची देवता, दैव याविषयी उत्तत्ती, मार्ग, विधी, स्थाने, परंपरा, संकेत इत्यादींविषयी स्पष्टीकरणे येतात. (२५) चमत्कारस्वरूप जननघटनांची स्पष्टीकरणे, फळे, सर्प, यांचा जननप्रक्रियांशी संबंध या कथांतून प्रदर्शित केला जातो. (२६) देवतांचे परस्परसंबंध सांगण्याचा प्रयत्न होतो. (२७) दैवतांचे सर्वशक्तिमानत्व, विश्वचालकत्व यातून सिद्ध करण्याचा प्रयत्न होतो. (२८) परमत्वतत्त्व, जीव, शरीर यांचे पृथकत्व व एकत्व यांची स्पष्टीकरणे करणाऱ्या कथा यात येतात. (२९) महाकाव्ये, इतिहास, ललित साहित्य यांचा देवतांशी असलेला संबंध यातून स्पष्ट झालेला असतो. (३०) वन, जल, गड (पर्वत) यांच्या ठिकाणी असणाऱ्या शक्तींचे देवत्वरूप वर्णन करणाऱ्या त्यांच्या परंपरा सांगणाऱ्या कथा यात असतात (३१) देवावतार, महाविभूती यांची भ्रमंती व भ्रमंतीवेळी त्यांनी केलेल्या लीला व त्यातून निर्माण होणारे स्थळमहात्म्य, परंपरा इत्यादी वर्णने या कथांत येतात (३२) अनेक ठिकाणी देवतांनी घेतलेली निसर्गरूपे इ. विषयी कथा किंवा महान ऐतिहासिक व्यक्ती, महर्षी, मुनी, तपस्वी, कवी कलावंत यांनी घेतलेली निसर्गरूपे (३३) व्रते, त्यांची निर्मिती, परंपरा, फलश्रुती यांचे स्पष्टीकरण त्यांतून केलेले असते. (३४) समंध, मुंजा, चेहडा (चेडा), खवीस, चेटकी आदी भूतप्रेत, शक्तिवर्णने, त्यांची भ्रमंती, वसतिस्थाने आदी त्यांना प्रसन्न करणारे विधिनिषेध आदींची वर्णने यात येतात. (३५) प्रलयभकिते, प्रलयस्पष्टीकरणे, प्रलयसंकेत, आदी गोष्टी या कथांमधून आलेल्या असतात. (३६) माता, पिता, गुरू राजा यांना देवत्व बहाल करणाऱ्या परंपरा व स्पष्टीकरणे यात येतात. (३७) समाधी, थडगी (पीर) जागृतिवर्णने यात येतात (३८) अस्त्रनिष्पत्ती, अस्त्रसाधना, घटना वर्णने यात येतात. (३९) ऐतिहासिक महाविभूतींमधील अवतारित्व, देवत्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न यात असतो. (४०) अतिमानवी शक्तींची वर्णने व तत्संबंधीच्या घटना, शक्तिवर्णने यात येतात. (४१) पक्वान्ननिष्पत्ती, त्यांचा देवतांशी संबंध, विधीसंबंध यांची परंपरा, वर्णने यात येतात. (४२) खाणे, पिणे, झोपणे, काम, अभ्यास करणे, मैथुन करणे आदींचे नियम, रूढी, संकेत, परंपरा दैवतसंबंध स्पष्ट करणे. (४३) तिथी, वार, नक्षत्रे आणि दैवते यांचा संबंध स्पष्ट करणे. (४४) सणोत्सव निर्मिती, सण साजरे करण्यामागील दैवतकथा व त्यातून कारणपरंपरा स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करणे. (४५) रंगभूषा, केशभूषा, वेशभूषा, अलंकार या संदर्भातील दैवत निगडीत धर्मनितीकल्पना निगडीत परंपरांचे

Kulkarni
(68)
1st Proff

स्पष्टीकरण यातून करण्याचा प्रयत्न असतो. (४६) निसर्ग, मानवी शरीर व मन-आरोग्य, मानवी वर्तन यामागील शास्त्रीय संकेतांना पापपुण्य, दैवत-कोप, प्रसन्नता इत्यादींचा संबंध सिद्ध करण्याचा प्रयत्न असतो. (४७) धातू-रत्ने यांचा दैवत - संबंध व उत्पत्तिविषयक स्पष्टीकरणे यात आलेली दिसतात. (४८) स्थापत्य , संकेत व दैवत संबंध व परंपरा यांचे वर्णन येते. (४९) अतिथी व दैवतरूपे यांचा संबंध परंपरा व स्पष्टीकरणे यात येतात. (५०) अप्सरा, पऱ्या, वनदेवता, जलदेवता आदींच्या आख्यायिका यात येतात. (५१) ग्रंथमाहात्म्य व तत्संबंधी आख्यायिका, संकेत, स्थानमाहात्म्य इ. गोष्टी यात येतात.

सूक्ष्मपणे विचार केला तर मानवी जीवनाला धर्मश्रद्धात्मक सत्याचे अधिष्ठान मिळवून देणाऱ्या अतिसूक्ष्म गोष्टीदेखील विचारात घेता येतील. मानवी जीवन, इतिहास, परंपरा, संस्कृती, समाजशास्त्रे आदी गोष्टी मिथकांच्या अवगुंठनातून प्रवाहित होत असतात. म्हणूनच मिथक (दैवतकथा) हा मानवी जीवन व्यापून टाकणारा प्रमुख लोकबंध होय. लोकमानसाला देव आणि धर्म आवश्यक असणे हा अन्य प्राणी आणि मानव यातील भेद होय. देव आणि धर्म मानणारा प्राणी म्हणजे माणूस अशी माणसाची व्याख्या करता येईल. मिथकांचे पुढीलप्रमाणे प्रकार करता येतील : १) उत्पत्ती व प्रलयकथा, २) पंचमहाभूते दैवते, पुराणे-इतिहास-महाकाव्यं दैवते, ३) दैवतमाहात्म्यकथा - विभूतिदैवते, प्राणिदैवते, वृक्षदैवते, पर्वत, नद्या, ग्राम स्थान इत्यादी दैवतकथा (४) भूतकथा (पिशाच्च) (५) परिकथा, (६) तारे, नक्षत्रे, जोतिकथा (७) शास्त्र, कला, धर्म तत्त्वज्ञान निष्पत्तीकथा इत्यादी.

१) उत्पत्ती व प्रलयकथा :

१) श्रीभगवानुवाच

महर्षय : सप्त पूर्वे चत्वारी मनवस्तथा ।

मद्‌भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ।।

(श्रीमदभगवदगीता अ.१०. श्लोक - ६)

श्रीकृष्ण अर्जुनास सांगतात - 'सर्वगुणांनी श्रेष्ठ, मोठमोठ्या ऋषींमध्ये प्रसिद्ध असलेले ज्ञाते जे कश्यपादी सात ऋषी, चौदा मनूंपैकी स्वयंभू आदिकरून मुख्यमूळ जे चार मनू तेही आणखी सांगितले जातील. अगा अर्जुना, सृष्टीची घडामोड चालावी म्हणून वर सांगितल्याप्रमाणे हे अकराजण माझ्यापासून उत्पन्न झाले. ज्यावेळी स्वर्गादी लोकांची काही व्यवस्था लागली नव्हती व या त्रैलोक्याचा मांड मांडलेला नव्हता आणि महाभूतांचे समुदाय उपयोगात आले नव्हते, त्याच वेळी हे कश्यपादी अकरा उत्पन्न झाले. मग त्या अकरा जणांनी इंद्रादी आठ लोकपालांना

(दिशांच्या स्वामींना) उत्पन्न केले व त्यांना त्या दिशांचे स्वामी नेमून ठेविले व त्या लोकपालांनी नाना प्रकारचे लोक उत्पन्न केले. म्हणून वर सांगितलेले महर्षी इत्यादीक हे अकरा राजे आहेत आणि बाकीचे लोकपालादिक ते यांची प्रजा आहे, असा हा माझा विस्तार आहे असे समज. अर्जुना, पाहा. पहिल्या प्रथम फक्त एक बी असते. मग त्यालाच अंकुर फुटल्यावर हे बूड (बुंधा) होते व बुंध्यात फांद्यांचे अंकुर निघतात. त्या फांद्यांपासून पुढे लहानमोठ्या शाखा पसरतात आणि त्या फांद्यांपासून कोवळी पालवी व पाने फुटतात असे समज. पालवीपासून फूल व फळ उत्पन्न होते; याप्रमाणे सर्व झाड तयार होते. विचार करून पाहिले तर ते झाड म्हणजे केवळ बीच आहे. त्याप्रमाणे एकटाच मी होतो, मग (ते) 'मी' त्या मनाला उत्पन्न करते झाले आणि त्या मनापासून कश्यपादी सात ऋषी आणि स्वायंभूवादी चार मनू उत्पन्न झाले. त्यांनी (इंद्र, अग्नी, यम, वरुण, नैऋती, वायु, कुबेर व ईशान असे हे) लोकपाल उत्पन्न केले. त्या लोकपालांनी अनेक प्रकारच्या (स्वर्गादी) लोकांची रचना केली व त्या लोकांपासून ही प्रजा उत्पन्न झाली. याप्रमाणे हे प्रत्यक्ष असलेले विश्व खरोखर माझ्यापासूनच झाले नाही काय? परंतु हा सर्व माझाच विस्तार (विकार) आहे, अशा दृष्टीने जो पाहिल त्याला पटेल'. याप्रमाणे 'सार्थ ज्ञानेश्वरी' त वरील श्लोकावर ज्ञानेश्वरांनी केलेल्या निरूपणाचा अर्थ दिला आहे. ज्ञानेश्वरांनी लोक उत्पत्तिकथा या श्लोकाच्या आधारे सांगितली आहे.[१२]

सार्थ श्रीमदभगवदगीता या ग्रंथात वरील श्लोकावरचा दिलेला अर्थ असा - पूर्वीच वासुदेव, संकर्षण, प्रद्युम्न आणि अनिरुद्ध हे चतुर्व्यूहः मरीचि, अंगिरस, आत्रि, पुलस्त्य, पुलह, ऋतु आणि वसिष्ठ हे सात महर्षी आणि स्वायंभूव, स्वारीचिष, औत्तमी, तामस, रैवत, चाक्षुष आणि वैवस्वत हे सात मनु माझ्या मनापासून उत्पन्न झालेले भाव होत. यांनीच पुढे सर्व प्रजा निर्माण केल्या.[१३]

(२) वनवासात असताना सीता फिरत जात होती. एका बाजूने तिला गायीचा हंबरडा ऐकू आला. गाय वीत होती. गाय सीतेला म्हणाली, ''जरा जवळ बस, मला मदत कर.'' सीता म्हणाली, ''मला किळस वाटते.'' ती गायीला तुच्छतेने हसली आणि चालती झाली. गायीला राग आला तिकडून पार्वती आली. गी गायीला म्हणाली, 'आजपासून तुझी प्रसूती सुलभ होईल. तुझी मुले जन्मत:च सुटी खेळकर होतील.'' गायीने सीतेला शाप दिला, ''तुझे बाळंतपण कष्टाचे हाईल आणि तुझी मुले रडतील आणि घाणीत पुष्कळ दिवस लोळतील.'' तेव्हापासून माणसाचे मूल रडवे आणि ते घाणीतच लोळते. पुष्कळ दिवस पराधीन राहते.[१४].

- उत्पत्तिकथांमध्ये विश्वोत्पत्तीपासून सर्व भौतिक आणि अधिभौतिक गोष्टींच्या

Kulkarni
(69)
1st Proff

उत्पत्तिकथा येतात. प्रलयकथेच्या संदर्भातदेखील विश्वप्रलय कल्पनेपासून चराचरातील बारीकसारीक गोष्टींपर्यंतच्या विलयाच्या मागील कारणपरंपरा मांडलेली दिसते.

१) ग्रीक कथा, मनूची कथा, त्याचप्रमाणे नोहाच्या कथेत (पापाचा घडा भरला की पाण्याचा पूर येईल व सर्व जग बुडेल असे म्हटले आहे.

२) जगबुडीनदी ही खेडेगावची खाडी (खेड, तालुका, खेड, जिल्हा रत्नागिरी) वस्तुत: ती खाडी नाही (कार्मोण्याला तिचे खाडीत रूपांतर होते.) जगबुडीनदीच्या तटावर एक नंदी आहे. तो दरवर्षी तीळतीळ पुढे सरकतो. तो नदीत गेला की जग बुडणार असा लोकविश्वास आहे. या नदीच्या काठी उन्हेरी (गरम पाण्याचे झरे) आहेत. तीर्थाचे महत्त्व प्राप्त झाले' आहे. [१६]

२) पंचमहाभूते, वेद-इतिहास-पुराणे, महाकाव्ये :

दैवते : १) यात द्यु स्थानीय देवता (आकाश) - यात द्यौ - द्यावा - पिता या स्वरूपात उल्लेख आहेत. वरुण, मित्र, सूर्य, सविता, विष्णू इ. देवता येतात. २) अन्तरिक्ष देवता - इन्द्र, त्रितआप्त्य, मातारिश्वा, रुद्र, मरुत, वायू, पर्जन्य - आप इ. उल्लेख येतात. ३) पृथिवी स्थानीय देवता - नदी, पृथ्वी, अग्नी, बृहस्पती, सोम इ. देवता येतात. ४) भावात्मक देवता - विविधकृत - देवता - त्वष्टा - विश्वकर्मा, प्रजापती , मृत्यू, श्रद्धा, काल, प्राण इ. देवता येतात. (५) देवी - सरस्वती, पृथ्वी, रात्री, वाक , पुरंध्री, इडा,गंगू, सरण्यू, अश्विनी, रुद्राणी इ. देवता येतात. ६) देवता युग्मे - मित्रावरूण, वसुगण इ. कथा. ७) देवगण - मरुदगण, रुद्रगण, वसुगण इ. विषयी कथा. ८) निम्नकोटी कथा - अप्सरा, गंधर्व, रक्षक देवता, क्षत्रेपती ९) ऋषी (गाथेय पुरोहित) मनू, भृगू इ. विषयी कथा १०) पशू आणि अचेतन पदार्थ - अश्व, सूर्य, अग्नी , अज, गर्दभ, कुत्रा, नर, मण्डूक, सर्प, नदी, पर्वत, वन, देवी इ. ११) असूर राक्षस - वृत्र, बल इ. (१२) मृत्युविषयक - आत्मा, स्वर्ग, नरक, पितर, यम इत्यादी अशा प्रकारच्या दैवतांचा व त्याविषयी कथांचा परामर्श सूर्यकांत यांनी प्रा. मॅक्डोनलरचित वैदिक मायथोलॉजीचे हिंदी रूपांतर करताना घेतला आहे.[१७] १३) रामायण - महाभारतातील कथा सर्वदूर लोकसागरात प्रचलित आहेत.

३) दैवतमाहात्म्यकथा, विभूतिदैवते, प्राणिदैवते, वृक्षदैवते, पर्वत, नद्या, ग्राम स्थान इ. दैवत कथा :

१) महाराष्ट्रातील शक्तिपीठे हे दैवतमाहात्म्य कथांचे उत्तम उदाहरण आहे. अष्टविनायक व जेजुरीचा खंडोबा ही दैवतमाहात्म्यकथांची उत्तम उदाहरणे होत. यात नाथांची स्थाने आणि मोहटादेवीचा समावेश करता येईल.

२) साईनाथ महाराज, गजानन महाराज, अक्कलकोटस्वामी आदी विभूतींच्या कथा समाविष्ट करता येतील.

३) रावण-जटायू युद्धकथा सांगून रामबाणाने निर्माण झालेले सर्वतीर्थ टाकेद (इगतपुरी तालुका जि. नासिक), शिखरशिंगणापूरची कुंडातून येणारी तीर्थाची घागर, त्र्यंबकेश्वराचे कुशावर्ततीर्थ अशा अनेक तीर्थस्थानांविषयी स्थानमाहात्म्य कथा आहेत. उदा. कुशावर्तात स्नान केले की सर्व रोग नाहीसे होतात इत्यादी.

४) 'काळुबाचा बळी' ही कथा ग्रामदेवतेचे उत्तम उदाहरण आहे. दर तीन वर्षांनी होणाऱ्या जत्रेत एक मुलगा व एक मुलगी बळी देण्याची व कालांतराने ही बळीची प्रथा बकरा किंवा बकरी कापण्यापर्यंत कशी आली हे सांगणारी ही कथा आहे. नगर जिल्ह्यातील अकोला तालुक्यातील वारणघुशी, बारी या गावाच्या सीमेवरील हे दैवत आहे.[१८] गावोगाव ग्रामदैवते पाहावयास मिळतात. त्यांचे आगमन, प्रस्थापन, माहात्म्य, उपासनापद्धती इ. गोष्टी सांगितल्या जातात. त्याविषयी कथाही उपलब्ध असतात.

५) वाघोबा, म्हसोबा, नागदेव ही प्राणिदैवते सर्वदूर प्रचलित आहेत. वाघाची वाघबारस नावाचा सण साजरा केला जातो.याविषयीच्या कथा आढळतात. कुत्र्याला खंडोबा समजण्याची प्रथा सर्वदूर आहे.

देव मसराज सत्याचा सागर
येंगुन देइना गर्विया नारीला डोंगर
गाव पाचपुट्टे तुझ्या वेशीत बागुल
पहिल्या खेपाची मसराजाला अंघुळ

या गीतामधून गर्विष्ठ स्त्रीची कथा मसराज माहात्म्य सांगण्यासाठी सूचित झाली आहे. [१९] वाघ, कुत्रा, गाय, आणि कावळा यासंबंधीच्या प्रत्येक समजुतीमागे कथा आहे. 'आम्रिताच राखान करी संकराचं नाग' ह्यासंबंधी कथा अशी आहे. 'ह्या अम्रितेश्वराच्या मंदिरात लिंगाखाली अम्रिताचा कुंड हाये. आन समद्या महादेवकोळ्यांली त्येचा अम्रित मिळत असं. पर म्होरं पका पाप झाला आन् मंग समदा अम्रित निंगून ग्येला. तवा समद्या कोळ्यांनी महादेवाची विनावनी केली. मंग देव परसन जाला आन म्हनं.' सारवन्यातल्या चार सोमवारी राती बारा वाजता अम्रित निंगल आन दिवसाबरुबर जाइल आन समदा पानी गुळमाट व्हयीन. पर जो पुण्यवंत असन त्येलाच माहं राखनदार अम्रित घेऊन देतील.' तवापासून सारवनातल्या आदी मध्यरात झाली का दोन भलंभलं पिवळं जरत नाग या पिंडी भवताना रयत्यात आन् तो अम्रित राखित्यात पुण्यवंत असल त अम्रित घ्येतो. आन पापी जाईल त त्येली

Kulkarni
(70)
1st Proff

काय अम्रित मिळत नाही.'[२०]

६) 'आजुबाचा डोंगर' हा आजुबा डोंगर म्हणजे वाल्मिकी ऋषी आहेत असे सांगितले जाते. रत्नगड आणि कळसूबाईच्या डोंगररांगांमध्ये आजुबा डोंगर आहे. जवळच तातोबाचा म्हणजे वाल्मिकीचा आश्रम आहे.

'हरिश्चंद्राचं पान्याचं रांजन' ही कथा प्रसिद्ध आहे. हरिश्चंद्रगडाविषयी राजा हरिश्चंद्रविषयी राजा हरिश्चंद्राचे आख्यान ऐकवते.[२२]

७) 'मुळाचं डोळं आलं' - 'यकदा काय झाला का प्रवरा नदीला तिच्या भयनीला भेटाया जाआचा व्हता. तवा ह्या दरीतून जायाचा ठरवला. त प्रवराना लय दिस तिला पहयला नव्हता. तवा ती का जोश्यात निंगाली. त तसाच कावळा आला आन म्हन का 'जाऊ नको नदीना इचार क्येला का, दोघी आंधळ्या मुलाचं डोळं आल्यात. तू ग्येलीत तुझं बी येतील आन् दोघी आंधळ्या व्हाला.'[२३] तवा झाल्या व आपल्या लेकरांचा काय? तवा तीना ओघ बदालला आन त्या अंगून जाया लागली. तवापून मुळाचा पाणी कंदीमंदी आटतो पर प्रवराचा पानी आटत नाही.',' एक गाय आन प्रवरा माय' ही देखील अशीच कथा आहे.[२४].

८) वटवृक्षाशी जोडलेली सावित्रीची कथा सर्वश्रुत आहेच. तशीच लिंबपिंपळ एकत्र असतील, तर ते लक्ष्मीनारायणाचे रूप आहे, अशी कथा प्रचलित आहे. बेल व तुळस यांच्याही कथा प्रचलित आहेत. कल्पवृक्ष कथाही पुराणांमध्ये सर्वदूर पसरलेली दिसते.

सर्व व्रतकथा ह्या दैवतमाहात्म्य कथाच असतात. सणोत्सवांच्या कथा ह्याही दैवतमाहात्म्य कथाच होत.

(४) भूतकथा :

(१) 'गावठाणचा बाबा' - ह्या यंठ समदा गावठाण व्हता. ह्या यंठ गावचा मुख्यबाबा रयत व्हता. त्येच्याकं पका बारागावचा धन व्हता, पर तो गावच्या लोकांली काय देत नसं. गावातून मातेर भातातला भात नागल्यातल्या नागल्या असा समदा ध्येत असं. आन गावाली पका तरास द्येत असं. पर त्येच्या म्होरं कोनाची काय जायाची हिंमत नसं. त्येला काय पोरसोर नव्हतां. तो का लोकांची पोरासोरा नीट पह्यत नसं. त्यो मंग पका म्हातारा जाला. आन त्येला काय कोनी उपेगी पडना. पर त्येनी का त्येचा समदा धन पुरून टाकला. आन त्येच्याक जो जायल त्येली म्हनायचा का, 'जो मह्या उपेगी पडल, त्येला मी धनाचा वाटा दीन, जो मह्या उपेगी पडनार नही त्येली मी चांगीला पह्यनार नही.' असा करता करता तो का ग्येला मरून. त मंग त्येचा धन जीठ व्हता यंठच त्येचा स्थान झाला. तीठ

का पका मोठा सर्प होये. काळाजरत. आन त्यो आवसापुनवाला या गावठानात रूपा बदलून हेंडायचा आन लोकांली पका भ्येवडायचा. त मंग लोकांनी गावठाण सोडला आन तीकील्या बाजूला रयला ग्येलं. उजुक त्या बाबाला का हाराभर कोंबडीच्या पिलाचा नीवद दर वर्षाला लागतो. म्हनत्यात का गावामंदी कोनला तरी त्यो धन देनार हाये. हाराभर कोंबडीची पीलां दिली का मंग तो समद्या गावचं रक्षान करीतो आन जवा मिळणार नही, तो गडप जाला असन असा लोक म्हनत्यात. [२५]

(५) परीकथा :

यात अतिमानवी योनीपैंकी अप्सरा, पऱ्या, मावलया (मातृका) सटवाई, सातीआसरा, यक्ष, गंधर्व, किन्नर, यांच्या कथा समाविष्ट होतात. या अतिमानवी योनींची वैशिष्ट्ये दुर्गाबाईंनी दिला आहेत ती अशी [२६] : (१) त्यांना मायिक सिद्धी प्राप्त असतात. (२) त्यांना आकाशसंचार सुलभ आहे. (३) त्यांना अदृश्य होता येते व रूप पालटता येते. (४) त्यांना कला संगीत नृत्यात प्रावीण्य असते. (५) मानवांशी संभोग करता येतो. (६) त्यांची मानवांपासून झालेली अपत्ये मानवच असतात. (७) पऱ्यांना पंख असतात. अतिमानवी योनी पंखाविनाही उडू शकतात. (८) दिवसापेक्षा त्यांना रात्री संचार आवडतो. (९) मानवाच्या दैवाचे प्रमुख सहायक किंवा विधायक म्हणून त्यांचे महत्त्व आहे.

१) 'एका महारी लावणीच्या कथेत असा उल्लेख आहे की, निपाणी देशाच्या राजाने बारा वर्षांचा दुष्काळ थांबविण्यासाठी मुलगा व सून यांना तळ्यात बळी द्यायचे ठरविले. ती दोघे पळून गेली. पण विहिरीतल्या तीन अप्सरांनी एक दिवस त्या राजपुत्राला भुलवून नेले व बुडविले. राजपुत्राची बायको वाटेत प्रसूत झाली होती. तीही त्याच्या मागोमाग मेली. तिच्या मुलाला अप्सरांनी वाढवले. तो मोठा वीर झाला. पुढे अप्सरा त्याच्या आईबापांची हाडे त्याला देतात. त्याच्यावर त्याची बायको अमृताबाई अमृत शिंपडते. ती दोघे उठतात व सारीजण निपाणी देशाला परतात, तेव्हा त्या देशात पाऊस पडतो.'[२७]

२) जैन (दिगंबर पंथात) तीर्थकरांच्या वेगवेगळ्या यक्ष - यक्षिणी असत व त्यांची वाहने वेगवेगळी असत. आयुधे वेगळी असत. उदा. - ऋषभाचा यक्ष गोमुख. हा सुर्वणवर्णी असून त्याला चार हात असत. एक उजवा हात वरदा मुद्रेचा व दुसऱ्यात अक्षमाला. डाव्या हातात लिंब व पाश. त्याचे वाहन हत्ती. ऋषभाची यक्षिणी अप्रतिचरा. ही सोनेरी वर्णाची असून तिला आठ हात होते. एक उजवा हात वरदा मुद्रेचा, दुसऱ्यात बाण, चक्र व पाश, डाव्या हातात धनुष्य, वज्र, चक्र व अंकुश. हिचे वाहन गरुड. २८.

Kulkarni
(71)
1st Proff

दुर्गाबाईंनी परीकथांच्या संदर्भात उपयुक्त चर्चा केली असून उदाहरणांचा वरील प्रकारे उल्लेख केला आहे. व जागतिक आढावा घेतला आहे.

(६) तारे नक्षत्रे व ज्योतिष कथा :

(१) 'चित्रा : इंद्राने असूरांनी वेदी बांधून देवांप्रमाणे स्वर्गारोहण करू नये, म्हणून सुंदर चित्रा विटेने आमिष दाखवून त्याचे स्वर्गारोहण थांबविले व ती वीट म्हणजेच चित्रा आणि तिच्याबरोबर दोन असुर स्वर्गीय सारमेय (पुनर्वसू) झाले, असा उल्लेख शतपथ व तैतरीय ब्राह्मणात आढळतो.'[२९.]

(२) राम, पक्षी, पिंगळा, भविष्यकथन करतात असा समज आहे. पावशा पक्षी भविष्य सांगतो हे सर्वश्रुत आहेच.

(३) ध्रुव ताऱ्याची कथा पुराणातून सर्वदूर ज्ञात झाली आहेच.

(४) शनिमाहात्म्यात नवग्रहांची कथा अंतर्भूत आहे.

(७) शास्त्र, कला, धर्म, तत्त्वज्ञाननिष्पत्ती कथा :

(१) चरक, सुश्रुत व काश्यप संहितेतील उल्लेखानुसार प्रथम आयुर्वेदाची उत्पती झाली. नंतर विविध मानवप्रजा जन्माला आली. मनुष्य किंवा अन्य प्राणी कसा जन्माला यावा, त्याची वाढ कसकशी व्हावी, त्याच्या शरीरिक क्रिया-प्रक्रिया कशा सुरळीत घडून याव्यात. यासंबंधी सर्व नैसर्गिक नियम ब्रह्माने केल्यानंतरच मनुष्यप्राणी निर्माण झाला.[३०]

२) गौतमबुद्धाला बोधीवृक्षाखाली ज्ञान झाले की कथा सर्वश्रुत आहेच.

३) येशू, महंमद यांच्यासारख्या प्रेषित कथा सर्वदूर प्रचलित आहेत.

४) ब्रह्मदेवाने कलांची निर्मिती केली असे म्हटले जाते. गणपतीला सर्व कलांचा पाया समजतात. शंकराला नटेश्वर म्हणतात; त्यामागे कलानिष्पत्ती कथा आहे. गंधर्वगायन सर्वश्रुत आहेच. विश्वकर्म्याने स्थापत्यादी शास्त्रे निर्माण केली किंवा कला निर्माण केल्याचे उल्लेख पुराणात आढळतात. वेदोनिषदापासून कृष्णाने गीता तत्त्वज्ञान ग्रथित केल्याची कथा सांगितली आहे. -

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपाल नंदन :[३१]

अशा सात भागांत दैवतकथांचा विचार केलेला असला तरी तो केवळ नमुन्यादाखल आहे. दैवत कथांत - शंकर - पार्वती, सूर्य, चंद्र, इंद्र, ब्रह्मदेव, पऱ्या, राक्षस, ग्रामदेवता यांना खूपच महत्त्व आहे. अद्‌भुतता आणि श्रद्धा यांतून अशुभनिवारण, अभय व फलप्राप्ती याकरिता ह्या सर्व कथांची निष्पत्ती झाली असावी, असे वाटत असले तरी मानवाला जाणवलेल्या अतिभौतिक शक्ती व भौतिकशक्ती यांची श्रद्धापुर्वक, इंद्रियगोचर अशी प्रतिके मानवाने निर्माण केली

आणि त्यातून दैवतकथा निष्पन्न झाल्या असाव्यात असे म्हणता येईल. दैवतकथांच्या आधाराने मानवाने युगांचा प्रवास सातत्याने वर्तमानात केला आहे. त्याची भाषा आणि भावविश्व हे ह्या दैवतकथांनी समृद्ध व आशयघन झाले आहे. यातील लोकबंध आदिम असून त्यातून सतत स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष लोकबंध तयार होतच असतात. त्यातून नवी मिथके तयार होतात. वर्तमानातील नवी प्रतिके येऊन चिकटतात व ती परंपरेत रूढ होतात. असे लक्षात येईल. ही भौतिके, प्रतिके त्या अतिभौतिक शक्तीची समग रूपे वाटू लागतात. विभूतिकथांच्या संदर्भात असे म्हणता येईल.

दंतकथा (Legends)

ऐतिहासिक किंवा स्थानिक आख्यायिकांना दंतकथा असे म्हणतात. त्यात इतिहासाचा धागा असतोच. भाकडकथा असे या कथांना म्हटले जाते किंवा विषर्यस्त कथा असे जरी यांना म्हटले जाते तरीसुद्धा इतिहासाशी त्यांचा संबंध असतो. दुर्गाबाई आणि प्रा. ह.दा. वेलणकर यांच्या चर्चेतून 'उदन्त' म्हणजे निवेदन, बातमी लोकवार्ता होय. यातील 'उ' चा लोप होऊन 'दन्त' + कथा असा समासझाला असावा. अभ्यासकांनी दंतकथांचे दोन वर्ग पाडले आहेत. १) भटकी दंतकथा (Migratory Legends) २) स्थानिक कथा (Local Legends)[३२].

दुर्गाबाईंनी भटक्या दंतकथेची दोन उदाहरणे दिली आहे. [३३]

१) भटकी दंतकथा

१) क्रॉपने सांगितलेली दोन उदाहरणे १) बलीचे शेवटचे शब्द () ही कथा बौद्ध आहे असे मानले जाते. कथा अशी - मुलाचा बळी द्यायचा असतो. बाप व राजा त्याला धरतात. पुरोहित बलिदानाची तयारी करतो. मुलगा हसतो, हसण्याचे कारण विचारता 'बाप व राजा रक्षक असतो, मारेकरी नव्हे!' असे उत्तर मिळते. संकटनिवारणार्थ बळीची प्रथा निर्माण झालेली दिसते. २) दुसरी कथा यहुद्याची आहे. (**The wandring Jew**)

२) 'चंद्रहास कथा' - कथासरित्सगरातल्या या कथेचा जागतिक कथावाङ्मयात समावेश झाला आहे. जगभराच्या प्रवासाचे विवेचन डॉ. केतकर यांनी 'प्राचीन महाराष्ट्र' व डॉ. विंटर नट्झनी आपल्या 'भारतीय वाङ्मयाचा इतिहास' च्या दुसऱ्या खंडात, निवेदन केले आहे. त्याचा गोषवारा असा -

'चंद्रहास आणि विषया यांची कथा जगाच्या वाङ्मयात महत्त्वाची कथा आहे. ही कथा हिंदी, बौद्ध व जैन त्याचप्रमाणे पाश्चात्य कथात्मक वाङ्मयात अनेक रूपांतरे पावली आहे. या कथेचा थोडक्यात सारांश असा आहे -

Kulkarni
(72)
1st Proff

'चंद्रहास नावाचा मुलगा शुभनक्षत्री जन्माला येतो आणि आपल्या शत्रूच्या अनेक कपट जालातून निसटतो. अखेरीस शिक्षेला पात्र झालेला हा तरुण, ज्यात आपल्याला मृत्यूची शिक्षा फर्मावलेली आहे. असे पत्र घेऊन ते ज्याचे त्याला देण्यास जातो. वाटेत एक तरुणी ते पत्र बदलते किंवा त्यात बदल करते आणि मग तिच्याशी त्याचा विवाह होतो. तेव्हा त्याला संपत्ती व सत्ता यांचा लाभ होतो. इकडे त्याचा शत्रू दुसऱ्याकरिता खणलेल्या खडड्यात स्वत: पडतो किंवा त्याचा मुलगा पडतो. अशा प्रकारची कथा ही टी व्हीलर त्याने प्रथम युरोपात नेली. तिचे जर्मन भाषांतर ए वेबर याने केले. त्यानेच प्रथम या कथेशी सदृश अशा पाश्चात्य कथांकडे लक्ष वेधले. नंतर जे शिक याने इकडे लक्ष दिले.

'राजा मीडस' ची कथा हे भटक्या दंतकथेचे आणखी उदाहरण देता येईल.

२) स्थानिक दंतकथा : 'पट्टाआई' - 'यंठ गडावं शिवाजीमहाराजांचं राज व्हतं. त्या टायमाला शिवाजीराजं तुळजाभवानीचं भगत व्हतं. त्येली एक युध करायचं व्हतं. त राजे चिंतात पडलं का आता काय करावा; तवा तुळजाभवानी इठ आली आन म्हनं का, ''इठून मोहंर मी तुह्यावालं रक्षेन करीन पर तू का गडदिच्या आत तळ्याच्या त्या अंग पळत, मह्या ठाना व्हनार हाये तीठ आला पायजेल.'' त मंग ह्या गडदीतून महाराज पळतपळत ग्येलं त त्यंठ भवानीआईचा दरवार. त्यंठ आई परसन झाली झाली आन म्हनं, '' पहा पट्टा घी आन लढाया जा'' तवापून या गडाली पट्टागड ह्या नाव पडलं आन ह्या देवीला पट्टाई नाव पडला. समद्याला जाता यीयाचा नही म्हून गडदीच्या बाहीर एक ठाना क्येला. तो हांगी हा. आजुक कोनी पळत जाताय तं त्येंठ वट्टा हाये. जागा सारवेल. अजुक पट्टाई जागृत हाये.''

२) 'लिंगीतला चोर' - त्या लिगींव का कोनी यंगू शकत नही. पर लय दिसा मांग यक चोर आन त्येची आवू त्या लिंगीच्या मंदी गडदीत रयत असं. चोर का रातचा त्येचा घोडा काढायचा आन बारा गावा चोरी करून आन अुजुक त्येंठ यियाचा. तो का, कोनलाच गवसत नसं. त्येचा पका तरास समद्या गावांना. पर त्यो काय करी, का शीरीमंताली लुट आन गरीबांली वाटून दियाचा पर कोनलाच कळला नाही समदं लोक त्येच्या मागावं असं पर त्येली काय त्यो गवसला नही. पर यक दिवस तो कसा कायनु घोड्यावर बसून आन चाला व्हतो तो पडला आन त्येचा मुडदा गवसला पर पोरं। आन बायकु काय गवसली नाही. लोकांनीच त्याच्या त्येंठ स्थान क्येला. अजूनका त्येची सवारी निंगती आन गावं फिरती.' [३५]

३) 'जेऊर' - बायजाबाई कुलीन स्त्री - पतीसाठी न्याहारी घेऊन शेतात निघाली वाटेत सैनिकांनी अडवले - जेवण्याचा हट्ट - टोपलीत फक्त दोन भाकरी व

गाडगाभर ताक - सर्व सैनिकांना पोटभर जेवण देऊनही टोपलीत ताक भाकरी शिल्लक - तिचे सत्त्व पाहून सैनिकांना पळ - बायजा टेकडीवर गुप्त - जेवूनही अन्न उरले म्हणून त्या गावाला जेऊर नाव- पुतळ्याच्या रूपाने बायजाबाईची स्मृती - (लो.सा.स. महाराष्ट्र राज्य पुष्प ३, कथा ६१)'[३६]

स्थानिक दंतकथा जवळपास प्रत्येक गावात असतात. शिवारात असतात. गडोगडी असतातच.

(३) प्राणिकथा - Animal tales - Fable

यात प्राण्यांतून मनुष्यस्वभाव दाखविण्याऱ्या कथा, निखळ प्राण्यांविषयी कथा व प्राण्यांवर आधारित बोधकथा समाविष्ट करता येतात. प्राण्यांवर आधारित कथांना प्राणिकथा म्हणता येई. ह्या कल्पितकथा असतात.

'सुसर व कोल्हा' - खायला आणून देण्याच्या बहाण्याने पाठीवर बसून कोल्ह्याने नदी पार केली - पाण्यातून जाताना सुसरीच्या स्वरूपाची खोटी स्तुती - काहीच न देता कोल्ह्याचे पलायन - सुसर संतप्त - कोल्ह्याला चिखलात पकडायचे असा सुसरीचा निर्धार - चिखलात लपून बसली - कोल्ह्याने ओळखलेच - एकदा मात्र त्याचा पाय पकडण्यात तिला यश - कोल्ह्याची बतावणी - पायाला एरंडाचा खूंट बांधला म्हणून बरे, नाहीतर सुसरीने तोच पकडला असता. सुसरी कसली - पाय सोडला - कोल्ह्याचे पलायन - सुसरीची निराशा (दाते २ कथा - कथा -४)[३७].

(२) 'शक्तिपेक्षा युक्ती श्रेष्ठ' - 'यक बोकड जंगलामंदी रयत व्हता. ती वाघाची जागा होती. तवा तो बोकड आला. आन् जागीच पाय ठिऊन पाला खाया लागला. खालून वाघ पाहेतो खुपाटावाणी दाढी, गाडग्यावाणी आंड. वर पहेतो वाघ मन्तो, 'मी जंगलचा राजा, हा कोन आला इठ?'' बोकड म्हणं ''तू कोन?'' वाघ म्हनं,'' आता याची गाठ पडली, हा मला खाल्याशिवाय तं राहणार नाही.'' वाघ मन्तो, 'तू रं कौन?'' बोकड मन्तो, ''मह्या पोटा आह्यात आगा आन मी खातोय बारा वाघा.'' वाघ जळीत व्हता तो पळत सुटला. पुढं कोल्ह्याची आन वाघाची गाठ पडली, कोल्हा मंतो, 'तू का पळतोय?'' ''अरं, जंगलात यक राजा आलाय. तो मंतो, मह्या पोटात आह्यात आगा आन मी खातो बारा वाघा. म्हनू मी ये नही तू मंतोय मी बारा वाघा खातोय.'' वाघ मनं,'' मी त येतच नही पर मंतोय चाल, तवा मी येतो पर शेपटीची गाठ मारशील त येतो नहीत नही.'' तवा ग्येले. त बोकड मनं, ''आता कशी नयी रांड फसवून आणलंय'' त्या ऐकला आन तसाच वाघ पळाला. वाघाची, कोल्ह्याची शेपटीला गाठ बांधेल व्हती. व कोल्हा आपटत होता.

Kulkarni
(73)
1st Proff

शेवट कोल्हा ग्येला मरून.[३८]

३) बुद्ध जातके, पंचतंत्र, इसापनीतिकथा ही अशा लोककथांची प्रसिद्ध उदारणे होत. जगभर कितीतरी प्राणिकथा रूढ आहेत.

(४) हास्यकथा () -

अतिशयोक्ती, ग्राम्यता, अश्लीलता, फजिती, प्रासंगिक हास्यकारक किंवा हास्यास्पद घटका इत्यादींमधून हास्यनिर्मिती होते.

जावई, प्राध्यापक, सरदारजी, पैलवान (पहिलवान), विदूषक, भोळसट ह्या लोकांमुळे हमखास हास्यकथा निर्माण झालेल्या दिसतात. पुराणातील नारद हे पात्र हास्यकारकता निर्माण करणारे आहे. तर प्राणिकथांत कोल्हा.

१) 'कुत्र्यांना खालं लाडू' - 'यकदा येक्या गावात नवराबायकू राहत व्हतं. त मंग, दिवाळीचा सण आला. त्येंनी ठरवला का लाडू करायचा. त मंग लाडू झालं पाच. नवरा म्हन, ''म्या रवा आनला तवा तीन दी मला आन दोन घी तुला.'' तवा बायकु मंती, ''लाडू म्या क्येलं तवा तीन दी मला आन दोन घी तुला.'' तवा बायकु मंती, ''लाडू म्या क्येलं तवा तीन दी मला आन दोन घी तुला.'असा कवरही म्हनत बसली. तवा शेवट संध्याकाळ झाली तवा त्यानी युगत काहाडली, ''दोघानयबी गप झोपायचा आन जे बोलल त्येला दोन लाडू आन ज्ये बोलणार नही त्येला तीन लाडू.'' त मंग त्येंनी घेतला झोपून. दोन दिस झालं, तीन दिस झालं पर कोनी काय उठना. तवा लोकांली काय वाटला का येंचा कायतरी बरावाईट झाला. त्येंनी दार उघडून पाह्यला त मंग त्येली वाटला का ग्येल जनु. त्येनी लगीच सरान रचला आन त्येच्याव त्येली निवून ठुला आन दिला चेतुन. तरी काय त्ये उठानी. पार जाळ लागल्यावं नवऱ्याला जाग आली आन तो बायकूला म्हन, ''ह्या पय तू का तीन घ्ये आन माला का दोन दी,'' हा लोकांनी आयकला आन त्येंला वाटलं का भूत उठल. तसेच ते डुराकले आन जोस्यात पळाया लागले. कोन पड त कोनाचा पांघरून फीटं. त तीठ का न्हायी व्हता न त्येचा वस्ताराच लागला त्या मानसाला आन त्यो तसाच टाकून, त्येली एक घोडं दिसलं खुट्याला बांधेल. त्येन तसाच घोडा उडावला आन तसाच हाकीत सुयला त त्या घोड्यानयबी कसा कायनु खुटा उपाटला आन पळत सुटला असं. त्याच्या टापाखाली का कितीक चिराडली.

इकडं नवराबायकू उठली आन घरी यीऊन पाह्यात्यात त लाडू खालं. कुत्र्यानं आन ती बसली फोकल्या मारीत.'[३९]

(२) 'जमलाच गडे' - 'यक व्हता गायखा. तो ग्येला सासुरवाडीला. त्येला दिला पोता बसाया. तो म्हन, ''पोता रुतातं गडे.'' मंग दिली मिरची भाकर खाया.

त म्हनं ''तिखट गडे.'' त मंग दिली पोळी त म्हनं ''ती त गुळच्याट गडे.'' मंग दिली गादी. त म्हन, ''मी तं येकलाच गडे.'' त मंग दिली बायकू त म्हनं, ''त जमलाच गडे.'' ४०

५) संकीर्ण कथा -

यात परीकथासदृश अद्‌भूत क़था, स्पष्टीकरणात्मक कथा, बोधकथा सदृश कल्पित कथा समाविष्ट करता येतील.

(१) 'केल्याचा फळ' - 'यक व्हता राजा. त्याली दोन बायका व्हत्या. यकीचा नाव व्हता आवाडती आन दुसरीचा नाव व्हता नावाडती. त्या दोघींलाही मूळबाळ काय नव्हता. त मंग राजा चिंता करीत बसला.

तीकून येक गोसावी आला म्हन, ''कारं, राजा, तू चिंता करतोस?'' राजा म्हनं, ''मला मूळबाळ काय नही,'' त गोसायी म्हन, ''मी तुला एक फळ देतो. तो का मध्यभागी कापून तुझ्या बायकांली खायला दी.''

आवडतीना खाला. नावाडतीना खाल्ला नही. आवडती गरुदर ऱ्हायली. तिला राम-लक्ष्मण दोन मुलगं झालं. ह्या पाह्यल्याबरुबर नावडतीना त्यांली उकिरड्यात नेऊन पुरला. आन आवडतीच्या पुढं कुत्र्याची पिलां ठिवल्या. काही दिवसानं तो उकीरडा राजाना येका कुंभारला वोपला. तो उकराया ग्येला त मंधून रामलक्ष्मण दोघां निंगालं. त्या कुभारानं राजाला सांगितला का, ''इठ या उकीरड्यात रामलक्ष्मण निंगाल्यात.'' रामलक्ष्मण गाढवा वळात राजवाड्यात आलं. आवडतीना त्याली वळाखला. ''ह्या मुलां मही आह्यात.'' मंग नावाडतीच्या डोक्याचं पाच पाट काढून मुंढ्या गाढवावं बसावला.'४१.

(२) 'डिंगऱ्या महा कामाचा' - 'यक व्हती म्हातारी. तीन आनला दूध. तो ठिवला तापाया. झाकान काय ठूना म्हून तीना त्येच्याव हात ठूला. तीच्या हाताली आलं तीन फ्वाड. त्ये तीना फोडलं. त्येच्यातून तीन जन निंगाले. यकात निंगाली सकू, यकात निंगाली बकु आन यकात निंगाला डिंगऱ्या. म्हातारीचा हात दुखत असं ती म्हन, ''सकु सकु पानी आन रं'' त सकु म्हनं, ''मी नाही आनित जाय!'' त मंग म्हनं, ''बकु बकु पानी आन रं'' त म्हन, ''मी नाही आनित जाय'' त मंग म्हन, ''डिंगऱ्या डिंगऱ्या पानी आन रं'' त म्हनं ''हा'' त त्यानी पानी आनला त मंग म्हातारी म्हन,'' सकू नही कामाची बकु नही कामाची आन डिंगऱ्या म्हा कामाचा.''४२

(३) 'ठक आन महाठक' - (माला कथा Cumulative tales) शं.ग.दाते यांनी मालाकथेची उदाहरणे प्रसिद्ध केली आहेत.) येथे प्रस्तुत लेखकाच्या प्रबंधातील

Kulkarni
(74)
1st Proff

कथा दिली आहे) - मालाकथेत आशयाकडे लक्ष नसते. करमणूक हा प्रधान हेतू असतो. कथेतून उपकथानक सांगत खेळकरपणे लांबण लावली जाते. कथा अशी - 'यक व्हता महाठक आन यक व्हता ठक. त्ये दोघांची लई दोस्ती व्हती. यकदा काय झाला का त्येंली यक युगती सुचली. का यका राजाच्या नगरीत जायचा. तिठला राजा मरला व्हता. आन त्येचा मुलगा राज चालवीत व्हता. त्येंनी ठरावला का त्यो पोऱ्याला ठकवायचा. महाठक ठकाली म्हन, ''तू का राजाली खड्यातून बाहीर काढायचा आन तू त्या खड्यात जाऊन निजायचा. मी राजाक जातो. तेली सांगतो का तुह्या बापांकं मह्यावालं पाच हजार रूपय हाये त्ये का तू देऊन टाक नहीतं चाल तुह्या बाबाली इचाराया,''त मंग राजाली मोठा आचंभा वाटला का बाप कसा बोललं त मंग राजा आन महाठक निंगालं आन आलं राजाचा बाप जीठं पुरला व्हता तिठं. त राजा घाबारला आन लांबूनच म्हनं,''का रं बाबा, तू ह्येच्याकून पाच हजार रुपयं घेतलं व्हतं काय?'' त खेड्यात ठक बसेल व्हता. त म्हनं , ''हा र पोरा, मी का त्येच्याकडून पाच हजार रुपय घ्यतलं काय?'' त खेड्यात ठक बसेल व्हता. त म्हनं, ''हा र पोरा, मी का त्येच्याकडून पाच हजार रुपय घ्यतलं व्हतं त्ये काय म्या दिलं नही. तू दिऊन टाक नही तं सत्यानास व्हयीन.'' त मंग राजा पकाच घाबारला आन त्येनं महाठकाला पैसं दिलं आन महाठक निघाला. त्यानं विचार केला आन तीठून परच्यापरं निघून गेला. ठक म्हनं, ''अजून येत नाही. काय रं बुआ झालं असं?'' तो पह्या ग्येला त महाठक तीठून निंगून ग्येला असं. त मंग ठकाला यक युगत सुचली. तो का चांभाराकं ग्येला. त्येली म्हन, ''दोन चांगली चपल बांधून दी.'' चांभारानं चांगली वहान सीवून दिली. ठकाना का मोहरं जाऊन महाठकाच्या वाटात दिली टाकून. आन त्येच्या म्होरं येक टाकली असं. महाठक पळतपळत चाला व्हता. तेली येक वहान नद्रं पडली त् त्यो म्हन का, ''आजुनबी एकच वहान असं. त्यानं का पैस्याचा वझा ठुला खाली आन अदुगर सापडली का हांग ती वहान आनाया पळाला. ठक तिठच लपून बसला व्हता. त्यानं त्ये पैस्याचा गठूडा उचालला आन पका पळत सुटला. घरी ग्येला बायकुला म्हनं, ''ह्य पय महाठक आल्याव त्येली म्हना अजुक घरी आल्या नाही,'' आन मंग इहिरीत लपून बसला. त्येची बायकू त्येली रोज सकाळी चांगलंचुंगलं खायाला निऊन दियाची. त्याना का पैसं पेटीमंदी ठून दिलं व्हतं. आन किली त्येच्याक ठुली व्हती. महाठकाचा समदा धन ग्येला. तवा त्येना इचार क्येला का, ''हा धन ठकाशिवाय कोन नियाचा नही.'' तवा तो ठकाच्या बायकुकं ग्येला आन म्हनं, ''आला का ठक घरी?'' त म्हनं,''नही!''

मंग महाठकानं त्याचा पका कडका घियाचा ठरावला. आन ठकाची बायकू ठकाला भाकरमिरची इहिरीत पवऱ्यानं सोडित व्हती. तो त्येना हेरला आन त्येला पका कडका लागला का यंठच ठक लपून बसेल हाये. असा दोन तीन दिस ग्येल्यावं सकाळूच उठला. आन मिरचीभाकर घेतली आन पवऱ्यानं खाली सोडली. पवरा ग्येला खाली. त ठकानं भाकर धरली आन मंदून म्हन, ''ये आता का मिरचीभाकर आनती?'' त महाठकाना आवाज काहाडला आन म्हनं,'' तुमच्याप किती आन मी कसं आनु लाढूपेढंजिलेबी?'' मग त्या ठकानं पवऱ्यात किती टाकली आन महाठकाना पवरा घ्येतला वढून. आन किली घिऊन पळाला. महाठक घुसला ठकाच्या घरामंदी आन धन घिऊन ग्येला ठोकून. इकडं काय झाला का ठकाच्या बायकुना पवरा सोडला त ठक काय पवरा धरीना. पका टायम झाला पर नहीच. मंग का ठकाची बायकु वराडली म्हन, ''घ्या हो भाकर.'' त ठक मंदून आचंबला आन म्हन हा त बायकूचा आवाज हाये. काय तरी इचका झाला.'' त बायकु म्हनं, ''पय घरी जा आन आपला धन हेर. तो महाठकान पळावला.'' त म्हन'' आव किली तुमच्याक आन धन कसा निल?'' त मंग ठका पका चिडला. मंग विहिरीबरोबर आला. मंग ठकाना का यक युगत केली. बायकुला म्हन,''मह्या घरी पुजा हाये. तुमच्यावाली सोन्याची थाली आन तांब्यात द्या. मह्यावाली घसाटली. असा महाठकाच्या बायकुला सांग आन धिऊन यी.'' तवा ठकाची बायकु महाठकाक ग्येली आन तीना संमदा सांगातला त महाठकाना तो आयकला आन म्हन, ''का येच्या मंदी कायतरी इचार हाये.'' त म्हन, ''दी पघु तांब्या आन थाळी.'' त म्हन, ''आता का याची पकी खोडकी मोडायची. त मंग ठकाची बायकु आली थाळी आन तांब्या घिऊन ठकाना काय क्येला का आढ्याला यक शिका लावला आन शिक्यात पान्याचा तांब्या पका भरून ठुला त म्हन, महाठक थाळी तांब्या नियाला यील आन शिक्यामंदून थाळी आन तांब्या निघाला शिक्याक जाईल. हात लावला का तांब्या हेंदकळत आन पानी मह्या अंगावर पडल. तसाच मी उठन आन महाठकाली पकडीन आन त्येचा ब्येत पाहीन.'' त मंग तो शिक्याखाली झोपला. रातचा महाठक आला ह्येना पाह्यला का येना असा क्येला हाये. त म्हन,''असा काय?'' त्याना युगती केली आन चिमुट चिमुट राख त्या तांब्यात सोडली त पानी ग्येला आटून आन थाळी आन तांब्या धीऊन ग्येला गैवरात. ठक उठला आन त्येना पयला का,''हा कुठरं गड्या?'' पळून ग्येला थाळी आन तांब्या घीऊन. त मंग त्यांना घरातला समदा सोना पह्यला त व्हता. इकुन गयवरातू महाठक पह्यत व्हता. त्याना सोना घ्येतला. आन म्हन, ''महाठक नील'' म्हून नदीच्या मेटाला नीऊन ठूला आन

Kulkarni
(75)
1st Proff

आला परत त त महाठकानं मंदून त्येचं बळ पाय पाह्यल आन तो नदीच्या मेटाला ग्येला थाळी आन तांब्या घीऊन. त मंग त्यांना घरातला समदा सोना घ्येतला. त याला काय झोप लागत नव्हती. हाय बी उठला आन महाठकच्या घरात घुसला आन त्येचा धन पळावला. त मंग दोघ वाटाना येत व्हत. दोघांची मंदी गाठ पटली. महाठकान पह्यला त मंग त्यो ठकाली म्हन,''आरं कह्याला असा करतो. मह्यावाला यकडाव चुकला पर आपन ठकाला महाठक मिळालो त मंग काय पयला नही. तवा आपन दोघं मिळून वाटून घिऊ आन उजुक पका धन मिळवू. मंग उजुक रामराम क्येला आन धरला ग्येलं.''[४३].

गोष्ट थांबवायची नसेल तर युक्ती सुचत जाते आणि एकमेकाला ठकविण्याची स्पर्धा सुरूच राहते. कधी असे एकत्र येऊन दुसरी मोहीम हातात घेतली जाते आणि त्यातून पुन्हा तिसरी कथा सुरू होते. रात्र रात्र संपते वाटत रसत जाते. पण कथा संपत नाही. अशा प्रकारच्या कथा प्रस्तुत लेखकाच्या प्रबंधात अनेक आहेत. उदा. 'चिमनाचिमनीची गोष्ट,' 'येडा जावाई', 'दैवानं दिला आन कर्मान नेला', 'मंत्राची छडी', 'सापाची अंडी' इ.

४) 'सीताची गोष्ट 'चाळीसगाव डांगाण परिसरात ही या कथेच्या रूपाने रामायण कथेचा पर्याय सापडला आहे. यात 'कैकयीच्या अटी' पासून 'सीता शोध' व लंकादहन पर्यंतचा संपूर्ण कथाभाग आला आहे. यात (१) सीतेने रामाला अट घातली की रावणाचा नायनाट केल्याशिवाय ती घरी जाणार नाही. २) मारुतीची गावोगाव देवळं का आहेत? याचे स्पष्टीकरण केले आहे इ. विशेष आहेत.

(ब) कोडी, उखाणे इ. -

कोडी, उखाणे, आहाणे, प्रश्न, कूट, प्रवल्हिका किंवा प्रहेलिका असे शब्द रूढ आहेत. ते सर्व शब्द साधारणतः समानार्थी आहेत. कुलंगडे, कोडहा हेही शब्द याचा अर्थाचे आहेत. चातुर्य प्रदर्शन, मनोरंजन, बौद्धिक कसोटी पाहणे, इ. प्रकारचे कार्य उखाण्यांतून घडते. सूक्ष्ममनोदर्शन, गुप्त सूचना कथन यासाठी कोड्यांचा वापर केला जात असे. वेद कालापासून उखाण्यांची परंपरा आहे. प्रश्न व उत्तर असे याचे स्वरूप असते. खेळात, गोष्टीत, विदवत्चर्चेत, विनोदात, रहस्यालापात, भुरळ पाडण्यासही यांचा उपयोग करीत असतें.

१) ऋग्वेदातील उदाहरण दुर्गाबाईंनी दिले आहे. 'सात जण एक एकचाकी रथ फिरवितात. तो रथ एक सात नावाचा घोडा ओढतो. त्या चाकाला बिनधावेच्या आणि फिरताना न थांबणाऱ्या अशा तीन अऱ्या आहेत. त्या चाकात सारे जीव राहतात.' - उत्तर - 'सात पुरोहित यज्ञाच्या योगाने सूर्याचा रथ चालवतात. हा रथ

सात घोडे ओढतात. सूर्यरथाच्या चाकाला तीन ऋतूंच्या तीन अऱ्या आहेत. या ऋतूचक्रात सारे जीवजंतू जगतात.' [४५].

(२) घम घम घमाटा सोन्याची घाटा
विषाचा काटा आत गोड गोटा (फणस)

(३) भाला मारे बरची मारे ना तुटेगा पेड
मेरा उखाणा नही जितेगा (गाव) का (शिवी) (सावली)

४) एका पाटावर सोळा (सोवळा) ब्राह्मण. सोळा पाटावर ब्राह्मण किती? - (सोळा)

५) बापलेक दोघं जणं भाकरी केल्या तीन. समान वाटणी करायची. मोडायची तर नाही - (प्रत्येकी एक)

असे कितीतरी उखाणे आमच्या लहानपणी (अकोले-नगर) रुक्मिणीबाई जोशी (रख्मयकाकू) घालीत.

६) माझ्या मळ्यातून जाई
गोपाळा तुझ्या मळ्यातून जाई
येव्हढ्यात लहान कायी?
गोपाळा येव्हढ्यात लहान कायी?
उत्तर दे मग जायी
गोपाळा उत्तर दे मग जायी
येव्हढ्यात लहान मुंगी
गोपाळा येव्हढ्यात लहान मुंगी
जाई गुन जाई तिरगुन जाई
चार सडाचं कायी?
गोपाळा चार सडाचं कायी? [४६]

७) वेताळपंचविशीतल्या सर्व कथा या 'कूटकथा' च होत.

८) संत वाङ्मयात आलेली कूटे ही लोकसाहित्यातून संतवाङ्मयात आणि संतवाङ्मयातून लोकसाहित्यात आली आहेत. उदा. १) काट्याचा आणीवर वसले तीन गाव २) मुंगी उडाली आकाशी तिने गिळीले सूर्याशी.

९) नाव घेण्याचे उखाणे हे तालबद्ध कूटरचनासदृश सूक्ष्ममनोदर्शनात्मक असतात. उदा. आठचार, चार, बारा, आठ मुंबईच्या चाळीत पाहते मारुतरावांची वाट!

१०) लग्नकार्यात विहिणींचे उखाणे, करवल्यांचे उखाणे मोठे गमतीचे असतात.

Kulkarni
(76)
1st Proff

विहिणी, व्याही यांच्यावर कूटे आढळतात - उदा. -

१) राजहौसानं क्येला येही ।
मीतं मांगत नाही काही ।।
मी त मांगते थोडा थोडा ।
नवरदेवाला कंठी कडा ।।
कंठी कड्या सोना फिका ।
माझ्या कंगन्या जोग रूपा ।।
कंठी कड्याचा झाला भार।
मी त मांगते चंद्रहार। [४७]

या प्रत्येक मागणीनंतर 'मी त मांगत नाही काही' हे पालुपद कायमच असते.

२) समोर होता कोनाडा त्यात होती शाई
एवढी मोठी झाली तरी लग्न केलं नाही.
उत्तर - समोर होता कोनाडा त्यात होती शाई
माझ्या लग्नाची तुला का घाई

३) अगबाई मांडवाच्या दारी
आत्याबाई बसली मुताया
त्या मुताचा ओघळ गेला
तिकून आले व्याही
त्यांनी तो ओघळ पाहिला
ओघळ पाहिला आन साप साप म्हणून बिहाला
साप म्हणून बिहाला
पण दारू म्हणून पियाला
आन अगबाई त्याचा सहा महिन्याचा डांग्या खोला ग्येला. ४९

१२) कलगी आणि तुरा यातील सवाल-जवाब ह्याच प्रकारात मोडतील.

अ) म्हणी - 'अगदी मार्मिकपणे शक्य तितक्या मोजक्या शब्दांत विदारक सत्य प्रकट करणारे वचन म्हणजे म्हण', अशी क्रापने व्याख्या केली आहे.[५०]

सत्य सूत्ररूपात ठासून सांगण्याची पद्धती म्हणीत दिसते.

''म्हण' - हे नाम 'म्हणणे' ह्यापासून निघालेले आहे. 'म्हण' ह्या शब्दाचा अर्थ, लोकांनी वारंवार म्हटलेले किंवा उच्चारलेले जे वाक्य ते 'म्हण' होय. ह्याची शास्त्रीय व्याख्या येणेप्रमाणे आहे. - ज्यात काही अनुभव, उपदेश, माहिती, सार्वकालिक सत्य किंवा ज्ञान गोविलेले आहे, जे अल्पशब्दात्मक आहे, ज्यात

काही चटकदारपणा आहे आणि लोकसंभाषणात वगैरे जे वारंवार योजतात; असे वचन किंवा वाक्य.५१

अनुभूतीतील वारंवारिता एक सामूहिक भावबंध तयार करते. त्यातील अधिक तीव्रपणे भासलेली अनुभूती सूत्ररूप वर्णनात्मक भाषाबंधातून तो भावबंध कल्पनाबंध स्वरूपात म्हणजे सामुहिक आत्मप्रकटीकरणाच्या स्वरूपात व्यक्त होते. हीच म्हण होय. अर्थात म्हणीमागे अनुभूतीकथा दडलेली असते. कथा जरी विशिष्ट वाटली तरी ती अनुभूती सामूहिक झालेली असते. एकूण प्रत्येक म्हणीमागे कथा असते. मात्र प्रत्येक म्हण एक लोकधारणा प्रकटविते म्हणजे लोकबंध प्रकटविते.

म्हणींचे उदाहरणे -

१) अचाट खाणे, मसणात जाणे
२) अडला नारायण गाढवाचे पाय घरी.
३) अति तेथे माती
४) आंधळा मागतो एक डोळा देव देतो दोन
५) आंधळ्या गायीत लंगडी गाय शहाणी (वासरात लंगडी गाय)
६) हपापाचा माल गपापा.
७) आधी बुद्धी जाते मग लक्ष्मी
८) अर्धी टाकून सगळीला पळू नये.
९) अंथरुण पाहून पाय पसरावेत.
१०) उतावळा नवरा गुडघ्याला बाशिंग.
११) सारव भिंती म्हणे कोनाडे किती?
१२) कसायला गाय धार्जिणी
१३) उदारीचे पोते सवा हात रिते.
१४) एका हाताने टाळी वाजत नाही.
१५) ऐकावे जनाचे करावे मनाचे.
१६) दैव देतं अन् कर्म नेतं.
१७) कावळ्याच्या शापाने गुरे मरत नाहीत.
१८) कुत्र्याचे शेपटू नळीत घातले तरी वाकडे ते वाकडेच.
१९) कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळ.
२०) कुसंतानापेक्षा नि:संतान बरे.
२१) खिळ्यासाठी नाल गेला, नालासाठी घो गेला. घोड्यासाठी स्वर गेला, एवढा अनर्थ खिळ्याने केला.

Kulkarni
(77)
1st Proff

२२) गर्जेल तो पडेल काय?
२३) गावंढ्या गावात गाढवी सवाशिणी.
२४) घरची ओज अंगण सांगते.
२५) तळे राखील तो पाणी चाखील.
२६) गाढवापुढे वाचली गीता कालचा गोंधळ बरा होता.
२७) घरोघरी त्याच परी.
२८) दिवस बुडाला मजूर उडाला.
२९) तुरत दान महापुण्य.
३०) पळणारास एक वाट शोधणारास बारा वाटा.
३१) बोलणाराचे तोंड दिसते, करणाराची कृती मात्र कोणाला दिसत नाही.
३२) भरल्या गाड्याला सुपाचं काय ओझं?
३३) म्हशीची शिंगे म्हशीला जड होत नाहीत.
३४) मुंगीला मुताचा पूर.
३५) मान सांगावा जना आणि अपमान सांगावा मना.
३६) मेले मढे आगीला भीत नाही.
३७) शेळी जाते जिवानिशी खाणारा म्हणतो वातड.
३८) सत्तेपुढे शहापण नाही.
३९) सरड्याची धाव कुंपणापर्यंत.
४०) सुभ जळले, पण पीळ जळणार नाही.
४१) हिरा तो हिरा गार ती गार.
४२) बुडत्याचा पाय खोलात.
४३) मन जाणे पापा.
४४) बापाला बाय म्हणेना तो चुलत्याला काका कसा म्हणेल.
४५) तापल्या तव्यावर भाकरी भाजून घ्यावी.
४६) तेरड्याचा रंग तीन दिवस.
४७) इकडे आड तिकडे विहीर.
४८) दगडापेक्षा वीट मऊ.
४९) डोंगर पोखरून उंदीर काढणे.
५०) उघड्यापाश्सी नांगडं गेलं साऱ्यारात थंडीनं मेलं.

(ब) सांप्रदायिक वाक्य, वाक्यखंड, सुभाषितवजा वाक्य :

'म्हणी आणि सांप्रदायिक वाक्ये यांच्यात फरक आहे. म्हणीमध्ये काहीतरी

उपदेश, सार्वकालिक सत्य, अनुभव किंवा माहिती भरलेली असते, म्हणून म्हणींना स्वतंत्र अशी अवस्तिती असते. म्हणींनी उक्तविधाने स्वत:च्या पायावर उभी असतात. त्या विधानांची सत्यता लोकांच्या प्रतीतीस आणून देण्याची गरज नसते. सांप्रदायिक वाक्यांच्या अंगी हे सामर्थ्य नसते. 'घोडेमैदान जवळ आहे', 'हा सूर्य हा जयद्रथ', 'पी हळद आणि हो गोरी' इत्यादी सांप्रदायिक वाक्ये स्वतंत्रपणे काहीच करू शकत नाहीत. त्यांना दुसऱ्या वाक्याची जोड दिल्याशिवाय त्यांचा काही अर्थबोध होत नाही. काही सांप्रदायिक वाक्ये हुबेहूब म्हणीसारखी दिसतात. त्यांना म्हणी म्हणावेत का, असा संभ्रम निर्माण होतो. सांप्रदायिक वाक्यांत हे पूर्ण वाक्यांच्या रूपाचे नसतात. डोळ्याचे पाते लवते न लवते तोच, डोके खाजवायला वेळ नसणे, इ. वाक्ये सांप्रदायिक वाक्यखंडांची उदाहरणे होत.'५२

या सांप्रदायिक वाक्यखंडांच्या मागे अनुभूती, अनुभूतिकथा, पुराणकथा दडलेल्या असतात. त्या वाक्यखंडांना समूह मनाची मान्यता असते.

उदाहरणे : १) उंटावरून शेळ्या हाकणे.
२) उचलली जीभ लावली टाळ्याला.
३) उंदराला मांजर साक्ष.
४) कागदी घोडे.
५) केसाने गळा कापणे.
६) खाजवून खरूज काढणे.
७) खाल्ल्याघरचे वासे मोजणे
८) घे सुरी अन् घाल उरी.
९) डोळ्याचे पाते लवते ना लवते तोच.
१०) पोटाक एक ओठात एक.
११) लंकेत सोन्याच्या विटा.
१२) शेंडी तुटो, की पारंबी तुटो.
१३) नर्मदेतला गोटा.
१४) हालवून खुंटा बळकट करणे.
१५) हा सूर्य हा जयद्रथ.

(क) वाक्यसंप्रदाय - (Phrases)

म्हणीप्रमाणेच वाक्यसंप्रदाय हेही सत्य, सत्यांशावर आधारित असतात आसिण सत्य ठासून सांगण्यासाठी थोडक्यात पण वेधक शब्दांत प्रकटतात. यांच्याही मागे खजगी वा सामूहिक सत्य घटना किंवा कथा लपलेल्या असतात. ठाशीव शब्द

Kulkarni
(78)
1st Proff

समूहात संपूर्ण घटनेचा आशय एकदम व्यक्त करण्याची लकब लोकमानसातून भाषेत आलेली असत. भाषेचा खूप मोठा प्रांत हा अशा वाक्संप्रदायांनी भरलेला असतो. वाक्संप्रदाय हा विशिष्ट घटनेचा आशय असला तरी त्याचे सामान्यीकरण होऊनच तो प्रकटलेला असतो. तो समूहमनाचा उद्‌गार असतो. त्याचबरोबर परंपरा आणि परिवर्तनशीलतेतूनही बिजात्मकतेने एकच ठरीव लोकबंध व्यक्त करण्याची ताकद त्यात असते.

वाक्संप्रदायाची उदाहरणे :

१) अंग मोडून काम करणे - सर्वशक्तिनिशी काम करणे.
२) अंग मोडून येणे - ताय येणे, कसकस येणे.
३) अंग चोरणे - कुचराई करणे.
४) अंगावर येणे/ अंगलट येणे/अंगाशी येणे - काम फिसकटून त्रास होणे.
५) उरावर घेणे - कठीण काम पत्करणे.
६) उराशी धरणे - प्रेमाने कवटाळणे.
७) कंठ फुटणे - खणखणीतपणे बोलायला लागणे.
८) कान टोचणे - चिथावणी देणे.
९) कानावर हात ठेवणे - बेफिकीरीने टाळाटाळ करणे.
१०) गळ्यात पडणे - निस्तरण्याची जबाबदारी येणे.
११) गाल रंगविणे - थोबाडीत मारणे.
१२) जीभ वळवळणे - बोलायला उत्सुक असणे.
१३) टाळी वाजणे/लागणे - लग्न लागणे.
१४) डोके फिरणे - वेड लागण, रागाने बेफान होणे.
१५) डोक्यावर हात ठेवणे - आशीर्वाद देणे, फसविणे.
१६) डोळे फुटणे - आंधळेपण येणे.
१७) डोळ्यावर येणे - असह्य होणे.
१८) दाताच्या कण्या करणे - एकसारखा उपदेश करणे.
१९) दाती तृण धरणे - शरण जाणे/येणे/नम्रता धरणे.
२०) नखाएवढा - क्षुल्लक.
२१) नाक कापणे - गर्वहरण करणे, नक्षा उतरविणे.
२२) पाऊल ओळखणे - कल व चाल सजमणे.
२३) पाठ देणे - मदत करणे.
२४) पाठीस काळीज असणे - धाडसी असणे.

२५) पाय काढणे - कामातून निसटणे.
२६) पाया फुटणे - वेगळा मार्ग सापडणे, वेगळा मार्ग स्वीकारणे.
२७) पोटशी/पोटाशी असणे - गरोदर असणे.
२८) बगला वर करणे - जबाबदारी नाकारणे.
२९) बोटावर नाचवणे - ताब्यात ठेवणे.
३०) मन घालणे/लावणे - एकाग्रतेने काम करणे.
३१) मनगट धरणे - गुन्हा पकडणे.
३२) मान वाकडी करणे - संमती दर्शविणे.
३३) मिशी उतरून देणे - गोष्ट ठासून सांगणे.
३४) मूठ दाबणे - लाच देणे.
३५) मुंडी मुरगळणे - सर्वतोपरी नाश करणे.
३६) शिर हातावर घेणे - लढाईस सिद्ध होणे.
३७) शेंडी फुटणे - वरकड काम निघणे/वरकड दाम द्यावे लागणे.
३८) हात घालणे - पत्करणे.
३९) हात धुणे - कामातून आपले अंग काढून घेणे.
४०) हात मारणे - बळकावणे.
४१) हातपाय गाळणे - निराश होणे.
४२) अंत पाहणे - परीक्षा पाहणे.
४३) अवदसा आठवणे - दुर्बुद्धी होणे, दु:स्थिती करून घेण्याकडे कल जाणे.
४४) आकाश ठेंगणे होणे - गर्वाने फुगून जाणे.
४५) ऊत येणे - अती होणे.
४६) ओमफस होणे - निष्फळ होणे.
४७) कढी पातळ होणे - आजाराने जर्जर होणे.
४८) कळस होणे - पूर्णता/ तीव्रता होणे.
४९) खाल्ल्याघरचे वासे मोजणे - कृतघ्नपणा करणे.
५०) काथ्याकुट करणे - निष्फळ चर्चा करणे.
५१) गंडा घालणे - फसविणे
५२) गाळण उघणे - घाबरगुंडी वळणे.
५३) घटका भरणे - मृत्यू समीप येणे.
५४) आपघर की बापघर - नवऱ्याचे घर किंवा वडिलांचे घर एवढाच स्त्रीला आधार.

Kulkarni
(79)
1st Proff

५५) येथेच घोडे पेंड खाते - मर्मस्थान.
५६) चंदन करणे - नाश करणे.
५७) छक्के पंचे - लबाडया, डावपेच.
५८) अर्धा जीव होणे - भीतीने जर्जर होणे.
५९) टाके ढिले होणे - अति कष्ट करणे, थकून जाणे.
६०) डाळ शिजणे - थारा मिळणे.
६१) तळपट होणे - नाश होणे.
६२) दगडाला पाझर फुटणे - दया उत्पन्न होणे.
६३) दिवे ओवाळणे - भिक्कार वस्तूचे उपरोधिक कौतुक करणे.
६४) देव पावणे - मनोरथ पूर्ण होणे.
६५) धर्मावर सोमवार करणे - परस्पर काम भागवणे.
६६) नक्षत्र पडणे - विशेष गुण असणे.
६७) पगडा बसविणे - वर्चस्व प्रस्थापित करणे.
६८) बाजार मांडणे - पदार्था अव्यवस्थितपणे मांडणे.
६९) भट्टी लावणे - हातोटी साधणे.
७०) मक्ता घेणे - हमी घेणे.
७१) माय विणे - धाडस होणे.
७२) रग जिरवणे - खोडकी मोडणे.
७३) वचपा काढणे - नुकसान भरून काढणे, सूड उगवणे.
७४) वरचष्मा करणे - वरचढपणा मिरविणे.
७५) शह देणे - मात करण्यासाठीचा पवित्रा घेणे.
७६) सातासमुद्रापलीकडे ठेवणे - जपून ठेवणे.
७७) हाय खाणे - धास्ती घेणे.
७८) असातसा - सामान्य प्रतीचा.
७९) आपला मानणे - कल्याण करण्याची जबाबदारी घेणे.
८०) हमरीतुमरी - अरेतुरेवर भांडण चालणे.
८१) अक्रिताचा व्यवहार - लबाडीचा व्यापार.
८२) आंधळ्याची मिठी - मगरमिठी
८३) आडवे लावणे - कुत्सित दृष्टीने पाहणे.
८४) उडाणटप्पू - चंचल वृत्तीचा
८५) उभ पीक - संपूर्ण पीक.

८६) ओली कोरडी भाकर - अल्पस्वल्प अन्न, मिळेल ते अन्न.
८७) कागदी घोडे नाचविणे - केवळ कागदावरील योजना, दीखाऊ योजना.
८८) जातीचा/जातवान - अस्सल.
८९) पालथा घालणे - नुकसान करणे, पराजित करणे.
९०) रोकडा जबाब - स्पष्टोक्ती
९१) वाकडे पाऊल पडणे - भलत्याच मार्गाने जाणे.
९२) वेडापीर - मूर्ख.
९३) री ओढणे - सूर लांबवण, खुशमस्करेपणाने दुजोरा देणे.
९४) ओवाळून टाकणे - कुच किंमतीचा समजून फेकून देणे, अर्पण करणे.
९५) तोड काढणे - उपाय काढणे.
९६) जळणे - द्वेष करणे, रागावणे.
९७) वाट मारणे - वाटेवर लूट करणे.
९८) पणात येणे - वयात येणे.
९९) सर येणे - समान योग्यता प्राप्त होणे.
१००) अन्नास लावणे - कामधंदा देणे.
१०१) अंडी घालून बसणे - रिकामटेकडे बसणे.
१०२) काडी करणे - कळ लावणे.
१०३) भुंगा लावणे - कुलंगडे लावणे.
१०४) उडत्या पाखराचे पंख मोजणे - धूर्त असणे.
१०५) राजकारण करणे - गुंडगिरी करणे.
१०६) धरून घेणे - त्रूटी असल्या तरी झाकून काम करणे.
१०७) पदराला पदर - संबंध जोडून काम करणे.
१०८) हप्ते घेणे/देणे - नियमित लाच घेणे/देणे.
१०९) स्कायलॅब पडणे - अचानक संकट कोसळणे.
११०) लॉटरी लागणे - नशीब उजळणे.
१११) समाजवादी असणे- तर्कटी असणे.
११२) अल्पसंख्यांक - मुसलमान
११३) साडेतीन टक्केवाला - ब्राह्मण.
११४) बूट निघणे - नवी प्रथा सुरू होणे.
११५) शाळा शाळा करणे - भोळसटपणाचा आव आणून फसविणे.

Kulkarni
(80)
1st Proff

११६) लाईम मारणे - स्त्री गटविण्याचा प्रयत्न करणे.
११७) वर्तमानपत्री - खोटे, वरवरचे, अवास्तव.
११८) मंत्र्याचे आश्वासन - खोटे आश्वासन.
११९) बाजार फुटणे - भाव फुटणे, मटक्याचा आकडा फुटणे.
१२०) वजन ठेवणे - लाच देणे.
१२१) लालफितीत अडकणे - सरकारी कचेरीत अडकणे.
१२२) गाडी गाठणे - अचूक वेळ साधणे, घाई असणे.
१२३) धुऊन काढणे - धुलई करणे - ठोकून काढणे.
१२४) चष्म्यातून पाहणे - दृष्टिकोनातून पाहणे.
१२५) गाडी उडविणे - चैन करणे.
१२६) कोंबडा मारणे - कागदपत्र पाहिल्याची संमतीदर्शक संक्षिप्त स्वाक्षरी करणे.
१२७) सीमावाद होणे - न संपणार वाद होणे
१२८) पाचावरण धारण - घाबरगुंडी होणे.
१२९) घाडणे - उगा खर्चात टाकणे.
१३०) झेड.पी. होणे - बजबजपुरी होणे.

(वरील वाक्प्रचारातील बहुतांशी वाक्प्रचार कै. वि. वा. भिडेंच्या संग्रहातून घेतले आहेत.)[५३]

वाक्संप्रदायाने भाषेचा बहुतांशी भाग भरलेला असतो. यातच पालुपदे, उभयान्वयी अव्यये यातून निश्चित शब्दसमूह निर्माण होऊन अर्थनिष्पत्ती होते. यांचाही विचार करता येईल.

वाक्संप्रदायांच्या मागेदेखील म्हणीप्रमाणे घटना, कथा दडलेल्या असतात. त्या कथांचा किंवा घटनांचा लोप होऊन आशय मात्र सूत्ररूपाने व्यक्त होत राहतो. म्हणजेच वाक्प्रचारांच्या स्वरूपात लोकबंध प्रकट होत असतो.

(ड) म्हणींच्या मागे तर हमखास कथा दडलेल्या असतात. त्याची उदाहरणे पाहता येतील-

(१) कुऱ्हाडीचा दांडा गातास काळ - तांड्या महाब्राह्मणात (६-५-१०-१३), वागदेवी वनस्पतीत शिरली. ती बाहेर यावी म्हणून देवांनी प्रार्थना केली, तेव्हा वनस्पतींनी ती आपल्यात लपली आहे, असा गौप्यस्फोट केला. तेव्हा तिने त्यांना शापले, 'तुमच्याच लाकडाने तुम्हाा तोडतील' म्हणून कुऱ्हाडीचा दांडा लाकडाचा व कुऱ्हाड लाकूड तोडण्याचेच काम करते. 'कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळ' या म्हणीचा उगम वरील कथेत आहे.[५४]

(२) तेल गेले तूप गेले हाती धुपाटणे आले -ही म्हण कथासारित्सागरातल्या मूर्खकथांपैकी एकीवरून पडलेली आहे. तेल व तूप आणण्यासाठी धुपाटणे घेऊन एक मूर्ख माणूस केला. एका बाजूला त्याने तूप घेतले, मग ते उलटे करून तेल घेतले. तूप सांडले म्हणून तेलाची बाजू वर केली तरेही सांडले.[५५]

(३) अबडंबर माजवणे - मेघडम्बर किंवा आडम्बर या शब्दामागे असलेली कथा सुवण्णकक्कटजातकात सापडते. ती अशी : सुवण्णकक्कट नावाचा अजस्त्र खेकडा हत्तींना गंगेच्या डोहात मारून खात असे. बोधिसत्त्व हत्ती झाला आणि त्याने खेकड्यासह मारले. त्याचे दोन आकडे गंगेच्या प्रवाहातून वाहत गेले. एक आकडा कृष्णाला - वासुदेवाला मिळला. त्याचा त्याने आनक नावाचा दुंदुधी केला. दुसरा आकडा समुद्रात गेला; तो असुरांना मिळाला. त्याची त्यांनी आडंबर नावाची भेरी केली. पुढे इंद्राने त्यांचा पराभव केला तेव्हा ती भेरी टाकून असूर पळाले. तेव्हा इंद्राने ती स्वत:करता ठेवली. 'आळंबर (आडंबर) मेघाची गर्जना होत आहे.' असे म्हणण्याचा प्रघात आहे. तो या भेटवरून पडला आहे, असे वाक्य जातकात आहे. वासुदेवाला आनक दुंदुभी म्हणतात, पण तत्संबंधी कथा संस्कृत वाङ्मयात नाही. जातकात वसुदेवाचा वासुदेव झाला आहे. त्याचप्रमाणे आडम्बर भेरीची कथाही बौद्धपूर्वकालीन वाङ्मयात मिळत नाही. इंद्राची आडम्बरभेरी एवढाच खुलासा मिळतो. या मेघडम्बरावरूनच अवडंबर माजवणे हा वाक्प्रचार रुढ झाला आहे.[५६]

(४) अस्वलीचा घोळणा फुटणे : (अडचण निर्माण होणे). - 'यक व्हता श्यातकरी त्येचा घरामंदी पकी मानसा असं. लय दिस झालं. पर त्येला काय त्येच्या बायकुक जाया जमना. तवा यकदा काय झाला का त्येच्या घरातली मानसा ग्येली जतरला. आन घरी बारीक पोरं रयली. तवा मनात मन का आज रातीला जमलाच गड्या तवा पका जेवला आन पोरांली दारी झोपवाया लागला. तवा दोन पोरां निजली पर यक पोर काय झोपनी. तवा याला दम पडना तवा तो पराला म्हन, 'व्हय तुझ्या आईला म्हना का बा मंतो का आज पका मोठा बांबू कहाडलाय आन गावात आस्वल नाचवायची काय?'' तवा पोर ग्येलं आन आयला म्हन,''आये बा मंतो पका मोठा बांबू काहाडलाय आन गावात आस्वल नाचवाय चाल.'' तवा त्येची आय मंती का ''व्हय तुह्या बाला सांग का आज काय आस्वल नाच कराया याची नाय. आस्वालीचा फुटलाय घोळणा.'' तवा पोर ग्येलं आन बापाला तसाच सांगला. तवा बाला पका रागा आला. त्यो पोरांली घिऊन मुकाट निजला.''[५७]

५) आई मार खाती नहीत बा कुत्रा खातो - 'यक व्हता घर, आन तिठं नवराबायकु आत त्येंचा पोऱ्या रयत व्हता. नवरा दारू पियाचा आन मटान खायाचा

Kulkarni
(81)
1st Proff

आन नही मिळाला त बायकुला पका कुटायचा. त यक दिस असाच दारू प्याया गेला. बायकुना कोंबडं घ्यातलं आन ग्येली पान्याला. तिकून आलं कुत्रं आन त्येना मटान घ्येतलं खाऊन. कुत्र खाताय त्ये पोराना पाह्यला. आई पान्याला ग्येलती ती पानी घिऊन आली. आन पाह्यला का मटान समदा कुत्र्याना ख्याला त मंग तिना कुत्र्याला मारला आन त्येचा मटान घातला. त पोऱ्याला पाह्यला. आता त्येली असा झाला का करावाचा काय? सांगला त आई मार खाती आन मही सांगला त बाप कुत्रा खातोय'[५८]

इ) सांप्रदायिक उपमा आणि रूपके :

(प्रतिमा किंवा प्रतिके) म्हणी आणि वाक्यसंप्रदायाप्रमाणे काही उपमा, रुपके, प्रातीके, प्रतिमा अगदी सांप्रदायिक म्हणजे पारंपारिक झालेल्या असतात. अर्थातच त्यांचे लोकबंधात रूपांतर झालेले असते. त्यातून एका शब्दातून लोकमानसातला फार मोठा आशय व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य असते. अशा उपमा रूपकांचा विचार कै. भिडेंनी जाणीवपूर्वक केला आहे.५९ उदा. - अजगरासारखे लोळणे,' 'इंगळासारख लाल', 'कुंभकर्ण,' 'कोल्हा', 'लाल गाजर', 'जगदग्नी', 'नारद', 'उंबराचं फुलं','एरंड', 'पिठासारखे चांदणे', अशी अनेक उदाहरणे देता येतील. सरडा (घटकेत टोपी-रंग फिरवणारा), साप (उलटणारा) इ. उपमा किंवा रूपके प्रचलित आहेत. त्यांचे रूपांतर प्रतिमांमध्ये झालेले दिसते.

रूपकांच्या बाबतीतही तसेच उदा.- आग्या वेताळ (भयंकर तापट माणूस), कैकेयी (कजाग स्त्री) कोळ्याचे जाळे (विरविरीत कापड), घोरपड (टाळता न येण्याजोगे माणूस), बैल (बेअकली माणूस) बगळा (कपटी), पुढारी (बनवाबनवी करणारा - थापाड्या) अशी अनेक रूपके देता येतील.

काही समास रूढ झालेले दिसतात. त्यांना एक निश्चित ठरीव अर्थ प्राप्त झालेला असतो. उदा. जन्मखोड - (अंगात बाणलेली वाईट खोड/चालू) माणूसबळ - साहाय्य करणारी माणसे. हे समास लोकमन प्रकट करीत असतात.

वाकसंप्रदायांच्या बाबतीत लोकमानसात सतत अथनिष्पत्तीबद्दल बदल होत असतात. खरे तर ते सर्व शब्दांच्या बाबतीतही होतात. याचा विचार लोकबंध समजावून घेताना आवश्यक असतो. किंबहूना त्यांच्यामुळे लोकबंधाची वर्तमान करण्याची नैसर्गिक घटना सिद्ध होत असते. यासाठी अर्थविचार समजावून घेतला पाहिजे.

'आपल्या सामाजिक संस्था, रीतिरिवाज, धर्मसंप्रदाय, थोडक्यात म्हणजे आपला सामाजिक इतिहास व पूर्वकालीन संस्कृती यांची अनेक मर्मे अर्थविज्ञानाच्या

अभ्यासाने आपल्याला कळू शकतात. फार काय आपल्या भाषेतील कित्येक स्थलनामांचा अभ्यास इतिहास आणि समाजशास्त्र दृष्टीने उपयुक्त ठरतो. भाषेतील कित्येक वाक्चार आणि म्हणी यांचा उगमही तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती व श्रद्धा यामधून होत असतो. 'दाती तृण धरणे,' 'पाणी सोडणे', किंवा 'विडा उचलणे', यासारखे वाक्प्रचार आणि म्हणी यांचा उगमही तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती व श्रद्धा यामधून होत असतो. 'दाती तृण धरणे,' 'पाणी सोडणे', किंवा 'विडा उचलणे,' यासारखे वाक्प्रचार ऐतिहासिक रीतिरिवाजावक५न आलेत हे उघड आहे.' 'खरोखर कोणतीही भाषा हा मानवी मनाचे हुबेहुब प्रतिबिंब उमटविणारा एक विशाल आरसाच आहे.'[६०] अनुराधा पोतदार यांनी अर्थविज्ञानाचा आणि लोकमानसाचा परस्परसंबंध आपल्या 'मराठीचा अर्थविचार' या प्रबंधात सप्रमाण दाखविला आहे. याचाच अर्थ वाक्प्रचार, म्हणी इ. मधून आपण सांस्कृतिक इतिहास आदी गोष्टी वर्तमानात जगत असतो. वर्तमानातील भाषारूपे ही स्थळकालपरिस्थितीनुसार लोकमानसातून निर्माण होत असतात. लोकधारणा करणारे 'लोकबंध' त्यात चिरंतनाचा अर्थ भरत असतात आणि भाषारूपे वतंमानात त्या-त्या रूपांना, शब्दसमूहाला, म्हणींना, वर्तमानातील लोकजीवनातून अर्थ प्राप्त झालेला असतो. त्या-त्या स्थलकालपरिस्थितीसापेक्षतेने तो अर्थ सत्यही असतो. म्हणून पारंपरिक वाटले तरी ते नित्य नवे असते, वर्तमानच असते. म्हणूनच ते वर्तमानातील लोकधारणा करीत असते. हेच लोकबंध - म्हणी, वाक्प्रचार इ. लिलित वाङ्मयात त्या-त्या स्थलकालपरिस्थितीनुसार लोकमधून प्रविष्ट होतात.

(ड) विधी आण यातुक्रिया यांचे नमुने व त्यासंबंधी लोकसाहित्य (भाषिक रूपे)

'मंत्रतंत्र यातुक्रिया' 'यातुक्रियात्मक विधी', 'बळी आणि पापवाहक' 'प्रतिकात्मक मृत्यू आणि सांकेतिक पुनरुज्जीवन', 'यातुशक्ती आणि क्रिया', 'मूलविधी : स्वरूप आणि उगम' या मथळ्याखालील प्रकरणांतून यातुक्रिया आणि विधी यासंबंधी लोकमानसाच्या दृष्टीने पाश्चात्य आण्सिा भारतीय आधार घेऊन मुलगामी चर्चा डॉ. प्रभाकर मांडे यांनी 'लोकसाहित्याचे अंत:प्रवाह' स्पष्ट करताना केली आहे.

यातु : 'यातु' म्हणजे काय याचे उत्तर सांगता येते की, या सर्व विश्वामध्ये एक शक्ती किंवा द्रव्य भरलेले आहे. त्यालाच यातुद्रव्य किंवा यातुशक्ती असे म्हणता येईल.'' ''या यातुमध्ये आविष्कार घडविण्याची, तसेच नवनिर्मितीची शक्ती आहे. विनाशक व नियामक सामर्थ्यदेखील आहे. यातुशक्ती ही अदृश्य परंतु परिणामरूपाने कळणारी आहे. सर्व सजीव आणि निर्जीव वस्तूंमध्ये ती असते. या शक्तीचे साम्य

Kulkarni
(82)
1st Proff

लोई यांनी वर्णन केलेल्या 'Mana' या शक्तीशी आहे असे म्हणता येईल.''[६१]

'ऋत ही अशी शक्ती आहे की, जिच्यामुळे विश्वाचा विकास होतो. वेदकाळात संहारक शक्तीला 'यातु' आसिण उपयुक्त शक्तीला 'ऋत' म्हणत असे दिसते. त्याच्यामध्ये ऋत असेल ते देव. जे यातुशक्तीने युक्त असतील ते यार्तुधान, राक्षस, प्राचीन काळी या शक्तींचे असे दोन भेद स्पष्ट नसावेत. वेदकाळात शक्तीमध्ये उपयुक्त आणि अनुपयुक्त असा भेद करण्यात आला असावा. या दोन्हींचाही समावेश एका यातुशक्तीत होऊ शकतो. ही शक्ती संवर्धन करणारी आणि संहारक अशा दोन्हीही प्रकारची असू शकते. जगामध्ये सर्वत्र या शक्तीवर कमी -अधिक प्रमाणात विश्वास आहे असे दिसून येते.[६२]

विश्वातील चराचरांत असलेली संवर्धक किंवा विकासात्मक आणि संहारक किंवा विध्वंसक अशी अतिभौतिक शक्ती किंवा शक्तिद्रव्य म्हणजे 'यातु' होय. यातील उपयुक्तता - अनुपयुक्तता किंवा संवर्धकता आणि संहारकता ही सापेक्ष आहे. विश्वातील वस्तुजातास प्रेरित करणारी अशी शक्ती किंवा शक्तिद्रव्य म्हणजे 'यातु' किंवा 'यातुद्रव्य' होय. 'ऋत' आणि 'यातु' यात सापेक्षतेने भेद मान्य करता येईल. या दोन्ही कल्पनांना 'यातु' असेच म्हणून चर्चा केली पाहिजे. 'यातुशक्ती'चे स्वरूप अतिंद्रिय आहे. ते कार्यान्वित करण्यासाठी ''यातुक्रिया'' अस्तित्वात आल्या आहेत.

यातुक्रिया - 'यातु'चे प्रकटीकरण करून कार्य घडविण्याच्या क्रियेला 'यातुक्रिया' असे म्हणता येईल. यासाठी मंत्र, तंत्र आणि विधी यांचा समावेश असतो. मंत्र, तंत्र आणि विधी अवलंबिल्याने आवश्यक ती शक्ती प्रकट होऊन आवश्यक ते कार्य साधता येते. 'यातुशक्ती' देवता, दैत्य, राक्षस, गंधर्व, वीर इ. मध्ये म्हणजे मूर्त किंवा अमूर्त अशा मानवीकरण झालेल्या किंवा व्यक्तीरूप पावलेल्या देवतांमध्ये असते. या देवताना मंत्र, तंत्र, विधीपूर्वक प्रसन्न करता येते व ती शक्ती प्राप्त करून घेता येते. ती कार्यान्वित करता येते. या प्रक्रियेत त्या शक्तींचा संचार मानवात होतो. या कल्पनेवर दृढ विश्वास असतो. 'ऋत आण यातु' क्रियांमध्ये कमालीचे साम्य आहे. कारण मुळात त्यातील लोकबंध समान आहे किंवा एकच आहे असे म्हणता येईल.

मंत्र : 'यातु' शक्तीचे शब्दरूप वर्णन व यातुशक्तीला कार्यान्वित करण्यासाठीचे शब्दरूप आवाहन किंवा शांत करण्यसाठीची शब्दरूप प्रार्थना म्हणजे मंत्र असे म्हणता येईल. शब्दरूप म्हणजे शक्तीचे ध्वनीरूप होय. ध्वनीरूप स्पष्ट, शुद्ध, निश्चित उच्चारणातून व्यक्त व्हावे लागते. म्हणूनच मंत्रात मौखिक परंपरेला विशेष

महत्त्व आहे.

तंत्र : तंत्र उच्चारण्याची पद्धती असते. या पद्धतीला तंत्र असे म्हणतात. या पद्धतीत हात हलविणे, शरीराच्या विशिष्ट भागांना पसर्ष करणे, जमिनीवर रेघा मारणे, प्रदशिक्षणा घालणे, इ. गोष्टी कराव्या लागतात. यांना तंत्रविधी असेही म्हणता येईल. वेदमंत्रोच्चारापूर्वी न्यास करण्याची पद्धती सर्वश्रुत आहे. मंत्र हे तंत्रपूर्वकच म्हणावयाचे असतात व त्यासाठी व्रतस्थता, सिद्धता आवश्यक असते. व्रते हा एक प्रकारे तंत्राचाच प्रकार म्हणता येईल.

यंत्र - आकृती किंवा संख्यांच्या आधाराने 'यातुशक्ती' प्रकट करून कार्यान्वित करण्याच्या पद्धतीला 'यंत्र' म्हणता येईल. ही यंत्रे विधीपूर्वक मंत्रोच्चाराने सिद्ध करावी लागतात. साधनापूर्वक यंत्र तयार करावे लागते. या मंत्राचा संबंध संबधित व्यक्ती किंवा व्यक्तींच्या शरीराशी असतो. संख्येच्या माध्यमातून एक प्रकारे 'यातुशक्ती' बंदिस्त करून कार्यान्वित केलेली असते. अशी यंत्रे किंवा मंत्र 'ताईत' मध्ये घालून देण्याची प्रथा आहे.

विधी : 'यातु' शक्ती प्रकट होण्यासाठी मंत्र, तंत्राबरोबर विधींची आश्यकता असते. विधी म्हणजे दैवतांची पूजा, व्रते सिद्ध करण्यासाठी करावयाच्या क्रिया होत. या क्रिया शारीरिक हावभाव, हातवारे करीत आणि विशिष्ट वस्तूंची मांडणी करून, विशिष्ट वस्तूंचा उपयोग करून करावयाच्या असतात. धर्मविधी, यातुक्रियविधी यात तसा फारसा फरक नसतो. वस्तू ही प्रतिके असतात. यात धान्य, सुपाऱ्या, नारळ, लिंबे, दर्भ, फुले, पत्री, गुलाल, बुक्का, शेंदूर, हळदकुंकू, तेल, तूप यांच्या वाती, बळीची सामग्री आदी वस्तू असतात. जीवनातील विविध संस्कारांचेदेखील विधी असतात. विधीतील प्रत्येक क्रियेला सांस्कृतिक, धार्मिक परंपरांतून संदर्भ आलेले असतात. विधी यांचा अर्थ नियमित व योग्य असे वर्तन किंवा क्रिया होय, जन्म-मृत्यू, बारसे, लग्न, गरजांची पूर्ती, अन्न, वस्त्र, निवारा या सर्व बाबतीत विविध विधी आपणास पहावयास मिळतात.

यातुक्रिया आणि विधी यांनी संपूर्ण लोकजीवन व्यापून टाकलेले आहे असे म्हणता येईल. याची उदाहरणे येथे पाहावयाची आहेत.

(१) बोहाडा (आखाडी) -

बोहाडा हे एक विधिनाट्य आहे असे म्हणता येईल. यात 'सोंग' नृत्य महत्त्वाचे असते. पाच दिवस चालणाऱ्या देवीच्या आखाड्याला (यात्रेतला) शेवटचा दिवस. या दिवशी रात्री सोंगांची आखाडी (बोहाडाप असते. देव आणि दैत्य या दोन्ही देवतांची विविध सोंगे यात समाविष्ट असतात. गणपाती, सरस्वती, अंबा, परशुराम,

Kulkarni
(83)
1st Proff

रामायण, महिषासूर, महिषासूरमर्दिनी अशी अनेक सोंगे या आठवड्यात म्हणजे देवीच्या दरबारात (मांडवात) नाचविली जातात. मुखवटानृत्य, प्रभावळनृत्य अशी नृत्ये यात असतात. नाचण्याची पद्धती असते. सांगाचा (देवतेचा) संचार होतो अशी श्रद्धा असते. संचारित देवता आपली हजेरी आदिशक्तीपुढे लावतात. नृत्य आणि नमन या दोन्हींची एक ठरीव पद्धती असच्ते. आयुधे, कापूर, लिंबे, लिंबाचा पाला आदी गोष्टी विधीसाठी वापरल्या जातात. देवीला (पार्वतीरूप आदिशक्ती) प्रसन्न करून घेण्यासाठी 'यातुधान' (देवलसी) शक्तिसंचार घडवितो व त्याच्या आज्ञेनुसार सर्व बोहाडा पार पाडतो. आखाड्यात सूत्रधार निवेदक असतात. ते सोंगाचे आख्यान, संवादात्मकतेने सादर करतात. अशा प्रकारचा बोहाडा मु. अकोले (जि. नगर) येथे गेली अनेक वर्षे सुरू आहे. संचारित प्रत्येक देवतेला संतुष्ट करण्यासाठी लिंबू कापणे, कापूर लावणे आदी विधी केले जातात. अखेर दरबारात प्रश्न सोडवण्याचे विधी होतात. 'बोहाडा' या चर्चेत या विधिनाट्याची विस्तृत चर्चा मी केली आहे.६३

(२) पाऊस मागण्याचा विधी -

पाऊस मागण्यासाठी गावातील मुले-मुली लिंबाचा पाला डोक्याला - कमरेला बांधून पाऊस मागणे, घागरमाळा करमेस बांधून पाऊस मागणे, बेडूक उलटा टांगून पाऊस मागणे, नग्न मुलांनी समूहाने जाऊन डोक्यावर पाणी घालून घेऊन पाणी मागणे असे कितीतरी यातुक्रियात्मक विधी प्रचलित आहेत.

यासंबंधी मंत्रसामर्थ्य असलेल्या काही गीतांची उदाहरणे डॉ. मांडे यांनी दिली आहेत.

उदा. -

धोंडी बाई धोंडी, धोंडी गेली हाटा
पाऊस आला मोठा
धोंडीच्या भाकरी भिजल्या
भिजू द्या ग भिजू द्या
चारा पाणी पिकू द्या खंडीभर दाणा पिकू द्या

हे गाणे म्हणून शेणाची धोंडी पायरीवर आपटतात.[६४]

(३) सर्पाची विष उतरविण्याचा मंत्र -

'बीलका पानी बांदू, कोण बांदे, गुरू बांदे, गुरू की, महावशी आणसे उतारू, लेहरी जेहरी कोन उतारे, गुरू का चेला, महादेव का चेला, भूत का चेला, डांकण का चेडा कोण उतारे? लहेरी जहेरी आणसे उतारू कायकू नाय निकालते आबी

निकालनेवाला महादेव का चेला भला का चेला शंकरणी, भातीणी हातीणी चेत लोडी गियो एरी काऽऽ का नाय सूटने वाली डाकण अबी सुटनेवाली.'

भावानुवाद - बोलांचे पाने बांधू, कोण बांधेल, गुरू बांधेल. ती महादेवाच्या शपथेने उतरू. लेहरी जेहरी (विष) कोण उतरवेल? गुरूचा चेला महादेवाचा चेला, भूताचा चेला डाकिणीचा चेडा यातून कोण उतरवेल? का काही उतरनार? आता उतरेल. महादेवाचा चेला भुताचा चेला उतरवेल. भातीणी, हातीणी, भूत म्हातारी यांनी प्रयत्न केले तर का नाही उतरणार? आता उतरेल.[६५]

(संग्राहिका- सौ. वि. दा. सोनार, नवापूर धुळे)

(४) चुलीच्या पूजेचा मंत्र -

'खायनु वधा जो जे गोटा नाय जोयणे.[६६]

भावानुवाद - खाण्याचे वाढले पाहिजे घटायला नको. 'खायनु' या जागी घाटो, मांडो यातील कोणताही एक शब्द घालतात.

(संग्रहिका - सौ. वि. दा. सोनार)

(५) खळ्याची पूजा -

'हुरीजपूजा पोरगुलो' (प्रकाश) - शेतीवाडीचा प्रकाश वाढला पाहिजे.

काकडा कुडा बोरडांडे होना आहवा गड त्याने खोली (खाली) कोठी भरी वाळणो आणि आहेती (हसती) कोनी (कण) आहेहतीया जोजे रोहती (खेळत) कोनी रोहतीया जोणे बोहती कोनी बोहतीया जो जे, बोहती कोनी कोहतीया जो जे आपेखाली कोठ्या भोऱ्यावाला जोजे हेडी पाना जोसे खाबडा गया ओसने (तुपाचा धुपारा) आने पोडी दावा जाने उबे नामो वालना गाये हाटी गोवली हाटी कुकडा गोवोंय मुह गोवाय गिही आपे दुधा आमु पाट वाळणा.[६७]

(संग्राहिका सौ.वि.दा. सोनार)

भावानुवाद - काकड, कुडा, बोर आदी झाडाचे दांडे सोन्याचे आहेत. रिकाम्या कोठ्या भरू दे. शेतकऱ्याने पूपाचा धूप देण्याचे वचन पाळावे. त्यांचे खाली पडलेले दावे उभे राहावेत. गाई-गुरे-कोंबड्या यांची भरभराट व्हावी आणि दुधातुपाचे पाट वाहावेत.

(६) शाहिरी कवनांमधून वीरांना आवाहन करून प्रतिस्पर्ध्यावर चाल करून जाण्यास सांगण्यात येते.

कलगीचा वीर (मूठ मारण्याचा मंत्र)'

- 'काल भैरव की मूठ मैं मारू । उलटपुलट वीर नग बडा ध्वजासुर बजरंग की चोट चली...'

Kulkarni
(84)
1st Proff

- 'दुसरी चोट चली भैरव की । दुष्मनके लहूमें नहाने को'

- 'तिसरी चोट जब रवाया वीर की बडा अघोरी चिंधी का'

तुऱ्याचा बीर -

-'महावीर पर टोला भरी का, आया हुंदाडा भैरव का । नरसिंग झोटिंग अलग उडावूं, पता लागेना शाहीर का । अगे चले ये चोट मरी की, पीछे कालभैरव सोटा । बावन बोर की गरदन चाबू, तुटा कलिजा बजरंग का।'

या मंत्रात्मक रचनेत शक्ती येण्यासाठी शाहिरांना साधना करावी लागते असे सांगण्यात आले.[६८]

(७) 'सुलभ प्रसूतीसाठी यंत्र आरशावर लिहून दाखवितात.'[६९]

१६	६	८
२	१०	१८
१२	१४	४

संख्यांना किंवा चिन्हांना विशिष्ट अर्थ असतो काय ते कळत नाही.

पाचवी, बारसे, लग्नविधी, मर्तिकविधी, याचे विधी पारंपरिक असतात. या प्रसंगीच्या प्रथांना आणि मौखिक उद्घोषाला मंत्रसामर्थ्य असते. यातील विधी बहुधा सर्वांना ज्ञात असतात. येथे उदाहरणे देण्याचे टाळले आहे.

सत्यनारायण पूजाविधी, बैलपोळा पूजाविधी, नागपंचमी पूजाविधी, यांतील विधी सर्वांना ज्ञान आहेत. त्यांची उजळणी करण्याचे येथे टाळले आहे.

(इ) लोकगीते -

लोकगीते हे हा संस्कृतीचा महत्त्वाचा ठेवा आहे. कार्य, श्रम, विधी यांच्याशी लोकगीतांचा संबंध असतो. त्यामुळे लोकगीतांना मंत्रसामर्थ्य प्राप्त झाले आहे. मरोनंजन, श्रम करताना आनंद घेणे आणि निरनिराळे संस्कार, विधी संपन्न करणे या त्रिविध स्तारंवर लोकगीते उद् भवलेली आढळतात. छंद, ताल, लय या गोष्टी अर्थातच कामे आणि विधी यातून तसेच निसर्गाच्या क्रियांमधून मिळालेल्या असतात. त्यांत नैसर्गिकता असते. लोकगीते म्हणजेच खरे लोकसाहित्य असे काही अभ्यासक मानतात. येथे लोकगीतांचे नमुने पाहावयाचे आहेत. प्रचलित प्रकारानुसार उदाहरणे घ्यावयाची आहेत.

१) जात्यावरच्या ओव्या - (श्रमगीते)

(१)

दुडीवरी दुडी । गवळणी आल्या लई ।
सोडा किसणा वाट । दुधाची झाली कोयी ।
दुडीवर दुडी । गवळणी आल्या बारा ।।
सोडा किसना वाट । दुधाच्या झाल्या तारा ।।
दुडीवरी दुडी । गवळणी आल्या पाच ।
सोडा किसना वाय । दुधाची झाली नाच ।। [७०]

(२)
पयली मही ववी ग । ववीचेही रान ।
जाईल शरन । इठ्ठलाच्या इठ्ठलाच्या ।।
दुसरी मही ववी ग । दूर नही कोठे ।
जनी मधी भेटे । पांडुरंग, पांडुरंग ।।
तिसरी मही ववी ग । तिरकमठाई ।
परतून येता नही । संवसारी, सवंसारी ।। [७१]

(३)
पह्यला माझा दंडवत । पह्यला माझा दंडवत ।
पह्यला विराणी । लागले भजनी कळसाईच्या ।
कळसाईचा डोंगर । कड्यांनी येंगना ।
निश्चेय ढळना । दर्शेन घियाचा ।। [७२]

(४)
पाटलाचा वाडा । कसा गावात उठतो ।
समद्याना गावावं । साया आपली धरितो ।।
वाड्याच्या दाराला । येल बुटीची किनार ।
येच्यामंदी सोबे बाई । सोग्याचं मोठ मोरं ।।
त्या मोराच्या ग डोई । बाई सोबतो मोठा तुरा ।
विठु गं पाटलाचा बाई । उभ्या गावाला दरारा ।। [७३]

(५)
सकाळ उठूनी । मुख पहिला गायीचा ।
मह्या अंगनात । झाड तुळशी बाईचा ।।
सकाळ उठूनी । मुख पहिला येकीचा ।
मह्या अंगनात । झाड तुळशी सखीचा ।।[७४]

(६)

Kulkarni
(85)
1st Proff

विणा खांडी मंदी । विणा वाजता सवाई ।
तीरमक राजाचा । नील परभात जावाई ।।
निगाली गंगुबाई । झाड उंबराच्या खोडी ।
परगंधा झाली । कुशावर्ता थोडी थोडी ।।
निगाली गंगुबाई । दुधातुपाच्या उकळ्या ।
तीरकम राजाना । जटा सोडल्या मोकळ्या ।।
निगाली गंगुबाई । दुधातुपाच्या उकळ्या ।।
तीरकम राजान । जटा सोडल्या मोकळ्या ।
तीरकम राजा । जटा आपटी रागा रागा ।
अभंड गंगुबाई । ग्येली गोसायाच्या मागा ।
तीरकम राजा । जटा आपटी ठाई ठाई ।
अभंड गंगुबाई । येला आकाळली नाही ।। [७५]

२) भलरीगीते (श्रमगीते)

शेतावर वा अन्य ठिकाणी काबाडकष्ट करताना म्हटली जाणारी गीते. या गीतांना श्रमाची लय आणि जीवनातील सुखदु:खानुभूतीची भावघनता असते.

(१)
राम म्हणू म्हणू । संगतीच सजन ।
माझ्या ह्दयात कस । मांडिलं भजन ।
राम म्हणू म्हणू । राम माझे गुरू भाऊ ।
सोन्याची सळाई । देते तांदळाला घाऊ ।।[७६]

(२)
सीताला सासुरवास । आडवा लई लोट ।
सीतालाना बोलतो । पाप्या दारातून उठ
सीताला सासुरवास। केला कस केशी ।
वाटून काय दिला । सगळा देशो देशी । [७७]

(३)
जनी जाते वो शेनाला
उभा पाठीमागे काना
'जने येऊ दे ग मला
शाळ येचू लागन तुला ' [८७]

(४)

नांद्या चालुंदी आऊत आऊत
तुझ्या आऊताच्या मांग नागली चाल मूठ मुठ
नांद्या हो ऽऽ नांद्या तुह्या संग गोईद्या
जोडीना जोडीना चालुंदी आऊताच्या पात्या [७९]

३) दैवतगीते

कुलदैवते, स्थानदैवते, ग्रामदैवते, गृहदैवते, पुराणदैवते याविषयी गीते आढळतात. दैवताचे वर्णन करणारी, माहात्म्य सांगणारी, कोप आणि प्रसन्नता व्यक्त करणारी अशी ही गीते असतात.

(१)
वारू कोऱ्याची सरी सोभील
नागू देवूची सरी सोभील
पिंपळ कोऱ्याची सरी सोभील
मुंजु देवूचो सरी सोभील [८०]

(२)
खंडेराव देवू रं तुनी सेवा किती करू
सेवा किती करू रं तुनी पायो किती पडू
सेंदराच्या पुड्या रं तुनी माथ्यावरी सोडऊ
माथ्यावरी सोडू रं तुनी माथ्यावरी सोडून [८१]

(३)
ये चारी ओवरी फिरेली देवे यहाँ मोगीरा
ये केल्लो राजा गमेलो देवे यहाँ मोगीरा
ये हेल्लो दाब गमेलो देवे यहाँ गोमीरा
ये हेल्लो दाबूम रेनारी देवे यहाँ मोगीरा [८२]

(४)
भवानी माता जातरो जोड्यो हो जातरो जोड्यो
तांबाऋसी जातरो जोड्यो हो जातरो जोड्यो
मोगी यहाँ जातरो जोड्यो हो जातरो जोड्यो.

(५)
देव वाघराज नवसाला पावत
शंभर शेरडा त्येच्या नवसाला लागत [८४]

Kulkarni
(86)
1st Proff

(६)
देवा तुझा घोडा नाचतो या अंगणी
भानू तुझा घोडा नाचतो या अंगणी
देवा तुझ्या घोड्याला सोन्याची लगाम
भानू तुझ्या घोड्याला सोन्याची लगाम [८५]

(७)
दानपावलं (वासुदेव)
दान पावलं दान पावलं
पंढरपुरात विठोबा रायाला
जेजुरी मंदी खंडोबा रायाला
नासिकामंदी शिरी रामाला
तिरककेशराच्या म्हादेवाला
दान पावलं दान पावलं (८६)

चिल्याबाळाचा जेवन (गोंधळी गीत कथा)

सिरियाल राजेच्या घरी महादेव
होऊन गेले गोसायी
हाती चिपळ्या आन पायी खडावा
'भिक्षा वाढा माई'
सुवर्णाचं सूप भरूनी ठिवले गुरूच्या पायी
'तीन दिवसाचा आहे उपासी भिक्षा लागत नाही'
'साळी डाळीचा केला भोजन उठा गुरू जेवाया।
उठा गुरू जेवाया ।'
'रांधशील तुझा चिल्या तरी उठन जेवाया '
चांगुला पानी डोल्याला गाग दिली चिल्याला.[८७]

(९)
दार उघड बया (मरी आई)

बया दार उघड बया दार उघड
मरी आई बया दार उघड
पट्ट्याई बया दार उघड
लक्ष्मी आई बया दार उघड

घोरपड्याआई बया दार उघड
कळसाई बया दार उघड [८८]
(१०)
तेलकट बंडी अंगाला २
हिऱ्याची अंगठी बोटाला २
कवड्याची माळ गळ्याला २
कवड्याची टोपी डोक्याला२
हातमधी काकडा पेटविला २
उद्ये शब्द बोलिला २
जाऊन भिडला कोळवाडेला २
विठ्या कोळी बोले गोपाला २
'लेगा कोण रे गोंधळी आला?'२
आला आला बाबा नवसाला २ [८९]
(११)
पंढरी करावी
पंढरी करावी । आईबापाच्या पासूनी ।
अंघुळ कराया । चंद्रभागेत बसूनी ।
चंद्रना भागा नदी। निसरती माह्ये पायी ।
मला ना हात देयी । विठ्ठलाची जनाबाई ।[९०]
(१२)
रुसली रुखमिणी जाऊन बसली मळ्यात
विठ्ठल पिरती हात घालितो गळ्यात
रुसली रुखमिणी जाऊन बसली वावरी
देवु विठ्ठल अंगी पलंग सावरी [९१]
४) सणोत्सवांची गाणी
(१)
नवरात्र
आजा बाजा बेंडबाजा २
कुठं चालतो बेंडबाजा२
झुनूक राजाच्या गाडीवर२
झुनुक राजा तुझी कन्या २

Kulkarni
(87)
1st Proff

कन्या कोनाला देऊ केली २
दशरथ राजा देऊ केली २
(२)
खेळगीत
फुगडी फू
सांदी कोंदीन पडल्यात गहू
त्याच्या चपात्या केल्यात नऊ
यक चपाती काय ग केली
महया भावाला निऊन दिली
तुह्या भावान काय ग दिली
मह्या भावाना भिंगरी दिली
मह्या भिंगरीची तार तुटं
मह्या फुगडीचा दनका उठ [९३]
(३)
ठाकरनृत्य (कोंबड नाच)
(दसरा, कोजागिरी)
रंगाण रंगाण ऽऽ हे
मातीचं रंगाण ऽऽ हे
येई रं अंगणात ऽऽ
आजुच पायी दिला ऽऽ हे
आजुच नाच क्येला ऽऽ हे
धुळवडा उठविला ऽऽ हे
गंगणाला ग्येला ऽऽ हे
चंद्र सूर्या झाकोळला ऽऽ हे [९४]
(४)
दिवाळी
दिन दिन दिवाळी
दिन दिन दिवाळी
गायीमशी ववाळी
गायी कुणाच्या
लक्ष्मेनाच्या

चोळून मोळून केली हारका
हारका हारका दळले गहू
आमच्या गावाचे पंडित पवू [९५]

(५) शिमगा

महिना मधी ग महिना
शिमगा उगविला
सारंगपती ग पती माझा
कोन्या वनी ग्येला [९६]

(६)

नेटकूच लागलाय डोळा, गेंदबा
नेटकूच लागलाय डोळा, गेंदबा
नेटकूच लागलाय डोळा,
आली श्रावणी पोळा
गेंदबा, आला श्रावणी पोळा [९७]

येथपासून क्रमाने, पितृपंधरवडा, माळा, दिवाळी असे सण येतात.

(५) लग्न पाचवी , बारसे इ. विधीसंबंधी गीते :

(१)

अ) लग्न

हळद

पाची दळती हळद । हळद जात्यात माह्येना ।
लगीन मैनाचं निंगालं । मह्या भावाचा मांगाना ।।
भाऊ क्येला येही । बाप म्हन नको बाई ।
आथाच्या भावजया । मान राखायाच्या नही ।।[९८]

(२) मागणी

बाईला मांगना । गल्ल्या गल्यानी झालं थवं ।
गवळण माझी । ढगामंदी ईज लव ।।
बाईला मांगना । आलं जव्हारीचं राज ।
बाप म्हणं लेकी । आवल सोना माझं ।। [९९]

(३) **साखरपुडा)**

साकाराचं पुडं गंगापलिड मव्हरी
साकाराच पुडं तिच्या मामाच्या देव्हारी

Kulkarni
(88)
1st Proff

लहाननवरी गादीवरी उभी राहे
गवळण माझी वाट मामावाची पाहे [१००]

(४) बोहोले

लहान नवरी । इची कुकाची पावुला ।
गवळणीच्या माझ्या । मामा घालती बहुला ।।
बहुल्याची माती । वजवती बेलदार ।
गौळणीच्या माझ्या । मामा इचा शिलेदार १०१

(५) विहिण, करवल्या

(१)

राजा हौसानं क्येला येही
मी त सांगत नाही काही
मी त मांगते थोडा थोडा
नवरदेवाला कंठी कडा
कंठी कड्या सोन्या फिका
माझ्या कंगण्या जोग रूपा
कंठी कड्याचा झाला भार
मी त मांगते चंद्रहार ।।

(२)

माझ्या बापानी मला दिले मला दिले ग
मला कळीत नाही केले नाही केले ग
बाप कशाला लोभी झाला लोभी झाला ग
बाप पैसेला लोभी झाला लोभी झाला ग

(३)

''कळस तांब्या मी घेते
दादा मी लग्नाला येते''
''तुला नथ भी नाही
लग्नाला येऊ नको बाई''
''नथ भाड्याची घेते
दादा मी लग्नाला येते''

(४)

''अहो अहो विहीण बाई

आमचं म्हननं थोडं लई नाही
आमचं म्हननं थोडं थोडं
आमच्या मुलीला पायी तोंड''
''पायी तोड्याची कडी मोठी
आमच्या मुलीला चिंचपेटी''
(५)
निळ्या मांडवाच्या दारी
झाड काशीयाचं लवं
निळ्या मांडवाच्या दारी
झाड हाळदीचं लवं
(६)
मामाच्या नगरी जावय काय मांगतो
मामाच्या नगरी जावय अंगठी मांगतो
मामाच्या नगरी जावय काय मांगतो
रेडू मांगतो, रेडू मांगतो, सोन्याची अंगठी रुमाल मांगतो
(७)
गंगु तुझा नवरा दिसतोय भुंडा
वरून का मांगतोय लग्नाचा हुंडा
पायात बूट कमरला सूट
वरून का मागतोय वुलनचा कोट

पाचवी व बारसे

१.
देवयबाई बाळवंतीन वल्या इच्या कुशी
जल्मला किसन देवू गोकुळ अष्टमीच्या दिवशी
देवयबाई बाळवंतीन पिवळ्या इच्या टाचा
इच्या भावना पाहिला न्हानीव जाताना [१०३]
२.
माझ्या अंगणी बाई रंगणी खेळे चक्रपाणी
आम्ही किस्नाच्या बाई देवाच्या किसनाच्या गवळणी
बाळी घडावा बाई घडावा किसनाच्या कानाची
नऊलाखाची बाई लाखाची बत्तीस तोळ्यांची [१०४]

Kulkarni
(89)
1st Proff

३.
बाई बाळाला टाकीला पाळणी
झोका दियाला तुमी गवळणी
धुणा घेऊनी डोयीचा वरी
चालुनिया गेली यमुने तिरी [१०५]
४.
किसन बाळ पाळण्यात त्याला रेशमाची दोरी
बाई किसन देवाला झोका देती पोरीसोरी
किसन देवाला मोठा झोका कोन देतो
हाती दोरीन धरून झोका याचा मामा देतो
जुं-जुं जुंई ऽऽ [१०६]

'मृत्युकुटे' या नावाचा प्रकार दुर्गाबाईंनी दिला आहे. बहुधा ती मर्तिकाची गाणी असावीत. [१०७]

गोंडांमध्ये आढळलेले गीत असे :

१.
एकबाजू - किरिविरि किरिविरि करवंता
सैयरसनिया पोल्ली बनायेंगे
कहानी करानी इंतुनेर
किरिविरि किरिविरि करवंता इत्यादी.
यातील 'किरिविरि' हे रोदनसूचक पालुपद आहे.
२.
दुसरी बाजू - किरिविरि किरिविरि करवंता
सायरनिया पोल्लो दादा
बेस किती वेदती दादा
लैया लैया इत्ती दादा
केने लैया आयो दादा
नाव जागी लैया दादा
जीवनामा आंदु दादा

ही खरेतर कूटरचना आहे. यातून कथा सांगून कथेतील उकल केली जाते.

'मृतांशी संबंध' या पृष्ठ क्र. ५१७ वरील उल्लेखात ०- 'मोटियारी' मृताचा आत्मा, 'मोटियारी' म्हणजे संगमोत्सुक कुमारीका - सातपदरी कळकाचा कोंब -

मृताशी कोश फोडून बाहेर येणाऱ्या प्राण्यांचा संबंध प्रस्थापित होतो. टीप मुळातून वाचण्यासारखी आहे.)

६) संकीर्ण गीते

१.

आमची गावा

बारी वारणघुशी या दोघी जावा २
शेंडी मंधी मटान घ्यावा २
वाकी मंधी शिजवून खावा२
मान्हेराची र चावडी पाहावा २
अंबेवंगणाला अवघी फुटा २ इत्यादी[१०८]

२. कुटसंवाद

आंधळी पुसती पांगळिला
हागाया चलती का खंगळीला
आवडी पुसती सवडीला
पान्याला चलतीकी बावडीला इत्यादी [१०९]

३. बाळ लष्करी गेला,

बाळ लष्करी गेला, नको म्हणते, गेला लष्करी गेला
सारी पंचवीस रुपये महिना मजुरी केले
दहा रुपये पातळ घ्येतले बहिणीला लिया
पेरुचा फेटा घ्येतला मेव्हन्याला लिया दाजीला लिया
जवळ आले बहिणीचे गाव
बहिणीनं ओळखिला भाऊ आले नियाला इत्यादी [११०]

४. **पाटलाना पैसं खावा**

घुटेवाडी ग पेढ्याचा डावा
मधी सोमठाणा कस्याला हावा
आंब्येची फुलती लागन ती खावा
पाचपट्ट्याच्या रानीना रातवा घ्यावा
त्येंची बोंब तिरढ्याला न्येवा
तिरढ्याच्या पाटलाना पैसं खावा [१११]

५.

'भारूड प्रसंगीची गीते' [११२]

Kulkarni
(90)
1st Proff

(१) श्रावणबाळ

श्रावणबाळा रे चाला काशीला, चाला काशीला
माते-पितेची रे कावड खांदिला, चाला काशीला
कावड उतरुन ठुली बेला साईला, चाला काशीला
(याप्रमाणे संपूर्ण कथानक)

(२) वैराळरूप

वैराळाचे रूप घेऊन निघाले भगवान
बाई ग निघाले भगवान
बोलवा बोलवा बायांनो आपल्या वाड्यावर
बाई ग आपल्या वाड्यावर
उघड उघड पेटी तुला दाखवी सोनेरी बाई ग
ह्या जुयेची लेनारीन केसांची कंबळा रानी ग
चंद्रसूर्याची प्रभा पडली माझ्या चुड्यावरी बाई ग
द्या ग द्या सयांनो कोणी तिला खिळा सुरी मनगटी ग
लागली कळी अरे अरे वैराळा माझा चुडा सैल करा बाई ग ।

(३) नामदेव

नामावलीचा नामदेव आला, पिता नाही आला ।
निवद घेऊन चाले राऊळा, पिता नाही आला ।
हो रामा हरी ।

६. तमाशातली गाणी ११३

(१) गण

नमो नमो श्री गणा नमो श्री गणा
शिवराज सुता शिवहरी शक्ती नंदना जी ऽजी ।
आज गायला उभे राह्यलो
आज कलेला उभे राह्यलो
तुमी नाचत नाचत यावे हो
तुमी आमाला दर्शन घ्यावे हो ॥

(२) सुंदरा ग राणी दिसाया चंद्रकोर

अग वेड जीवाला लावी
तू ग शेजा घरची पोर ।
नाव इच चंद्र मनाला इचार

घेतली ही मजवरती आळ र
मी हाये बरमचारी आन माझ्या गळ्यात तुळशी माळ रं ।।
नाव इच चंद्रा, केला घोटाळा
वेड लावीले जीवाला
माझ्या मनाचं झालं वाटूळं
मी हाये बरमचारी आन माझ्या गळ्यात तुळशी माळ रं ।
नाव इच चंद्र घालतीया डोळा
माझ्या अंगात भरतोय चाळा
माझ्या मनाला लागलं या खुळं
मी हाये; बरमचारी आन माझ्या गळ्यात तुळशीची माळ र ।।
नाव इच चंद्रा कशी भरली अंगा
नखा बोटानं करती खाणाखुणा
मदनाची होती अंघुळ
मी हाये बरमचारी आन माझ्या गळ्यात तुळशीची माळ र ।।

(३) उलट्या कलीचा न्यायी

आयीका उलट्या कलीचा न्यायी
जगामंदी जमील थोडी भांडी झाली लई
येक्या हाटेलीत जेवत्यात बारा भाई
देर काय बळकीत नाही सकी भावजई
दोघा बहीण भावाचा येव्हार चालाई
नका झकू तुमी कसाबाला गायी
म्हणून असा येळेवर पाऊस पडत नाही
काय करीत अशा पापाला भगवान जीऽऽजी

(४) नई नवती

'नई नवती आली ग इकून
चालली ग थटून चालली थटून
कोनाची ग मैना कोनाची ग मैना?
ग जी जी ऽ ग जी जी
'कुठले रैवाशी, आले कशापाई?
सोडून घर झाली दैना
मंग कशाला कोनाची मैना?'

Kulkarni
(91)
1st Proff

ग जी जी ऽऽ ग जी जी
'किती सांगू येड्या मूर्खाला
आन लाज नाही येला
गाढव कर कुढ्यावानी फुरफुरा
मी का येनार नाही तुमच्या घरा
चला लागा तुमी रस्त्याला'
ग जी जी ऽऽ ग जी जी
आम्ही नशिबाचे राहणार
व्यापार करणार
सेठ सावकार
दे वचन हातावर घरा चाल ना'
ग जी जी ऽ ऽ ग जी जी

(५) घरी जायाची लजा मला वाटली

हाती जरीचा रुमाल नही घराचा सुमार
माझी नथ मोडली
घरी जायाची लजा मला वाटली
हाती जरीचा रुमाल नही घराचा सुमार
माझी बाळी मोडली
घरी जायाची लजा मला वाटली
हाती जरीचा रुमाल नही घराचा सुमार
माझी पुतळ्याची माळ तुटली
घरी जायाची लजा मला वाटली
हाती जरीचा रुमाल नही घराचा सुमार
ग फडकी माझी फाटली
घरी जायची लजा मला वाटली

(फ) लोकशास्त्रे व लोककला

'लोक' ही संस्था समजावून घेतली, तर 'लोकबंध' लोकची धारणा करीत असतात. जीवनाच्या सर्व अंगांविषयी 'लोकबंध' निर्माण होतच असतात व त्याआधारे लोकचे वर्तनप्रकटीकरण घडत असते. ही धारणा म्हणजेच 'लोक' ने स्थैर्य, सुखसमाधान, निर्भयता यासाठी लोकबंधांच्या आधारे जीवनाला लावलेले वळण होय. अर्थात स्थल, काल, परिस्थिती - अर्थात नैसर्गिक आणि सांस्कृतिक

पर्यावरण यानुसार लोकजीवनात 'लोकबंध' निर्माण झालेले असतात. ते एक प्रकारे संबंध लोकला आकार देतात. म्हणूनच 'अंगस्वरूपलोक' मध्ये शास्त्रे व कला यांच्याविषयी लोकबंध तयार झालेले असतात. या लोकबंधांना श्रद्धेचा फार मोठा आधार असतो. पाप-पुण्य कल्पनेने त्यांचे नियमन झालेले असते. विधी आणि निषेध याविषयी लोकबंध तयार झालेले दिसतात. त्यामुळे धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष या चारही पुरुषार्थाच्या संदर्भाने शास्त्रे व कला विकसित होत जातात. ज्ञानलालसा मानवास उपजत आहेत. बुद्धी आणि प्रतिभा, मन:शक्ती ही दैवी देणगी मानवाला मिळालेली आहे. त्यांचा उपयोग लोकजीवनात सुख आणि सौंदर्य, ज्ञान आणि आनंद निर्भयता, आणि स्थैर्य मानव करीत असतो. त्यातूनच लोकजीवनाच्या सर्व अंगांविषयी 'लोकबंध' निर्माण होतात आणि त्यानुसारच 'लोकशास्त्रे' आणि 'लोककला' निर्माण झालेल्या असतात. त्यांनाच पुढे अधिक नियमनपूर्वक शास्त्रे आणि अभिजात कला यांचे स्वरूप लाभते.

अ) लोकशास्त्रे :

येथे लोकशास्त्राची काही उदाहरणे पाहून त्यांचे समजावून घ्यायचे आहे.

१. धर्मकल्पना : लोकमानसातील धर्मकल्पना या दैवतमाहात्म्य, पापपुण्य, नवससायास, सणोत्सव, व्रते इ. स्वरूपात असतात. याची उदाहरणे कथा व गीते यांत आलेली आहेतच. 'देव तारी त्याला कोण मारी', 'वरची तुटली तर कोण वाचवील?', 'आले देवाजीच्या मना तेथे कोणाचे चालेना,' 'देवाला साकडं घालू नये', अशा स्वरूपातील 'लोकबंधा' तून ही धर्मकल्पना प्रकट होते. दैवतांच्या कोपकथा, विभूतींच्या चमत्कारकथा, भक्तीफलश्रुती कथा, या लोकसाहित्याच्या स्वरूपात हे धर्मशास्त्र लोकजीवनात आकारात येत असते. निसर्ग आणि मानव यांच्यातील चिरंतन सत्यांच्या अनुभूतीतून लोकजीवनात तत्त्वज्ञान जन्माला येत असते. उदा. 'अरे', आपला जीव तसा जनावराचा, इथून तिथून जीव एकच', 'घरोघरी त्याच परी' इ. स्वरूपात त्याचे व्यक्तीकरण होत असते.

२. नीतितत्त्वज्ञान : लोकव्यहार आणि मानवी अध्यात्म जीवन याविषयी नीतिकथा, बोधकथा, अनुभवकथन या स्वरूपात ही शास्त्रे लोकसागरात प्रकट होत असतात, 'जशास तसे', सत्य हाच धर्म,' 'मौनं सर्वाथे साधनम' अशा सुभाषितवजा वाक्यांतून ही शास्त्रे लोकव्यवहारात प्रकट होत असतात.

३. व्यापार, अर्थव्यवहार :

'पिकते तेथे विकत नाही', 'व्यापारी का बच्चा कभी ना बोले सच्चा जो बोलेगा सच्चा उसका गुरु कच्चा', 'काम तसा दाम किंवा दाम तसा काम नाही पटलं तर

Kulkarni
(92)
1st Proff

रामराम,' 'बाजार मांडणे, बाजार करणे,' 'मागणी तसा पुरवठा', 'स्वस्ताइला वरु हगवणीला काळ,' 'बोलेल त्याचे हुलगे विकतात न बोलेल त्याचे गहूही विकत नाहीत', 'कसायाला गाय धार्जिणी', अशा असंख्य उदाहरणांमधून लोक अर्थ व व्यापारशास्त्र प्रकट होत असते. यांनाच अनुभवाचे बोल असे आपण म्हणत असतो.

४. वास्तु, शिल्प इत्यादी : 'घरे दक्षिणोत्तर असावीत', 'दक्षिणेकडे दारे असू नयेत' असे अनेक संकेत असतात. यात विषमसंख्येला महत्त्व असते. वास्तुपुरुष, वास्तुशांती, हत्यारांची पूजा इ. प्रथा आढळतात. मुहूर्तांना महत्त्व असते. या संकेतामध्ये वास्तुशास्त्र असते. शिल्पकलेच्या बाबतीतही असे संकेत असतात.

५) **लोकैवैद्यक :**

लोकवैद्यक धर्मविधी, यातुक्रिया यांच्याशी म्हणजे मानसिकतेशी जोडलेले आहे. भयमुक्ततेची कल्पना यात सर्वाधिक महत्त्वाची असते. यातून वनस्पती औषधांच्या बरोबरच तोडगे करण्याची प्रथा दिसते. यांचा गुण आलेला दिसतो, उदा. १) कावीळ काढणे किंवा उतरवणे यासाठी मंत्रविलेला विडा देण्याची प्रथा आहे. याशिवाय ऊस खाण्यापासून अनेक प्रयोग दिसतात. २) विंचू , सर्प यांच्या दंशावरील उतारे, मंत्र असतात. ३) पित्त, वात, फक, यावर निरनिराळे काढे प्रचलित दिसतात. ४) वारं जाणे, अर्धांग होणे यावर कबुतराचे गरम रक्त चोळणे, तरवडाच्या पाल्याच्या वाफेने शेकविणे असे उपाय दिसतात. (५) ठाकर, वैदू इ. लोकजाती वैद्यकीय व्यवसाय करताना दिसतात. ६) हळद, शिकेकाई, काथ, बिबा यांचे वापर (७) आजीबाईचा बटवा प्रसिद्ध आहे.

६. कुटुंब, गाव, राज्य : याविषयीच्या कल्पना पाहावयास मिळतात. नीतिशास्त्र व राजशास्त्र यांचे लोकबंध या कल्पनांतून व्यामिश्रतेने पाहावयास मिळतात. प्रमुख, आज्ञापालन, ऐक्यभाव याविषयी संकेत असतात. 'लाख जावे लाखाचा पोशिंदा जाऊ नये.,' 'एक की लकडी दस का बोजा', 'राजा बोले दल हाले', 'जसा राजा तशी प्रजा','पाटील गाव संबंध', अशा तऱ्हेच्या कल्पनाबंधातून लोकव्यवहारातील ही शास्त्रे प्रचलित असतात.

७. न्याय : 'पाचामुखी परमेश्वर','गाव पंचायत प्रथा', 'गावकी', 'सत्तेपुढे शहाणपण नाही,' इ. कल्पनाबंधातून न्यायविषयक संकेत लोकव्यवहारात प्रचलित असतात.

शास्त्रांच्या संदर्भात स्वतंत्र चर्चा करता येईल. सर्व शास्त्रे अगोदर लोकबंधांच्या स्वरूपातच निर्माण झालेली असतात व नंतर त्या स्वरूपास संशोधनपूर्वक घासूनपुसून लोकधुरीण शास्त्राचे स्वरूप देतात, पर्यटन, शेती, युद्ध या व अशा शास्त्रांच्या

संबंधातही अशी असंख्य उदाहरणे देता येतील. येथे 'लोकबंध', 'लोकधारणा करतात'. 'लोकबंध' लोकसाहित्य स्वरूपात प्रकटतात आणि त्यातून सैद्धांतिक शास्त्रांचा उदय होतो. पुन्हा त्यांच्या परंपरा लोकजीवनात प्रचलित होतात व त्या रूढी, संकेत या स्वरूपात वाहत राहतात. हे संकेत अनेकवेळा अंधश्रद्धा वाटू लागतात. काही बाबतींत लोकश्रद्धेत असे प्रमाद घडतही असतात. उदा.'मांजर आडवे जाणे,' 'बांगडी वाढवणे', कुंकू वाढवणे', इत्यादी.

ब) लोककला :

साहित्य, संगीत, नृत्य, नाट्य, चित्र, शिल्प आदी कलांचे नमुने सर्वदूर पाहावयास मिळतात. 'चौदा विद्या चौसष्ट कला' हा लोकबंध सर्वांना पाठ आहे. लोकोपयोगी वस्तू तयार करणे उदा. टोपल्यांपासून वस्त्रांपर्यंत ह्यादेखील कलाच होत. त्यात कौशल्य व कारागिरी सुरू झाली की, साचेबंदपणा सुरू होतो. नाविन्य हरपते हे खरे, परंतु त्यांचा उगम कलेतच असतो. मात्र उपरोक्त कलांना आपण सौंदर्यकला असे म्हणू शकू. साहित्य, संगीत, नृत्य, नाट्य, चित्र, शिल्प ह्या कला सांस्कृतिक परंपरा व लोकजीवनाचा इतिहास कलात्मकतेने सादर करतात. लोकसाहित्य समितीने काढलेल्या पुस्तकांमध्ये या सर्वच गोष्टींची असंख्य उदाहरणे दिलेली आहेत. येथे ती देण्याची टाळली आहेत. लोकसंस्कृतीचे उपासक ह्या कला जोपासण्याचे काम करीत असतातच. अगदी गोधडी शिवण्यापासून तो उत्तम वास्तू उभारण्यापर्यंत आणि बोहाड्यातील नृत्यापासून कथाकलीपर्यंत सर्व कलांची उदाहरणे विपुल प्रमाणात सांगता येतील. लोकव्यवहार हीदेखील एक कला आहे, असे म्हणता येईल. चित्रकला ही अतिप्राचीन कला मानता येईल का की 'शिकार खेळणे' ही कला प्राचीन मानता येईल या संदर्भात प्रसिद्ध चित्रकार कै. द.ग.गोडसे यांनी १९७७ साली औरंगाबाद येथे पहिल्या लोकसाहित्य परिषदेत टिपण वाचले होते. ते विचार करावयास लावणारे आहे.

कला हे लोकमानसाच्या सौंदर्यभावनेचे, सहानुभूतीचे आणि सृजनशीलतेचे स्वाभाविक प्रकटीकरण आहे. एकूण लोकजीवनाला सौंदर्यपूर्ण आकार त्यामुळे मिळाला आहे. येथे कलांविषयीचे लोकबंध हे धर्मश्रद्धा, सौंदर्यभावना यातून निर्माण झालेले असतात. लोकजीवनाला आनंद, निर्भयता, समाधान देण्याचे काम ते करतात. या कलांमधूनच प्रतिभावंत अभिजात कला निर्माण करतात. या अभिजात कलेतून पुन्हा लोकजीवनातील कलारूपे निर्माण होऊ शकतात. याची जाण यावी इतपतच संकेत या लेखनातून करावयाचा आहे.

क्रीडा जगताच्या बाबतीत क्रीडेची लोकरूपे आणि क्रीडामहोत्सवातील त्यांची

Kulkarni
(93)
1st Proff

शास्त्रीय रूपे आपण नित्य अनुभवितो, याची आठवण करून देणे उचित ठरेल.

समारोप : 'घटकलोक','अंगस्वरूपलोक' आणि 'विराटपुरुषरूपलोक' असे 'लोक' या संस्थेचे त्रिविधत्व आपल्याला जाणवते. लोकधारणा करण्यासाठी 'लोकबंध' निर्माण झालेले असतात. लोकधारणेतून लोकबंध आणि लोकबंधातून लोकधारणा ही परस्परालंबी प्रक्रिया आहे. लोकधारणा करणाऱ्या सर्व कल्पनाबंधांना 'लोकबंध' म्हणता येईल. हे 'लोकबंध' लोकजीवनाच्या आरंभबिंदूपासून निर्माण होतच आहे व ते सतत वर्तमानरूपात प्रकट होत आहेत. ही त्यांची वर्तमान रूपे कल्पनाबंध आणि त्यांच्या आधारे सामुहिक आत्मप्रकटीकरण स्वरूपात प्रकटणाऱ्या लोकसाहित्य स्वरूपात दिसतात. यातूनच लोकजीवनाला शास्त्रीय जीवनाचा दर्जा प्राप्त करून देण्याचे सामर्थ्य प्रकटते. अर्थात हीही एक प्रक्रिया आहे. लोकजीवनाची अशी प्रक्रिया म्हणजे मानवी जीवनाचा 'लोकबंधात्मक प्रवास' होय. हा प्रवास आरंभबिंदूपासून अनंताकडे सुरू आहे. यातील प्रत्येक क्षण वर्तमान आहे, खरा आहे, तोच इतिहास आहे. एकूण लोकबंध- लोक-लोकबंध - लोकसाहित्य - सशास्त्रता - लोकसाहित्य - लोकबंध - लोक आणि असेच लवचिक, नित्य परिवर्तनीय, वर्तमान, शाश्वत अनंताकडून अनंताकडे -

संदर्भ - टिपा :

१) **STANDARD DICTIONARY OF Flok lore, Mythology & legend :** Funk & Wagnalls / first Harper & Row Paper back edition/published in 1984 / United states of America/Editor - Maria leach . Associate Editior - Jerome fried.

2) तत्रैव.

३) **लोकसंचित :** भवाळकर (डॉ.) तारा/राजहंस प्रकाशन पुणे ३०/ प्र.आ.१९८१.

४) **'चाळीसगाव डांगाण परिसर :** सांस्कृतिक, वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास-सहस्रबुद्धे (डॉ.) अनिल (टंकलिखित प्रबंध) पुणे विद्यापीठ पुणे १९७९.

५) **'लोकसाहित्यविचार'** : सहस्रबुद्धे (डॉ.) अनिल/सविता प्रकाशन/ औरंगाबाद/१९९१ प्र.आ.

लोकसाहित्य हे प्रकरण लिहिताना या पुस्तकाचा मुक्तपणे आधार घेतला आहे.

६) **लोकसाहित्याची रुपरेखा :** भागवत दुर्गा/वरदा बुक्स, पुणे/दु.आ. १९७७ पृ.४१३.
७) **लोकसाहित्य साजशिणगार :** संपा. बाबर (डॉ.) सरोजिनी/म.रा. लोकसाहित्य समिती पुष्प ११ वे/ 'विभिन्न प्रांतीय लोकगीतातून आढळणारे रस' : सौ. सविता जाजोदिया.
८) **तत्रैव :** 'लोकसाहित्य संकलन संपादन' - श्री. वामन चोरघडे.
९) **तत्रैव :** लो.सा.रंग, रूप, रस आणि गंध, ना.रा. शेंडे.
१०) **मराठी संशोधन पत्रिका :** म.रा.सा.सं.मंडळ पुरस्कृत त्रैमासिक, ऑक्टो, नोव्हें, डिसें. १९८२- लोकसाहित्य सौंदर्यसमीक्षा एक टिपण - श्री. रमेश तेंडुलकर.
११) **लोकसाहित्य -** एक स्वतंत्र अभ्यास क्षेत्र : मोरजे (डॉ.) गंगाधर/दास्ताने रामचंद्र आणि कं/सदाशिव पेठ, पुणे आ.१९८५.
१२) **सार्थ ज्ञानेश्वरी :** दांडेकर शं.वा./प्रसाद प्रकाशन/प्र.आ.१९५३/अ.१० वा. ओवी क्र. ९२ ते १०३ चा सरळ अर्थ.
१३) **सार्थ श्रीमदभगवदगीता :** आदर्श विद्यार्थी प्रकाशन पुणे.
१४) **लोकसाहित्याची रुपरेखा :** तत्रैव दैवतकथा.
१५) **लोकसाहित्याची रुपरेखा :** तत्रैव.
१६) **जगबुडीनदी :** संग्राहिका व निवेदिता सहस्रेबुद्धे आनंदी नागेश. मूळ राहणार ऐनीमेटे जिल्हा - रत्नागिरी.
१७) **वैदिक देवशास्त्र :** (वैदिक मायथोलॉजी चे हिंदी रुपांतर) रुपां. आचार्य सूर्यकांत/भारतभारती प्रा. लि. प्रथम संस्करण १९६२.
१८) 'चाळीसगाव डांगाण परिसर : सांस्कृतिक वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास' तत्रैव, पृष्ठ २०६ (भाग २)
१९) तत्रैव, पृष्ठ ५९ (भाग २)
२०) तत्रैव, पृष्ठ २०० (भाग २)
२१) तत्रैव, पृष्ठ १८९ (भाग २)
२२) तत्रैव, पृष्ठ १९२ (भाग २)
२३) तत्रैव, पृष्ठ १८९ (भाग २)
२४) तत्रैव, पृष्ठ १९० (भाग २)
२५) तत्रैव, पृष्ठ १९६ (भाग २)
२६) लोकसाहित्याची रूपरेखा : तत्रैव पृष्ठ २२१ ते २४०.

Kulkarni
(94)
1st Proff

२७) तत्रैव, पृष्ठ २०६
२८) तत्रैव, पृष्ठ २२७
२९) तत्रैव, पृष्ठ २०७
३०) **आयुर्वेदाचा इतिहास :** वडोदकर सिद्धेश्वर विष्णू/म.वि.ग्र.नि.मं.प्रकाशन/ प्र.आ. १९७३ /पृष्ठ १.
३१) **श्रीमदभगवदगीता - गीतामाहात्म्य.**
३२) **लोकसाहित्याची रूपरेखा -** तत्रैव पृष्ठ २५१
३३) तत्रैव २५२, २५३.
३४) **'चाळीसगाव डांगाण परिसर सांस्कृतिक वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास'** : तत्रैव. पृष्ठ १९३ (भाग २)
३५) तत्रैव पृष्ठ १९४ (भाग २)
३६) **मराठी लोककथा स्वरूप मीमांसा :** कोळेकर (सौ.) वैदेही /सविता प्रकाशन. औरंगाबाद /प्र.आ.१९८७.
३७) तत्रैव पृष्ठ ३१.
३८) **'चाळीसगाव डांगाण परिसर :** सांस्कृतिक, वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास' तत्रैव पृष्ठ १८१(भाग २)
३९) तत्रैव, पृष्ठ २१८ (भाग २)
४०) तत्रैव, पृष्ठ २११ (भाग २)
४१) तत्रैव, पृष्ठ १४५ (भाग २)
४२) तत्रैव, पृष्ठ २२० (भाग २)
४३) तत्रैव, पृष्ठ २२४ (भाग २)
४४) तत्रैव, पृष्ठ २२७ (भाग २)
४५) लोकसाहित्याची रूपरेखा : तत्रैव पृ.२८२.
४६) **'चाळीसगाव डांगाण परिसर :** सांस्कृतिक, वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास' तत्रैव पृ. ११८ (भाग २)
४७) तत्रैव, पृष्ठ ८५. (भाग २)
४८) **'लोकसाहित्याची रूपरेखा'** तत्रैव पृष्ठ २९८.
४९) **संग्राहक -** भागा घाणे मु.पो. वारणघुशी ता. अकोले जि. आ. नगर १९८९.
५०) लोकसाहित्याची रूपरेखा तत्रैव, पृ.३००.
५१) **मराठी भाषेचे वाकप्रचार व म्हणी :** कै. विद्याधर वामन भिडे, पाची

आ.१९७१ (प्र.आ.१९१०) चित्रशाळा प्रकाशन पुणे ३०.

५२) तत्रैव, पृष्ठ ३८१.

५३) तत्रैव, पृष्ठ - वाकप्रचार विभाग.

५४) लोकसाहित्याची रूपरेखा - तत्रैव पृष्ठ ३२५.

५५) तत्रैव,पृष्ठ ३३१.

५६) तैत्रव,पृष्ठ ३३९.

५७) **'चाळीसगाव डांगाण परिसर :** सांस्कृतिक, वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास' - तत्रैव पृष्ठ २६५ (भाग २).

५८) तत्रैव, पृष्ठ २२५ (भाग २)

५९) मराठी भाषेचे वाकप्रचार व म्हणी - तत्रैव, पृष्ठ ३९१.

६०) **मराठीचा अर्थविचार :** पोतदार अनुराधा/पुणे विद्यापीठ प्रकाशन/ प्र.आ.१९६९ पृ.५ व ६

६१) **लोकसाहित्याचे अंत:प्रवाह :** मांडे (डॉ.) प्रभाकर/कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे ३०/प्र.आ.१९७५, पृष्ठ २१०.

६२) तत्रैव, पृष्ठ २०९, २१०.

६३) **लोकसाहित्यविचार :** सहस्रबुद्धे (डॉ.) अनिल/सविता प्रकाशन, औरंगाबाद/ प्र.आ.१९९१.

६४) **लोकसाहित्याचे अंत:प्रवाह :** तत्रैव पृष्ठ १६३.

६५) **सर्पाचे विष उतरविण्याचा मंत्र :** (सौ.) सोनार वि.दा.'पीएच.डी' करिता 'कोकणा' जमातीच्या अभ्यासासाठी लोकसाहित्य संग्रहणातून /नवापूर, धुळे.

६६) तत्रैव.

६७) तत्रैव

६८) **लोकसाहित्याचे अंत:प्रवाह :** पृष्ठ १५६.

६९) तत्रैव.

७०) **'चाळीसगाव डांगाण परिसर :** सांस्कृतिक, वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास' - तत्रैव, पृष्ठ १० (भाग (२)

७१) तत्रैव, पृष्ठ १२ (भाग २)

७२) तत्रैव, पृष्ठ १९ (भाग २)

७३) तत्रैव, पृष्ठ २१ (भाग २)

७४) तत्रैव, पृष्ठ १५ (भाग २)

Kulkarni
(95)
1st Proff

७५) तत्रैव, पृष्ठ १६ (भाग २)

७६) तत्रैव, पृष्ठ १०३ (भाग २)

७७) तत्रैव, पृष्ठ १०५ (भाग २)

७८) तत्रैव, पृष्ठ १०७ (भाग २)

७९) तत्रैव, पृष्ठ १०९ (भाग २)

८०) देवाची गीते : संग्राहिका सौ. वि.द.सोनार (नवापूर).

८१) तत्रैव,

८२) तत्रैव,

८३) तत्रैव,

८४) 'चाळीसगाव डांगाण परिसर : सांस्कृतिक, वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास' तत्रैव, पृष्ठ ६५.

८५) तत्रैव, पृष्ठ ६३. (भाग २)

८६) तत्रैव, पृष्ठ ६७ (भाग २)

८७) तत्रैव, पृष्ठ ६८ (भाग २)

८८) तत्रैव, पृष्ठ ६९ (भाग २)

८९) तत्रैव, पृष्ठ ६१ (भाग २)

९०) तत्रैव, पृष्ठ ७४ (भाग २)

९१) तत्रैव, पृष्ठ ७९ (भाग २)

९२) तत्रैव, पृष्ठ २३ (भाग २)

९३) तत्रैव, पृष्ठ २४ (भाग २)

९४) तत्रैव, पृष्ठ ३२ (भाग २)

९५) तत्रैव, पृष्ठ ४६ (भाग २)

९६) तत्रैव, पृष्ठ ५१ (भाग २)

९७) तत्रैव, पृष्ठ ५२ (भाग २)

९८) तत्रैव, पृष्ठ ८२ (भाग २)

९९) तत्रैव, पृष्ठ ८३ (भाग २)

१००) तत्रैव, पृष्ठ ८४ (भाग २)

१०१) तत्रैव, पृष्ठ ८४ (भाग २)

१०२) तत्रैव, पृष्ठ ८६ ते ९८ (भाग २)

१०३) तत्रैव, पृष्ठ ९८ (भाग २)

१०४) तत्रैव, पृष्ठ ९९ (भाग २)

१०५) तत्रैव, पृष्ठ १०१ (भाग २)
१०६) तत्रैव, पृष्ठ १०२ (भाग २)
१०७) लोकसाहित्याची रूपरेखा तत्रैव, पृष्ठ २९२ ते २९५.
१०८) **'चाळीसगाव डांगाण परिसर सांस्कृतिक वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास'** तत्रैव, पृष्ठ १०९ (भाग २)
१०९) तत्रैव, पृष्ठ ११२ (भाग २)
११०) तत्रैव, पृष्ठ ११४ (भाग २)
१११) तत्रैव, पृष्ठ ११६ (भाग २)
११२) तत्रैव, पृष्ठ १२२ ते १२८ (भाग २)
११३) **लोकसाहित्यविचार :** तत्रैव : लोकसाहित्याची आस्वाद्यता.

ग्रंथातील परिभाषिक शब्दांची सूची

अ) अंगस्वरूप लोक (Angswarooplok)
(A Part of 'Lok' with same social or cultural aspect or aspects)
आदिबंध (Architype)

उ)
उत्पत्तिकथा (Birth or Origin tale)

क)
कल्पनाबंध (Motif)
कोडी (प्रहेलिका) (Riddle)

घ)
घटकलोक (A Person in Social group of men)

त)
तारे, नक्षत्र व ज्योतिषकथा (Star tales)

द)
दैवतकथा (Myth)
दंतकथा (Legend)

प)
परिकथा (Fairy tale)
प्राणिकथा (Animal tale - fable)
पर्याय (Variation)

Kulkarni
(96)
1st Proff

भ)
भावबंध (Bhavbandh)
भूतकथा (Ghost tale)

म)
म्हण (Proverb)
मालाकथा (Cumulative tale)

ल)
लोक (Folk)
लोकबंध (Lokbandha)
लोकसाहित्य (Folk - Lore)
लोकशास्त्रे (Folk - Sciences)
लोककथा (Folk - tales)
लोकगीते (Folk - Songs)

व)
वाक्यसंप्रदाय (Phrases)
विराटपुरुषलोक (Viratpurshrooplok)
(The Whole Mankind in the Universe)

ह)
हास्यकथा (Marry tales)

❒◆❒

परिशिष्ट - १
ठळक निष्कर्षांचे इंग्रजीत रूपांतर

Loka

1) In Indian tradition the term 'Loka' is used to refer to an individual as well as a group of men or even the totality of mankind.

2) The group of men, referred to as 'Loka' has similar specific social and cultural traditions. We can use the term 'Loka' in conjunction with adjectives and refer to specific kinds of'Loka' such as e. g. Indian-Loka, Hindi-Loka, Thakur-Loka, Moon-Loka, etc. These kinds are not different from the totality of 'Loka'. They are parts of it.

3) 'Loka' is the universal expression of the principle of 'Atman.' Thus in the philosophy of the Lord Krishna Vaidik and non-Vaidik are not opposed to each other but are parts of the same 'Loka.'

4) Wherever in the known and unknown parts of the Universe, groups of men live socially and culturaly together. They are included as parts and parcel of universal 'Viratapurusharupaloka.'

5) The terms 'Folk' and 'Loka' have strikingly very similar meanings.

6) The word 'Loka' is significantly used the term 'Loka-Sahitya' which is used for the term 'Folk-Lore.'

7) Marathi scholars have tried to define the term 'Loka' in the term 'Loka-Sahitya' by laying stress on common historical and cultural heritage, traditions, aesthetic sense and community of feelings.

8) The 'Loka' expresses and represents three dimensions which permeate each other. They are (1) Ghatakaloka (an individual in society) (2) Angaswarupaloka (a socio-cultural group) and (3) Viratapursharupaloka (Total human kind). Normaly we study Angaswarupaloka Ghatakaloka represents Angaswarupaloka. On the emotional level (the level of feeling) the Ghatakaloka and Angaswarupaloka express and represent Viratapursharupaloka.

Kulkarni
(97)
1st Proff

9) We are naturally curious about the genesis of 'Loka.' Quite possibly Loka is the cumulative effect of Time, Geographical situation Environment, Language, Circumstances, Social and cultural traditions etc.There can be various kinds of Loka. (Loka can be of various kinds.)

10) The 'Lokabandhas' sustain Loka. This sustenance is basic to the Ghatakaloka, Angaswarupaloka, and Viratapursharupaloka.

11) Concept of Loka is more comprehensive and wider than the concepts of group of ladies, group of gents, group of people, a group, a group of same language speaking people, caste, religion, nation class etc. All these can be part and parcel of Angaswarupaloka.

12) It is necessary to known the cancept of Loka for the proper understanding of Folk-lore, Arts and Sciences.

Lokabandha

1) Loka comes into existence because of Lokabandha.

2) The term 'Lokabandha' is more comprehensive in meaning than the term 'Lokatatwa' and 'Lokadharma.' Hence our insistence on using the word 'Lokabandha' as the techinical term in this thesis.

3) The word 'Bandha' in 'Lokabandha' should not be taken literally. It is rather figurative in meaning. It is what constitutes the Loka; this is its fundamental function. As constituting 'Loka' we experience the following qualities of 'Bandha' systematiger of the Loke with fluency, flexibility, changeability, capable of evolution, and growth, expandability, fundamentaly and eternality.

4) 'Lokabandhas' are expressed in Loka by their day to day manner of behaviour, in the form of rituals, signs, symbols, images-in their linguistic forms.

5) Contexluality of Angaswarupaloka is the constitutive power of Loka. This contextuality is 'Lokabhandha.'

6) 'Ghatakaloka' represents 'Angaswarupaloka.' In the innermind (unconscious mind) of Ghatakaloka there is constant struggle between the two levels of mind- those

are Ghatakmind (individuality),Angaswarupaloka mind (collective mind). In this struggle the cultural, physical and hereditary aspects of Ghatakaloka arc vividly involved. This struggle can be expressed in the life of Ghatakaloka and Angaswarupaloka. It is strengthened bv 'Lokabandha' on the level of 'Loka' and it creates Ghatakaloka's personality in Angaswarupaloka. For one's dignity and personality and honours in Angaswarupaloka every Ghatakaloka is always trying for.

7) The generous and genius or seers in Angaswarupaloka always try to find out and express the ideal ways to life, sublimating the various aspects of Nature (Prakruli), always taking into consideration the three dimensions of Loka, namely, Ghatakaloka, Angaswarupaloka. and Viratapurusharupaloku. Those ideal ways of life are Culture, Civilisation Religion or Ideal life way. Those ideas ways to life are about all the aspects of life.

8) Lokabandhas sustain Loka. The basic lokabandhas can be about any or all of the following: food, creativity, fear, a folk-instinct or group-instinct, spirit (the principle of Atman) of the universe. All these 'Basic Lokabandhas' are, at the best, conjectures founded on the study of human sciences such as Anthropology, Psychology. Philosophy, Language and Linguistics, Folk-lore, History etc. 9) Lokabandhas are the creations of sympathy (fellow-feeling), sense of pure beauty or pure delight and the creativity of mind of Ghatakaloka and 'Angaswarupaloka.' This is an instinct gifted by the universal spirit (principle of Atman). According to Indian Philosophy it means to experience and to enjoy the whole world (universe) by mind with the co-operation of Pancha Jnanendriyas and Pancha Karmendriyas.

10) Basic Lokabandhas can be changed or reformed according to Circumstances or Enviornment, Time and Geographical situation and re-expressed in present. So we can find roots (germs) of Basic-Lokabandhas in them. We can experience the cycle of Lokabandhas and Loka.

Kulkarni
(98)
1st Proff

11) The creation of Lokabandhas is the self-dependant spiritual expression of Angaswarupaloka.

12) Creation of Lokabandhas is the process which originates from the starting point of 'Loka' (life of Loka) and sustains "Loka' in its existance for all the time- past, present and future. We can experience the Life Stream of 'Loka' by 'Lokabandhas.'

13) In the 'Angaswarupaloka' the creativity of mind expresses the 'Lokabandhas' in the form of Folk-Lore, according to various facets of group-mind in the folk-life. In other words, the whole life of 'Loka' is expressed in the form of folk-lore.

14) The forms of feelings, sustaining Loka in existance are 'Bhavabandhas'. To experience them concretely the mind (of Angaswarupaloka and Ghatakaloka) creates the imaginary forms and begins to use them. The traditional uses of these Imaginary forms are Motifs. The Motifs sustaining 'Loka' in existance are called 'Lokabandhas.' To express these Lokabandhas the creativity of Loka-mind uses so many mediums. These mediums emerge from spiritual aspects of mind- Co-feeling, Sense of pure beauty or pure delight and creativity. These mediums are in the forms of signs,symbols, Images, metaphors etc. They are about objects, pictures, dramatic forms, riles & rituals, or signs. In short, the Lokabandhas arc expressed in Folk-lore.

15) Feelings (Affects) to - Bhavabandhas to - Imagination to - = all these are implicit in lokabandhas. Lokabandhas are expressed about all the things which come within the scope of consciousness of 'Loka' from time, space, universe (world) and the life of mankind.

16) The languages must have evolved through the mediums which have been used to express the Lokabandhas. The reason must be that major pari of Lokabandha is created through the language forms.

17) The seers (genius and generous) from Angaswarupaloka

create ideal Lokabandhas.

18) There is enough reason to believe that Language, Philosophy, Arts, Fine Arts, Sports, Games, Sciences have come out from Lokabandha.

19) Extreme selfishness on many occasions vitiates Angaswarupaloka.
This leads to apparent divisions in Angaswarupaloka. But this is temporary. In time, Lokabandhas reassert themselves to restore order.

20) The Literature is the artistic creation of a literary genious or an artist (he is always a Ghatakaloka), done in accordance with Lokabandhas. In Angaswarupaloka Literature is created spontaneously in accordance with Lokabandhas and it is experienced and appreciated through Lokabandhas. The best literary criticism is the one which incorporates Lokabandhas.
(Translated by Prof. D.N. Govilkar, retired Prof or of Philosophy, in mutual consultation with the author.)

❑◆❑

Kulkarni
(99)
1st Proff

परिशिष्ट - २

(अ) लोकबंधात्मक समीक्षा

'लोक' चा प्रवास अनंत आहे. लोकजीवनाचा हा प्रवास लोकबंधात्मकतेने चाललेला असतो. लोकबंधांमुळे 'लोक' ची धारणा होत असते. लोकबंध म्हणजे लोकधारणा करणारे सर्व प्रकारचे कल्पनाबंध होय. यात आदिबंध संकल्पनेतील आदीम कल्पनाबंध तर अंतर्भूत असतातच, परंतु स्थल-काल-परिस्थिती-सापेक्ष नित्य व्यवहारातील लोकधारणेच्या सर्व कल्पनाबंधांच्या अंतर्भात यात होतो. उदा. प्रकृती आणि पुरुषाचा आदिबंध जसा यात अंतर्भूत आहे. तसाच 'बाजारात तुरी आणि भट भटणीला मारी' यातील कल्पनाबंधही यात अंतर्भूत आहे म्हणजे तो आदिबंध व त्याचे प्रदर्शन करणाऱ्या प्रतिमाही लोकबंधच व वरील प्रकारचे कल्पनाबंधही लोकबंधच होय. कल्पनाबंध स्थल-काल-काल-परिस्थितीशी निगडित पर्यावरणातून, मानवी जाणिवा व भावना यामुळे निर्माण होत असतात. लोकजीवनाची सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, नैतिक, धार्मिक आदी जी जी म्हणून अंगे मानता येतील, त्या त्या सर्व अंगांसंबंधाने कल्पनाबंध निर्माण होतात. ते लोकधारणा करू लागले की लोकबंध ठरतात. अर्थातच लोकबंध ही समूहाची भावनात्मक, व्यवहारात्मक आणि धारणात्मक निर्मिती असते. लोकजीवनात 'लोक' चे सर्वांगाने होणारे प्रकटन हे लोकबंधात्मक प्रकटन असते. हे प्रकटन करण्यासाठी शब्दरूपे, चित्ररूपे, वस्तुरूपे, विधिरूपे, नाट्यरूपे, कथारूपे, कथांशरूपे (म्हणी, वाक्प्रचार इ) साधने वापरली जातात. अर्थातच लोकबंध यांतून प्रकट होतात. यात बहुतेक प्रांत शब्दरूपांचा असतो. ही शब्दरूपेही लोकबंधांची प्रतीकरूपेच असतात. अर्थात लोकबंध या सर्व प्रतीकरूप किंवा प्रतिमारूप साधनांतून प्रकट होत असल्याने पर्यायाने त्या साधनांना लोकबंधांचे स्वरूप प्राप्त होते. लोकमधील घटकलोक आपले प्रकटन करण्यासाठी या लोकमान्य साधनांचाच वापर करतो. म्हणूनच लोकबंधांचे प्रकटरूप लोकसाहित्य होय असे म्हटले आहे.

लोकबंधात्मक समीक्षेचे स्वरूप :

शब्दरूपे अर्थात भाषारूपे लोकबंध प्रकट करीत असतात. त्यातूनच समग्र लोकजीवन प्रकट होत असते. शब्दरूपे, चिन्हे इ. ही अवस्था अर्थातच लोकबंधाचे रूप होय. विशिष्ट वेळी, विशिष्ट प्रसंगी, विशिष्ट भाषारूपे, चिन्हे इत्यादीच का वापरली जातात; त्याचे कारण लोकमानसाच्या प्रकटीकरणाची भावनात्मक अपरिहार्यता हे होय. कोणतीही साहित्यकृती ही भाषिक कलावस्तू असते. ही कलावस्तू साहित्यिकाची किंवा कलावंताची स्वत:ची निर्मिती असते असे मान्य केले; तरी तो

साहित्यिक त्याचे स्वत्वसुद्धा लोकबंधात्मकतेनेच जगत असतो. म्हणजेच तो 'घटकलोक' असतो. याचा अर्थ असा; कोणतीही साहित्यकृती ही स्थल-काल-परिस्थिती -सापेक्ष लोकधारणेचे प्रतिनिधीत्व (अपरिहार्य) करणाऱ्या घटकलोककडून निर्माण झालेली असते किंवा त्याने निर्माण केलेली असते. याचाच अर्थ घटकलोक अशा कोणत्याही कलावंताची कलाकृती ही लोकबंधात्मकतेतून प्रकटलेली, कलात्मकतेने साकारलेली सौंदर्यानुभूती असते. तिचे आकलन, आस्वाद आणि मूल्यमापन या पातळ्यांवर समीक्षण होत असताना लोकबंधांचे प्रकटीकरण करणाऱ्या त्या भाषिक घटनेच्या आधारेच होणार हे उघड आहे. ही घटनाही अर्थातच लोकबंधात्मकतेने घडते. थोडक्यात, कोणतीही साहित्यकृती 'लोक' मधूनच निर्माण होते आणि 'लोक'मध्येच भावते. साहित्यकृतीची 'लोक' मध्ये भावण्याची क्रिया लोकबंधात्मकतेच्या दृष्टिकोनातून उलगडून दाखविणे म्हणजे लोकबंधात्मक समीक्षा होय. साहित्यकृतीचे असे उलगडणे वर्तमानात घडत असताना समोर केवळ भाषिक घटना कलास्वरूपात असते. ही समीक्षा त्यातील शब्दरूपांच्या आधारे लोकजीवनाच्या आदिमतेपासून ते वर्तमानापर्यंतच्या लोकधारणेच्या सांस्कृतिक, सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक, भौगोलिक, मानसिक, भाषिक, कलात्मक, ऐतिहासिक आदी सर्व अंगोपांगासंदर्भातील लोकबंधांतून वर्तमानकालीन लोकधारणेच्या संदर्भाने सौंदर्यानुभूतीची उकल करून सांगण्याचा प्रयत्न करते. असे करताना कलावस्तूच्या भाषिक घटनेला कलात्मक परंतु अपरिहार्य रंग, रूप, नाद, लय, गती, गंध आदी संदर्भात आलेला आगळा बाज अपरिहार्यतेच्या कसोटीवरच जोखला जाऊ लागतो. यादृष्टीने लोकबंधात्मक समीक्षा शैलीनिष्ठतेचा विचार करतेच, परंतु शब्दांच्या पलीकडील आशयघनता प्रकटविणाऱ्या लोकबंधांनी संबंध घटिताला दिलेल्या अपरिहार्य रूपाचाही विचार करते. त्याचवेळी लोकबंध ही समूहमनाची निर्मिती असल्याने ती मानवी जीवनाच्या आरंभबिंदूपासून वर्तमानापर्यंतच्या मानसिकतेचा विचार करते आणि त्याचवेळी 'लोक' च्या धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, राजकीय आर्थिक आदी अंगांच्या स्थितीगतीचा विचारही लोकबंधांच्या आधारे करते. अर्थातच भावनात्मकता आणि लोकव्यवहार या दोन्ही पातळ्यांवर तिचे हे कार्य घडत असते. त्याचवेळी ती घटकलोक, अंगस्वरूपलोक आणि विराटपुरुषरूपलोक या त्रिविध पातळीवरही कलाकृती भावण्याचा विचार करते. एकूण लोकबंधात्मक समीक्षा कलाकृतीच्या सेंद्रीय व्यक्तिमत्त्वाचा 'लोक' स्तरावर आकलन, आस्वाद आणि मूल्यमापनाचा खटाटोप करते. यादृष्टिने ही समीक्षा शैलीनिष्ठ, रूपनिष्ठ, मानसशास्त्रीय, आदिबंधात्मक, समाजशास्त्रीय आदी राज्यशास्त्रीय सर्व समीक्षा पद्धतीं अनुषंगाने स्पर्श करते.

Kulkarni
(100)
1st Proff

साहित्यकृतीचे प्रकटणे हे 'लोक' चे सर्वांगाने एकजिनसी प्रकटणे कसे आहे, हे स्पष्ट करीत त्यातील 'लोक' स्तरावरील सौंदर्यानुभूती उकलून दाखवित, त्या अनुभूतीच्या तारतम्याने मूल्यमापनाकडे झेपावते. यादृष्टीने लोकबंधात्मक समीक्षेचा व्याप हा समीक्षेच्या सर्व घटकांना, पद्धतींना पोटात घेऊन केलेला उद्योग असतो. 'लोक' प्रवास अनंत आहे आणि 'लोक' चे प्रकटणे सर्व अंगोपांगांतून एकजिनसीपणाने असते. म्हणूनच लोकबंधात्मक समीक्षा ही सर्वांगिण स्वरूपाची समीक्षा आहे, असा दावा करता येईल. लोकबंधात्मक समीक्षा एक प्रक्रिया आहे. 'लोक' चा प्रवास, लोकबंधात्मकता आणि घटकलोक, अंगस्वरूपलोक व विराटपुरुषलोक अशी त्रिविधता लक्षात घेतली, तर लोकबंधात्मकतेने केलेली समीक्षा ही अंतिमतेपर्यंत पोहचत नाही. ती सतत विस्तारत जाते व तिच्या ह्या विस्तारत जाण्यातच कलाकृतीचे श्रेष्ठत्व दडलेले असते.

लोकबंधात्मक समीक्षेची परंपरा व पार्श्वभूमी : 'ज्ञानवेध' या डॉ. गंगाधर मोरजे गौरव-ग्रंथात 'लोकबंध' असा लेख मी लिहिला आहे. (मोरया प्रकाशन/ डोंबिवली /प्र.आ. १९९१) त्यात लोकबंधात्मक समीक्षा घडली पाहिजे, असा उल्लेख केला आहे. डॉ. रा.चिं. ढेरे यांनी लोकतत्त्वीय समीक्षा केली आहे. ('लोकसाहित्य : शोध आणि समीक्षा' /ले.डॉ. रा.चिं. ढेरे/श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे ३० /प्र.आ. १९८९). डॉ. तारा भवाळकर यांनीही 'फुलराणीच्या निमित्ताने' या लेखात लोकतत्त्वीय समीक्षा प्रयोग केला आहे. (लोकसंचित : डॉ. तारा भवाळकर, राजहंस प्रकाशन, पुणे ३०, प्र.आ.१९९०) असे काही प्रयोग मान्यवरांनी केले आहेत. ते 'लोकबंध' आणि 'लोकबंधात्मक समीक्षा' या संकल्पनेजवळ जाणारे आहेत. आता 'लोकबंध' ही संकल्पना विस्ताराने 'लोकबंध' या ग्रंथात मी स्पष्ट केली आहे. (लोकबंध : डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे/ दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी पुणे ३०/प्र.आ. १९९३) ह्या ग्रंथात 'ललित साहित्य समीक्षेचा उत्तम मार्ग - लोकबंधात्मक समीक्षा' ह्या मुद्द्याखाली लोकबंधात्मक समीक्षेचे स्वरूप आणि महत्त्व विशद केले आहे. आता ह्या लेखाद्वारे लोकबंधात्मक समीक्षा संकल्पना स्पष्ट करून प्रयोग करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या दृष्टिने विचार करता हा प्रयोग नवीन आहे.

आदिबंधात्मक समीक्षा, समाजशास्त्रीय समीक्षा, शैलीनिष्ठ समीक्षा या समीक्षांची पार्श्वभूमी या समिक्षेला लाभली आहे असे म्हणता येईल. लोकसाहित्य चर्चेची व्यापक पार्श्वभूमी या समीक्षेला नक्कीच आहे. तसेच मानववंशशास्त्र, मानसशास्त्र, तत्त्वज्ञान आणि सांस्कृतिक अभ्यास यांची व्यापक पार्श्वभूमी या समीक्षेला आहे. हा विचार मुख्यत: लोकसाहित्याचा अभ्यास करताना स्फुरला आहे. त्याचबरोबर

शैलीनिष्ठ, रूपनिष्ठ, मानसशास्त्रीय, आदिबंधात्मक, समाजशास्त्रीय, ऐतिहासिक समीक्षापद्धतींच्या अभ्यासातूनही या समीक्षापद्धतीला चालना मिळाली आहे, हे मुद्दाम नमूद केले पाहिजे.

आदिबंधात्मक समीक्षेचा साज आणि बाज लोकबंधात्मक समीक्षेला अगदी जवळचा आहे. एवढेच नव्हे, तर लोकबंध संकल्पना आदिबंधात्मक समीक्षा ही एक प्रकारे लोकबंधात्मक समीक्षाच आहे. असे म्हणता येईल. आदिबंधात्मक प्रतिमा किंवा कल्पनाबंध यांनाही लोकबंध मानते. यादृष्टिने पाहता आदिबंधात्मक समीक्षेत आदिम प्रतिमाप्रतिकांतून ध्वन्यर्थ आविष्कृत करणाऱ्या शब्दरूपांचा वेध घेऊन, संस्कृतीचे अतिशय अर्थपूर्ण आणि मानवजातीला आवाहन करणारे आकृतिबंध साहित्यातून कसे आविष्कृत झाले आहेत ते दाखवून देत, सौंदर्यमूल्यांचा वेध घेत मानवी जीवनाच्या दृष्टीनेही मूल्यात्मकता विशद केली जाते. लोकबंधात्मक समीक्षा आदिम प्रतिमाप्रतिकांवरच केवळ विसंबून न राहता 'लोक' च्या जीवनातील प्रत्येक क्षण वर्तमान व सत्य मानून स्थल-काल-परिस्थितीसापेक्ष मानसिक व व्यावहारिक जीवनात लोकधारणा करणाऱ्या म्हणजे 'लोक' चे एकजिनसीपण धारणात्मकतेने स्पष्ट करणाऱ्या, सूचित करणाऱ्या सर्वच कल्पनाबंधांना आणि त्या प्रकट करणाऱ्या, प्रतिमा-प्रतिके यांना सत्य व लोकजीवन दृष्टीने तितकेच महत्त्वाचे मानते व त्या सर्वांना लोकबंध मानते. ते लोकबंध ज्या भाषिक रूपांतून व्यक्त होतात त्या भाषिक रूपातून मानवी जीवनानुभूतीच्या समग्र व एकजिनसी रूपाचा वेध घेण्याचा प्रयत्न करते. त्यादृष्टीने सौंदर्यमूल्यांचा वेध घेते. हे लक्षात घेतले तर लोकबंधात्मक समीक्षा आदिबंधात्मक समीक्षेसह अधिक पुष्ट किंवा व्यापक स्वरूपात साहित्यरूपातून लोकजीवनाच्या अनंत प्रवासाचा सौंदर्यमूल्यात्मक वेध घेत साहित्यकृती उलगडून दाखविण्याचा प्रयत्न करते. लोकबंधात्मक समीक्षेची ही व्यापकता प्रत्यक्ष प्रयोगातूनच सिद्ध होत जाणार आहे.

लोकबंधात्मक समीक्षेची तत्त्वे आणि पद्धती :

१) साहित्यकृतीचे लिखितरूप किंवा भाषिक रूप किंवा शब्दरूप हेच अंतिम वास्तव्य वस्तुरूप लक्षात घेऊन त्या शब्दरूपाच्या आधारे आकलन आस्वादपूर्वक मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्न करणे या पद्धतीत गृहित व अपेक्षित आहे. असे करताना साहित्यकृतीतील प्रत्येक शब्दरूप किंवा भाषिक घटना लोकमान्यतेच्या कसोटीवर 'लोकबंध' च असते, अशी धारणा असते.

२) सतकलाकृतीची (सकृतदर्शनी कोणत्याही कलाकृतीची) भाषिक घटना ही लोकमान्य शब्दरूपांच्या अपरिहार्य कसोटीतूनच उद्भवलेली असते हे गृहित आहे.

Kulkarni
(101)
1st Proff

ही शब्दरूपे व भाषिक घटना - विशिष्ट शब्दयोजना, वाक्प्रचार, म्हणी दैवतकथादी लोककथा, श्रद्धा, अंधश्रद्धा, अतींद्रिय अनुभूती व शक्ती, अधरात्मे, एकूण भय या सर्व संबंधातील विधिनाट्ये या विषयीच्या संकेतांची प्रतिके व त्यांची शब्दरूपे निसर्ग, खगोल, पशुपक्षी यासंबंधी रूढ संकेत आणि त्या संदर्भातील रंग, रूप, नाद, लय, ध्वनी, गंध इ. विषयीची शब्दरूपे यातून कलापूर्णतेने भावात्मकतेने झालेली भाषिक घटना ही साहित्यकृती असते. ही सर्व शब्दरूपे किंवा भाषिक घटना लोकबंधात्मक असते. हे लक्षात घेऊन समीक्षकाने, रसिकाने किंवा आस्वादकाने लोकबंधाच्या आधारे 'स्व' च्या 'लोक' मधून साहित्यिक कलावंताच्या 'लोक' मध्ये व त्या लोकमध्ये घडलेल्या साहित्यिकाच्या घटकलोकत्वामध्ये (म्हणजे व्यक्तिमनामध्ये) डोकवण्याचा प्रयत्न करीत त्या भाषिक घटनेतून साहित्यिकाशी हृदयसंवाद करावयाचा असतो.

३) साहित्यिकाशी हृदयसंवाद साधीत साहित्यिकाच्या (कलावंतांच्या) लोकमधून कलाकृतीमध्ये लोकबंधात्मकतेने प्रकटलेल्या शब्दचित्रांचा आणि भावचित्रांचा वर्तमानातील आस्वदकाच्या लोकमधील भावचित्रांच्या तुलनेत वेध घेता येतो. अशा आकलनातून आस्वाद आणि मूल्यमापनाच्या पायऱ्या चढावयाच्या या दृष्टीने ही समीक्षा आकृतिनिष्ठ आणि आशयनिष्ठही ठरते. लोकबंधात्मक समीक्षा ही या दृष्टीने पाहता कला आणि भावनात्मकता, संस्कृती आाि व्यवहार या सर्व स्तरांवर भावनिष्ठ ठरते.

४) भाषिकरूपे ही लोकबंधाची संकेतचिन्हे असतात. शब्दचित्रे आणि भावचित्रे भाषिकरूपातून उभी करताना कलात्मक अपरिहार्य शैलीउपायांची योजना करावी लागलेली असते. त्यातूनच कलावंतांच्या मनातील भावाशयघनता प्रकट होते. याकरिता त्या कलात्मक अपिहार्य शैलीउपायांची आकलनात्मक पाहणी समीक्षकाला करावी लागेल. त्यातून त्याची आस्वाद प्रक्रिया घडत जाईल. ती वर्णनात्मक उकलनाने समीक्षणात नोंदविली जावी.

५) नैसर्गिक, भौगोलिक, खगोलविषयक, सांस्कृतिक, धार्मिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय, आर्थिक, शारीरिक, मानसिक अशा विविध प्रकारच्या पर्यावरणातून लोकबंध निर्माण होत असतात. ही 'लोक'ची विवध अंगेच होत. कला या सर्व अगांसकट लोकजीवनाला कलात्मक भावाशय भरत असतात. साहित्यकृतीमध्ये या सर्व 'लोक' अंगांविषयी स्थिती, गती, रंग, रेखा, गंध, छाया, नाद, लय या विषयींचे लोकबंध विशिष्ट शब्दरूपातून प्रकट होत असतात. त्यांचे अस्तित्व एकूण सौंदर्यानुभूतीच्या यथातथ्य संवेदन प्रकटीकरणाला लोकमान्यतेच्या अपरिहार्यतेच्या

कसाटीवर कितपत साहाय्य करतात त्यावर त्या कलाकृतीचे मूलयमापन होत जाणे अपरिहार्य ठरते. त्या दृष्टीने पाहणी करणे या समीक्षेत अभिप्रेत आहे.

६) या आकलनाच्या आधारे घटकलोक, अंगस्वरूपलोक आणि विराटपुरुषरूपलोक या तीनही पातळ्यांवर साहित्यकृती भावत जाते. या भावन्यावर तिच्यातील मूलभूत व निखळ सौंदर्यानुभूतीची अनुभूती अवलंबून असते. लोकबंधात्मक दृष्टीने मानवी भावनांच्या चिरंतन आणि मूलभूत भावनांपर्यंत प्रवास करता येतो. या प्रवासातूनच ही भावण्याची क्रिया घडते. समीक्षकाने कलाकृतीचा असा त्रिविध पातळींवर वेध घ्यावयाचा असतो.

७) स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष संवदनेने अपरिहार्यपणे, कलावस्तूला एक स्वयंपूर्ण व सेंद्रिय असे रूप लोकबंधातून प्राप्त होते. त्याचा वेध घेऊन कलाकृतीच्या सेंद्रिय अनुभूतीची उकल या समीक्षेत अभिप्रेत आहे.

लोकबंधात्मक समीक्षेची व्याप्ती व मर्यादा - लोकबंधात्मक समीक्षा प्रचलित असलेल्या, पौर्वात्य आणि पाश्चात्त्य समीक्षा पद्धतीमधील बहुतेक सर्व तत्त्वांना स्पर्श करते. या दृष्टीने ही समीक्षा आकलन, आस्वाद आणि मूल्यमापन संदर्भाने सर्वांगीण आहे. 'लोक'चा एकजिनसी आविष्कार लोकबंधात्मक समीक्षेने विचारात घेतला जातो, असे असले तरी या समीक्षेला काही भावात्मक मर्यादा पडतात.

हे लोकबंधात्मक आकलन, आस्वादन आणि मूल्यमापन आस्वादकाच्या किंवा समीक्षकाच्या सर्वांगीण व्यासंगावर अवलंबून आहे. आस्वादक ज्या लोकधारणेत घटकलोक म्हणून वावरतो आहे त्यावर ते अवलंबून आहे. त्याचा अर्थ ही समीक्षा कलावस्तूंचे लिखितरूप हे अंतिमसत्यरूप मानून होत असते. तरीसुद्धा समीक्षा घडणे हे आस्वादकाच्या वरील प्रकारच्या पात्रतेवर अवलंबून आहे, ही या समीक्षेची मर्यादा होय. तसेच सर्वलोकअंगांना स्पर्श करणारी समीक्षा असे या समीक्षेचे स्वरूप असल्याने सर्वस्पर्शित्वाच्या कल्पनेने कोणत्याच तऱ्हेची उकल पूर्ण होणार नाही, असे घडण्याचा धोका आहे. अर्थात हा धोका अतितांत्रिक दृष्टिकोन वापरल्यासच येण्याची शक्यता आहे. शिवाय समीक्षक हा साहित्यिक आणि आस्वादक (वाचक) यांतील दुवा आहे याचे भान असले, तर सर्वांगांच्या दृष्टीने असे सूचन हेच खऱ्या अर्थाने समीक्षण होईल. सम्यक पाहणी म्हणजे समीक्षा, असे आपण म्हणत असलो तरी समीक्षा म्हणजे संशोधन नव्हे हेही ध्यानात घेतले पाहिजे. याचा अर्थ हा धोकाही फायदेशीर ठरण्याची शक्यता या समीक्षा व्यवहारात अधिक आहे.

लोकबंधात्मक समीक्षेचे महत्त्व - १) समीक्षक ज्या 'लोक'मधील 'घटकलोक'

Kulkarni
(102)
1st Proff

आहे त्या 'लोक'ला कलावस्तूतील भावात्मक सौंदर्याची जास्तीत जास्त जाणीव करून देण्याची शक्यता या समीक्षेत आहे. (२) शब्दरूपांमधून वेध घेत लोकबंधात्मक पातळीवरून साहित्याचे आकलन करून लोकजीवनाच्या स्तरावर आस्वाद व मूल्यमापन करण्याचा पयत्न करते, त्यामुळे ती साहित्यिक समीक्षा ठरते. (३) शैलीनिष्ठ, रूपनिष्ठ, मानसशास्त्रीय, समाजशास्त्रीय, राज्यशास्त्रीय आदी प्रचलित समीक्षपद्धतींचा ती साकल्यपूर्वक व्याप सांभाळून भूत, वर्तमान व भविष्य या पातळीवर सौंदर्यानुभूती चढत्या क्रमाने मांडत जाऊन आस्वादकाला अधिक श्रीमंत अनुभूती घडविण्याची क्षमता बाळगते. (४) ती सारख्याच प्रमाणात आकृतिनिष्ठ व आशयनिष्ठ असल्याने सर्वांगीण समीक्षा घडण्याची शक्यता आहे. तसेच आकलन, आस्वाद आणि मूल्यमापन या तीनही पातळ्यांवर ही समीक्षा काम करू शकते. (५) साहित्यिक आणि वाचक यांच्यातील दुवा या दृष्टीने काम करण्यास या पद्धतीत वाव आहे.

समारोप - 'लोकबंध' ही लोकसाहित्याच्या अभ्यास क्षेत्रातील संकल्पना एकूणच लोकजीवनाच्या सर्व अंगांना व्यापणारी मूलभूत संकल्पना आहे. ती समजावून घेतल्यास साहित्य समीक्षेच्या बाबतीतही सर्वांगीण असा साहित्यसमीक्षेचा दृष्टिकोन प्राप्त होणे सहज शक्य आहे. म्हणूनच लोकबंध संकल्पना समजावून घेऊन या समीक्षापद्धतीचे असंख्य प्रयोग जाणीवपूर्वक करून पाहणे गरजेचे आहे. समीक्षा पद्धतीची यशस्वीता प्रयोगातूनच सिद्ध होईल. कोणत्याही समीक्षा पद्धतीविषयी एकदम ढोबळ मानाने मत न बनविता अनुभवातून त्या समीक्षा पद्धतीला शास्त्रीय वळण देणे गरजेचे असते.

(ब) बालकवींच्या 'श्रावणास' या कवितेचे लोकबंधात्मक समीक्षण

श्रावणमासीं हर्ष मानसी हिरवळ दाटे चोहिकडे;
क्षणांत येने सरसर शिरवे क्षणांत फिरूनी ऊन पडे.
वरती बघतां इंद्रधनूचा गोफ दुहेरी विणलासे
मंगल तोरण काय बांधिले नभोमंडपी कुणि भासे !
झालासा सूर्यास्त वाटतो सांज अहाहा ! तो उघडे
तरुशिखरांवर, उंच घरांवर पिवळे पिवळे ऊन पडे
उठती वरतीं जलदांवरती अनंत संध्याराग पहा;
सर्व नभावर होय रेखिले सुंदरेतचे रूप महा.
बलाकमाला उडता भसे कल्पसुमांची माळचि ते,
उतरूनि येती अवनीवरती ग्रहगोलचि की एकमतें.

फडफड करूनी भिजले अपुले पंख पांखरें सावरिती
सुंदर हरिणी हिरव्या कुरणीं निजबाळांसह बागडती
खिल्लारें हीं चरती रानी, गोपहि गाणी गात फिरे.
मंजुळ पावा गाय तयांचा श्रावण महिमा एकसुरें.
सुवर्णचम्पक फुलला, विपिनी रम्य केवढा दरवळला;
पारिजातही बघतां भामा रोष मनींचा मावळला!
सुंदर परडीं घेऊनि हातीं पुरोपकंठी शुद्धमती
सुंदरबाला या फुलमाला रम्य फुले-पत्री खुडती,
देवदर्शना निघती ललना, हर्ष माइना हृदयांत,
वदनीं त्यांच्या वाचुनि घ्यावें श्रावण महिन्याचे गीत!

(बालकवी)

'श्रावणमास' ही बालकवींची सुप्रसिद्ध कविता आहे. वरवर पाहता ही कविता श्रावणमासातील चित्रे एखाद्या चित्रमालिकेतून चितारते आहे, असे लक्षात येते. ही चित्रे निसर्ग आणि मानव यांच्याविषयी आहेत, असे दिसते. निसर्गविभ्रम, मानवांची मानसिकता, सांस्कृतिक विशेषानुसार झालेल्या हालचाली अशा तीन प्रकारची ही चित्रे आहेत असे म्हणता येईल. मात्र त्यांचे काटेकोर विभाजन करता येणार नाही. निसर्गात कवीचे लक्ष वर आकाशाकडे आणि तेथून पुन्हा खाली पृथ्वीकडे असे वारंवार जाते आहे. नंतर मात्र कवी पृथ्वीवरील दृश्यांमध्येच, परंतु आकाशविभ्रमांच्या पार्श्वभूमीवर, रमून जातो असे दिसते. एकूण पर्यावरणाचा परिणाम म्हणजे श्रावण हा हर्षाचा (आनंदाचा) महिना होय, असे कवी सुरुवातीस नमूद करतो.

'हिरवळ दाटे चोंहिकडे', 'क्षणात येते सरसर शिरवें क्षणात फिरूनी ऊन पडे' असा ऊनपावसाचा शिवाशिवीचा खेळ, 'वरती बघता इंद्रधनूचा गोफ दुहेरी विणलासे', 'झालासा सूर्यास्त', 'सांज अहाहा तो उघडे!', 'तरुशिखरांवर, उंच घरांवर पिवळे पिवळे ऊन पडे', 'उठती वरती जलदावरती अनंत संध्याराग पहा', 'बलाकमाला उडता', 'फडफड करूनी भिजले अपुले पंख पाखरे सावरिती', 'सुंदर हरिणी हिरव्या कुरणी निजबाळांसह बागडती', 'सुवर्ण चंपक फुलला', 'विपिनी रम्य केवडा दरवळला', 'पारिजातकही....' ही निसर्गचित्रे आणि या पार्श्वभूमीवर' गोप ही गाणी गात फिरे मंजुळ पावा गाय तयाचा श्रावणमहिमा एकसुरे', 'भामा मनींचा रोष मावळला', 'सुंदर परडी घेऊन हाती, शुद्धमती सुंदर बाला रम्य फुले-पत्री खुडती', 'देवदर्शना निघती ललना, हर्ष माइना हृदयात, वदनी त्यांच्या वाचूनी घ्यावे श्रावण महिन्याचे गीत' अशी मानवी चित्रे सहजच 'मंगलतोरण काय बांधिले नभोमंडपी

Kulkarni
(103)
1st Proff

कुणी भासे', 'सर्व नभावर होय रेखिले सुंदरचे रूप महा.' 'कल्पसुमांची माळची ते', 'उतरूनी येती अवनीवरती ग्रहगोलची की एकमते', 'सुंदर बाला या फुलमाला' अशा रम्य कल्पनाविलासातून साकारली आहेत असे वाटते.

'श्रावणमास' या कवितेतील ही चित्रे निखळ निसर्गाचे किंवा मानवी हालचालींचे वर्णन करणारी आहेत ही मर्यादा खरोखरच शब्दरूप वाचताना आस्वादक स्वीकारू शकत नाही.

संबंध कविता संस्कृतप्रचुर शब्दकळेच्या आधारे एका विशिष्ट सांस्कृतिक वातावरणात घेऊन जाते. शब्दसंख्येच्या आधारे कविता वाचू लागले, तर दोन तृतीयांशापेक्षा जास्त शब्द संस्कृत किंवा संस्कृतोभ्दव आहेत. एका विशिष्ट भाषिक आणि सांस्कृतिक जीवन प्राप्त असलेल्या लोकधारणेतून या कवितेच्या जाणिवा प्रकटल्या आहेत. बहुधा संस्कृत आणि भारतीय संस्कृतीतील पारंपरिक संस्कार प्राप्त झालेले हे जीवन आहे. श्रावणमास महिमा, देवदर्शन, व्रतवैकल्ये यांचा प्रभाव असलेल्या सांस्कृतिक जीवनाला भावणारा श्रावणमास, येथे सानंदाने गीत होऊन येतो.

ऊनसावल्यांची शिवाशीव, श्रावणसरी, चरणारी बागडणारी जनावरं यांची एक द्रुत परंतु दुडकी लय प्राप्त होऊन शब्द मांडले गेलेले भावतात. श्रावणगीताला ही बागडण्याची एकसुरी आनंदलय लाभली आहे. सांस्कृतिक समारंभाला आवश्यक लगबग, प्रसन्नता, पाव्याचे एकसुरी मंजुळ स्वर यांची साथ या गीताला लाभली आहे. अशा उत्फुल्ल वातावरणातून साकारणाऱ्या शब्दकळेतून एक सरसरती चित्रमालिका आपणासमोर उभी केली जाते. यातून श्रावणमासाचे एक व्यक्तिमत्त्व अपरिहार्यपणे डोळ्यांसमोर येते. हे व्यक्तित्त्व कवीने वापरलेल्या नेमक्या शब्दांतून गुणात्मक बनून नैसर्गिकपणे आकारते आहे. तो शब्द म्हणजे 'रम्य' हा होय. चित्रवर्णनाची शब्दरूप परमावधी 'रम्य' या एकाच लोकबंध संकेतातून साधली जाते. आणि हे व्यक्तित्व नैसर्गिक हालचालींसह, नैसर्गिक आणि मानसिक रंगछटांसह साकारत जाते. मग ते निसर्गचित्र न राहता माणसाच्या भावजीवनात संस्कृतिसंचितातून साकारत जाणारे, मानवाच्या संदर्भानेच भावणारे ऋतुचित्र प्रकटते. या चित्रात निसर्गालाही गौण स्थान नाही. त्याचबरोबर मानव्याला तर अजिबात गौण स्थान नाही. निसर्गरूपाच्या रंगछटा मानवी मनाच्या भावछटांसह अनेकविध रंगांतून एकजिनसीपणाने, गोफाच्या दुहेरी गुंफणीप्रमाणे प्रकट होतात, किंवा भासतात. या ऋतुचित्राची रूपरेखा कवीने अपरिहार्यतेच्या कसोटीवर मनाला भावत जातील अशा शब्दांत केली आहे. हे करीत असता शब्दालंकार, अर्थालंकार, रम्य कल्पनाविलास

यांचा पीळदार सप्तरंगी 'इंद्रनधनुगोफ' दुहेरी विणला आहे आणि त्यातून कवीचे सौंदर्यलोलुप मन बागडताना जाणवते. आस्वादकाचे मनही या रम्य चलचित्रात बागडू लागते. हर्षमानसी, दाटे चोहिकडे, क्षणात फिरूनी, दुहेरी गोफ, झालासा...तो, पिवळे पिवळे, अनंत संध्या राग, सुंदरतेचे रूप, माळचि ते, उतरूनी येती, भिजले पंख सावरती, कुणी बागडती, खिल्लारे चरती, गात फिरे, मंजुळ पावा, एकसुरे, फुलला-दरवळला - बघता रोष मावळला, शुद्धमती बाला, परडी घेऊन हाती - खुडती - निघती ललना, वदनी वाचून घ्यावे, अशा हालचाली गती, रंगछटा, ध्वनी, गंध प्रकट करणाऱ्या नेमक्या शब्दयोजनेनेच कवीमन, ऋतुसोहळा आणि भाविक मन संवाद पावते असे वाटते.सौंदर्यांच्या चढत्या धुंद वातावरणाला संवादीलयीने एक सुरेल, सुडौल भावलयीत कवी वरवर घेऊन जातो. 'इंद्रधनुचा गोफ', 'नभोमंडप', 'मंगलतोरण', 'सांज अहाहा', 'पिवळे पिवळे ऊन', 'संध्याराग' आणि 'रेखिले सुंदरतेचे रूप महा', 'कल्पसुमांची माळ',' उतरूनी येती ग्रहगोलची एकमते - अवनीवरती', 'भिजले पंख सावरती', 'निजबाळासह बागडती', त्याचवेळी फुललेला चम्पक, दरवळलेला केवडा व भामेच्या मनातील रोष बघताच घालविणारा पारिजात, शुद्धमती सुंदरबाला, रम्य फुले-पत्री खुडती, हर्ष माइना हृदयात अशा ललना, ह्या सर्व चित्रांचा परिणाम ललनांच्या वदनावर सहजच लिहिले गेलेले श्रावण महिन्याचे गीत (ऋतुगीत) ही जाणीव भाविकाच्या मनात एक प्रसन्न, तृप्त, मंगलमय, सश्रद्ध, विधियुक्त अशा लोकजीवनाचे भावचित्र ऋतुचित्राच्या पार्श्वभूमीवर परंतु निसर्ग आणि मानवी जीवनाच्या सनातन एकात्म अनुभूतीतून चित्रित करते. यामुळे कविता शब्दाशब्दांतून चढत्या क्रमाने घटकलोकला अनुभूतीतून चित्रित करते. यामुळे कविता शब्दाशब्दांतून चढत्या क्रमाने घटकलोकला त्याच्या संपूर्ण संस्कृतिसंचितासह वर्तमानातील स्थितीगतीचा सौंदर्यानुभव देते.

येथे प्रकटलेली शब्दकळा आणि त्यांची अपरिहार्य संवादी लयबद्ध योजना हा त्या घटकलोकच्या लोकबंधात्मक जीवनप्रवासाचा प्रतिभाविलास आहे म्हणून समोर उभे राहणारे ऋतुशब्दचित्र लोकबंधातूनच जीवनाच्या चिरंतन संवेदनांना जागे करीत भावत जाते.

मानवी जीवनाचा पर्यावरणाशी अपरिहार्य संबंध आहे. 'श्रावणमास' या लोकबंधातून त्याचे प्रकटीकरण सुरुवातीला शीर्षकातूनच कवी करतो. श्रवणनक्षत्रावर पुन:स्वाध्यायास प्रारंभ करावयाचा, असा संकेत या लोकमध्ये पर्यावरणातून प्राप्त झाला आहे. 'पर्जन्यागमने अनध्याय:' हे सुत्र दिसते. इंद्रावरुणाच्या रूपाने द्यावा किंवा आकाश आणि पृथ्वीचे दृढमीलन वर्षाकाली होत असते. गर्भाधानाचा, फलनाचा, ऋतुतृप्ततेचा

Kulkarni
(104)
1st Proff

हा नैसर्गिक उत्सव, ग्रीष्मात विरहाग्नीने व्याकुळ होऊन आत्यंतिक प्रणयोत्सुक झालेल्या पृथ्वीच्या आकाशाशी दृढलिंगनात सहस्त्रप्रेमधारांनी चिंबचिंब होण्याचा हा काळ, पर्जन्यसृष्टीच्या रूपाने अनुभवास येतो. तृप्त,चिंब, होताना, दृढलिंगनाच्या, आवेगाच्या आणि विरेचनाच्या धुंदीने अवघा निसर्ग जीवसृष्टीसह संभोगाच्या बेहोशीत स्वत:ला हरवून बसतो. बरसात-आलिंगनात तृप्त झालेली पृथ्वी इंद्रवरुणाच्या उपभोगलेल्या वीर्यवान पौरुषाकडे रोमांचित, पुलकित होऊन पाहत असते. सृष्टीचा फलनकाल रूपात झाला की, सृष्टीच्या उदरातून नवांकुरांचे हुंकार तिच्या फुलकित कांतीवर, पृष्ठावर उठू लागतात आणि श्रवणनक्षत्र येते. सृष्टीच्या एकूणच तृप्त, सुखमय, उत्फुल्ल जीवनाचा काल सुरू होतो. जीवन या कालाचे हर्षोल्हासाने मन:पूर्वक स्वागत करते. पर्यावरणाचे आणि पर्यावरणाशी अतूट संबंध असलेल्या या कालाचे वर्णन कवी 'श्रावणमास' या लोबंधातून करतो. या काळातील लोकमानसातील भावना 'हिरवळ दाटे' या निसर्गातील वास्तव अनुभूतिरूप प्रतिमेतून व्यक्त करतो आहे. हा इंद्रावरुणाचा विजयोत्सव 'इंद्रधनुचा गोफ' या लोकबंध प्रतिमेतून रम्य कल्पनाविलासात्मकतेने कवी करतो आहे. सृष्टीच्या स्वयंवरासाठी, स्वयंवराच्या साफल्यासाठी वापरलेले शस्त्र आता सप्तरंगी दुहेरी विणीच्या रेशीम गोफासारखे, आकाशरूपी मंडपाला बांधलेले तोरण वाटते. हा सुखसोहळा इंद्रध्वजाचा, सृष्टीच्या सफल स्वयंवराचा, ऋतुशांतीच्या विधीचा आहे. हे इंद्रधनू पाहताना कविप्रतिभा गोफ, तोरण आणि मंडप या आनंदमय, मंगलमय उत्सवाशी निगडीत अशा लोकबंधांचा आश्रय करते त्याचे कारणही इंद्रधनुविषयीच्या लोकबंधात असलेले आढळते. हा अर्धवर्तुळाकृती इंद्रधनू म्हणजे सीतास्वयंवर प्रसंगी सीतेला जिंकून घेण्यासाठी रामाने शिवधनुष्याचा भंग केला त्या शिवधनुष्याचा तुकडा आहे, अशी लोकधारणा आहे. याही दृष्टीने इंद्रधनू हे विवाहोत्तर विजयोत्सवाचे प्रतीक ठरते. (लोकजीवनात वरात, गर्भाधान, अठांगुळ आदी विधीनाट्ये पाहावयास मिळतात.) दुसरा लोकबंध असा: इंद्राचा मुलगा मौनकुंवर आणि एका माळ्याची मुलगी रैभेदन यांचा विवाह झाला. वरातीच्या वेळी माळ्याच्या घराचे ठेंगणे छत मोडले. इंद्राने ते वर फेकले. त्याचे इंद्रधनू झाले. येथेही इंद्रधनुचा संबंध विवाहोत्तर विजयोत्सवाशी आहे. कवी अशा भावविश्वात रमणाऱ्या लोकमधील घटकलोक असल्याने त्याच्या प्रतिभेचा विलास 'वरती बघता इंद्रधनुचा गोफ दुहेरी विणलासे, मंगल तोरण काय बांधले नभोमंडपी कुणी भासे' या निसर्ग प्रतिमाचित्रातून घडतो.

संबंध सृष्टीच्या सनातन विवाहसोहळ्याच्या आनंददायक आणि विवाहोत्तर सोहळ्याच्या सुखहर्षोन्मादक भावविश्वात शब्दरूपातील लोकबंध रसिकाला घेऊन

जातात. कवितेतील अनुभूती घटकलोकच्या अनुभूतीतून अंगस्वरूपलोकमध्ये भावत असताना विराटपुरुषरूपलोकच्या चिरंतन भावविश्वात केव्हा प्रवेश करून रम्य सोहळ्यास स्वत:ला केव्हा हरवून बसते कळत नाही.

बालकवींनी रेखाटलेले एकेक चित्र असे आंशयघनतेने भावत जाते. लोकसंस्कृतीच्या आशयात कवी रमून गेलेला असताना त्याच्या प्रतिभेला निसर्गचित्रातील हळुवार, सुखद, हरवून टाकणारी श्रीमंत अनुभूती येते आणि ती 'सांज अहाहा!' या लोकमान्य सौंदर्योद्गारातून व्यक्त होते. आणि 'पिवळे पिवळे' या रंगछटेच्या द्विरुक्तीतून तितक्याच दृढतेने मनात ठसत जाते. संबंध विश्व शृंगारीत झाल्यासारखे वाटते. सृष्टीतील या स्थितीगतीतील सृजन कार्यक्रमातील चैतन्यतत्त्वाचा प्रत्यक्ष साक्षात्कार कवीला 'अनंत संध्या राग' या कल्पनेतून घडतो आणि सर्व नभावर त्या चैतन्यतत्त्वाचे, केवलानंदाचे रूप साकारल्याचा अनुभव येतो आणि मूलमत्त्वापर्यंत जीवनाशय जाऊन भिडतो. या सुखाचे वर्णन करावयास अपरिहार्यपणे 'महा' हाच शब्द स्फुरतो. एखादे निखळ निसर्गचित्र मानवी मनाला निखळपणे सौंदर्यानुभूती देते, की त्याच्या लोकबंधात्मक भावविश्वातून, गर्भातून वर अगदी वर्तमानात उठून येणाऱ्या भावलहरीतून ते निखळ निसर्गचित्र सौंदर्यानुभूती घडवते, असा विचार केला तर दुसराच विचार अधिक संयुक्तिक वाटतो. म्हणूनच 'अहाहा!' आणि 'सुंदरतेचे रूप महा' हे सौंदर्यदर्शी उद्गार केवळ निसर्गवर्णन करणारे राहत नाहीत, तर घटकलोकच्या चैतन्य तत्त्वाच्या, परतत्त्वाच्या सनातन चमत्कृतींच्या अनुभूती संचितातून कवी निसर्गाचे वर्णन करतो. म्हणूनच बालकवींच्या प्रतिभेला 'राग' हाच शब्द स्फुरतो. तृप्ततेची, सुरक्षिततेची, वैभवसंपन्नतेची, विकसनाची, जीवनसाफल्याची भावना 'राग' या एकाच शब्दातून कवी व्यक्त करतो. ती केवळ छटा नाही, तर ती जीवनानुभूती आहे, पौरूष आणि स्त्रीत्वाच्या अद्वैतातून स्फुरणाऱ्या मादक, मधुर, मुग्ध आणि सात्त्विक अवस्थांची. म्हणूनच केवळ मावळत्या सूर्याची सांजकिरणे ढगांवर उधळल्याने दिसणारा रंजक रम्य देखावा डोळ्यांना सुखवतो. त्याचबरोबर हे निसर्गाचे सौंदर्यमहारूप भावमनाला स्पर्श होऊन जणू भाविकांची सारी कायाच मोहरून जाते. क्षणभर स्वजीवन सृष्टीक्रमातील या अवस्थेत विरून जते आणि परततत्त्वस्पर्शाने मन हरखून जाते. हे 'अनंत' सुख तरी कवीला का अनुभवास येते याचे कारणही कवीने लोकबंधातूनच दिले आहे - 'उतरूनी येतील अनवनीवरती ग्रहगोलची की एकमते' - बलाकमाला पाहताना कविप्रतिभेचा घडलेला हा कल्पनाविलास दोन स्तांवर भावतो. एक तर 'कल्पसुम' हा लोकबंध वापरून कवी स्वर्ग धरेवर आणण्याची मानवी मनाची लोकबंधात्मक लालसा व्यक्त

Kulkarni
(105)
1st Proff

करतो आणि समोरचे 'सौंदर्याचे महारूप' पाहून सृष्टीसतीचे सारे नशिब फळले असल्याची जाणीव क्षणात त्याला होते. नवग्रहांच्या मंगलयुतीचा लोकबंध 'एकमते'मधून प्रकट होतो.

या श्रेष्ठ मुखसोहळ्याने केवळ मानवाचे जीवनच सुफलित झाले असे नाही, तर तृप्तीचा, समाधनाचा, सुरक्षिततेचा, ऐश्वर्याचा दिलासा सृष्टीतील लहानसहान आणि निरुपद्रवी जीवांनाही मिळाल्याचे चित्र कवीला अवगत होते आहे. स्वर्गातून इंद्रदेवतेच्या पौरुषातून ओतले गेलेले वैभव मुक्तपणे लुटण्यासाठी 'पाखरे' ओलेते पंख फडफडून सावरतात आणि सज्ज होतात, तर हरिणी आपल्या बाळांसह हिरव्या कुरणात बागडत आहेत. खिल्लार मुरादपणे रानात चरत आहेत आणि आता गोपालालाही उजाड रानात जनावरे हाकीत भटकावे लागत नाही, तर तो निवांतपणे त्यांच्यामागून आनंदून फिरतो आहे. पर्यावरणातून प्राप्त होणाऱ्या ऐश्वर्याने तो आनंदून गेला आहे. एकूण काळजीकंथा, व्यवहार यांच्या जबाबदारी पेलत जगण्याच्या नैतिकतेतून अर्थात पितृकोशातून तो मुक्त, तृप्त, बहुप्रसवा मातृकोशात शिरला आहे आणि त्यातून पुन्हा प्रकट होऊन प्रसन्न, पुष्ट, शौर्यवान, वीर्यवान, वैभवसंपन्न, मदहोश आणि सृजनाची नैतिक जबाबदारी उदारपणे पेलणाऱ्या पितृकोशाकडे आत्मविश्वासाने पाहत हरखून जातो आहे. या पितृकोशातून अवतरणारे समृद्ध लोकजीवन सोनचाफा, केवढा, प्राजक्त या सुगंधी ॠतुपुष्पांच्या लोकबंधातून आणि दैवत कथातून कवीच्या भावमनात साकारले आहे. त्याचबरोबर सुगंधित पुष्प आणि संभोगशृंगार यांचे असलेले भावबंध या लोकबंधांमधून मनात दाटत जातात. मन सनातन सुगंधित संस्कृतीसह वर्तमानातील ॠतुकालोद्भव पर्यावरणाचा मुराद आस्वाद घेते. सुवर्णचम्पकाचे फुलणे, रम्यकेवड्याचे दरवळणे आणि प्राजक्ताच्या दर्शनात रोष मावळणे, या क्रिया नवोढांच्या संभोगतृप्ततेतून पौरुषाच्या अनुभूतीतून उद्भवलेली प्रसन्नता प्रकट करतात. पर्यावरणातील क्रिया, मानवी भावना सहज प्रकटविणारी चपखल शब्दरूपे एक भावरूप आस्वादकाच्या मनात भरून टाकतात. या तृप्त प्रसन्न भावनांना चिरंतन स्थैर्य देणाऱ्या विधींना त्यांची तयारी लोकबंधात्मक पातळीवर कवी टिपतो. शुभ्रमती सुंदरबाला, सुंदरपरडी घेऊन शिवपूजनासाठी फुले-पत्री खुडत आहेत. जणू त्याही चिरंतन शिवतत्त्वाच्या गळ्यातील फुलमालाच आहेत. जीवन फलद्रुप करणारा ॠतू आणि त्यांचे संकेत करणारे विधीनाट्याचे लोकबंध यांतून चराचर सृष्टीच्या स्थितीगतीबरोबरच प्रकृतिस्वरूपिणी, स्त्रीच्या मनाला तोच तृप्ततेचा फलद्रुपतेचा, विकसनाचा किंबहुना त्यात सहभागी होण्याचा आनंद झाला आहे. हा आनंद गर्भवती पृथ्वीरूपाच्या श्रावणबहरातून जसा भरभरून

सांडतो तसाच ललनेच्या चेहऱ्यावरही ओसंडतो म्हणूनच कवीसमोर सृष्टीस्वरूपिणी 'ललना' आहे ती कुंवार नाही, अतिसंगमोत्सुकही नाही किंवा ती प्रौढा किंवा वृद्धाही नाही. ती तृप्ता आहे. म्हणूनच ती प्रसन्नचित्ताने जणू ऋतुगीत गाते आहे. नव्हे, ते तिच्या चेहऱ्यावर प्रकटते आहे असे कवीला वाटते.

कवीच्या जाणिवा अशा लोकबंधात्मक शब्दरूपातून प्रकट होत जातात आणि त्या शब्दरूपातूनच एक अपरिहार्य असे ऋतुरूप आस्वादकाच्या भावमनात साठवत जातात. क्षणभर आस्वादकही त्या ऋतुसोहळ्यात हरवून जातो.

श्रावणमासाचे हे भावणे आस्वादकाच्या त्रिविध पातळ्यांवर शक्य वाटते. घटकलोकच्या पातळीवर, अंगस्वरूपलोकच्या पातळीवर आणि विराटपुरुषरूपलोकच्या पातळीवर, पर्जन्यवृष्टीनंतर येणारा उघडिपीचा काळ हा सर्वदूर प्रसन्नचित्र करणार असणार हे उघड आहे. या दृष्टीने चोहिकडे दाटलेली हिरवळ, क्षणात येणारी सर आणि क्षणात पडणारे ऊन हा ऊनपावसाचा शिवाशिवीचा खेळ, आकाशातील मनोहारी रंग आणि इंद्रधनुष्य, सूर्यास्ताचा आभास, ढगांच्या कडा आणि आशय मोहरून टाकणारे संध्याराग, निवासस्थानी उडत येणारी बगळ्यांची रांग, पंख फडफडवून सावरणारे पक्षी, आपल्या पिलांसह बागडणाऱ्या हरिणी, चरणारी खिल्लारे, गाणारे आणि पावा वाजवणारे गोप, फुललेली फुले आणि प्रसन्नचित्त स्त्रिया यांतून साकारणारे एक ऋतुचित्र नैसर्गिक आणि मानसिक पातळीवर ऋतुचित्र म्हणून आणि आकाशपृथ्वीच्या मिलनानंतरचा तृप्ततेचा सोहळा विराटपुरुषरूपलोकला सारखच भावेल. शब्दरूपातून वरवर पाहता असे शब्दांच्या कुंचल्याने काढलेले चित्र कवीने चित्तारले आहे. परंतु निखळ चित्राबरोबरच एका विशिष्ट अंगस्वरूपलोकमधील लोकबंधाच्या सूचनातून जी विधिनाट्ये कवीने सूचित केली आहेत. त्यातून एका अंगस्वरूपलोकला तर कवितारूप भावेलच भावेल, परंतु केवळ सूचनामुळे स्थळकालपरिस्थितीसापेक्ष वेगळ्या अंगस्वरूपलोकला स्व्त:च्या तत्स्वरूप विधिनाट्यांचा आठव होणे शक्य आहे. अर्थात यामुळे एक अंगस्वरूपलोकमधील अनुभूती विरटपुरुषरूपलोकची होऊ शकेल. भावनात्मकतेच्या पातळीवर तर ऋतुचित्रातील जाणिवा एकाच पातळीवर सर्व स्तरांवरील लोकला घडतीलच घडतील. तरीसुद्धा एका विशिष्ट अंगस्वरूपलोकमधून आलेल्या लोकबंधामुळे त्या परंपरातील लोकला ही सौंदर्यानुभूती अधिक उत्कट स्वरूपात भावेल, येथे 'भारतीय लोक' आणि त्यातही 'महाराष्ट्रीय लोक' यांना सौंदर्यानुभूती विशेष भावेल.

शब्दरूपातून अवतरलेली काव्यवस्तू अशी शब्दरूपातूनच लोकबंधात्मकतेने निसर्गरूपाचे मानवी भावरूपातून दर्शन घडविते. द्यावा आणि पृथ्वी यांच्या मिलनाचा

Kulkarni
(106)
1st Proff

आदिबंधात्मक लोकबंध सनातन फलन सोहळा परंपरांच्या संदर्भासकट संस्कृतिसंचिताच्या भावगर्भातून वर्तमानातील रूपातून भावमनापर्यंत पोहोचवील, तर त्या अनुषंगाने मानवी जीवनातील फलन, स्थैर्य, सुबत्ता, निर्भयता, तृप्तता, मांगल्य, परतत्त्व यासंदर्भातील दाटलेली हिरवळ, पावा वाजविणारा गोप, मुराद चरणारी जनावरे, सावरून सज्ज होणारे पक्षी या निसर्गदत्त ऐश्वर्याने प्रसन्न होताना कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी, चिरंतन स्थैर्य मागण्यासाठी घडणारी विविधनाट्याची तयारी, इंद्रधनू, मंगलतोरण, मंडप, सत्यभामेचा रोष नाहीसा करणारा पारिजात, शृंगारसूचक केवडा आणि सुवर्णचम्पक, फुले-पत्री खुडणाऱ्या बाला, देशर्दनाला निघालेल्या ललना अशा अनेक लोकबंधांतून संबंध श्रावणमास हीच एक सांस्कृतिक घटना बनून वर्तमानात भावू लागते. त्याचबरोबर मानवी जीवनाची निष्पत्ती ज्या परतत्त्वापासून झाली त्याची अनुभूती 'सुंदरतेचे महारूप' या लोकबंधातून घडते. जलद आणि संध्याराग यांच्या एकजिनसीपणातून सृष्टी आणि मानवी जीवन यांचा अतूट संबंध मनात प्रेरित होतो आणि त्या सौंदर्यानुभूतीने मन मोहून जाते.

बालकवींची 'श्रावणमास' अशी एका ऋतुविषयीच्या लोकबंधामधून रसिकांच्या किंवा आस्वादकाच्या मनात मानवी जीवनानुभूतीचे एक आशयघन भावचित्र निसर्गविभ्रमातून प्रकट करते अणि ती अनुभूती त्या ऋतूची लय घेऊनच ओठावरही नृत्य करू लागते. लोकबंधात्मक दृष्टीने असे पाहू लागले की, बालकवींची एकूण अनुभूती लोकधारणा करणाऱ्या अनेक कल्पनाबंधांना लोकमान्यतेच्या कसोटीवर उतरलेल्या लोकबंधरूप शब्दरूपातून प्रकट करते. ती आदिमबिंदूपासून मानवाच्या चिरंतन भावनांचा लोकधारणात्मक प्रवास वर्तमानापर्यंत सनातनत्वाने पोहोचविते. संस्कृतीच्या गर्भातून लोकबंधात्मकतेने वाहत येणाऱ्या 'लोक'ला मानवी जीवनानुभूती मानवी भावनांच्या संदर्भाने निसर्गचित्रांमधून घडविते. केवळ शब्दरूपात साठवलेले हे संचित असे आस्वादकाच्या मनात भावत जाते.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१) **आयुर्वेदाचा इतिहास :** वडोदकर सिद्धेश्वर विष्णू/म.वि.ग्र.नि.मं. प्रकाशन/ प्र.आ.१९७३.

२) **चाळीसगाव डांगाण परिसर - सांस्कृतिक, वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास :** सहस्रबुद्धे (डॉ.) अनिल/टंकलिखित प्रबंध, पुणे विद्यापीठ, पुणे १९७९.

३) **दि टवेन्टिएथ सेंचूरी इंग्लिश-मराठी डिक्शनरी :** रानडे नि.बा./ शुभदा सारस्वत पब्लिकेशन्स पुणे. दुसरी आवृत्ती १९८४.

४) **प्राचीन मराठी वाङ्मयातील लोकतत्त्व :** मुजुमदार (डॉ.) (सौ.) अमिता दीपक/सविता प्रकाशन /औरंगाबाद. प्र.आ.१९८८.

५) **भारतीय मिथक कोश :** (ले/संपा.) विद्यावाचस्पती (डॉ.) उषापुरी/ नॅशनल पब्लिशिंग हाऊस, नयी दिल्ली/प्रथम संस्करण १९८६.

६) **भारतीय संस्कृती कोश :** (संपा.) जोशी पं. महादेवशास्त्री/भारतीय संस्कृतिकोश मंडळ, पुणे/प्र.आ.१९७४.

७) **मराठी व्युत्पत्तिकोश :** कुलकर्णी कृ.पां./ढवळे प्रकाशन, मुंबई/प्र.आ. १९४६.

८) **महाराष्ट्र शब्दकोश :** (संपा.) कोशमंडळ/महाराष्ट्रकोश मंडळ, पुणे/ प्र.आ.१९३८.

९) **महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास :** पेंडसे (डॉ.) शं.दा./सुविचार प्रकाशन, नागपूर/पुणे.आ.४.

१०) **मराठी लोकांची संस्कृती :** कर्वे इरावती/देशमुख आणि कंपनी प्रकाशन, पुणे/प्रा.आ.

११) **मराठी संशोधन पत्रिका :** म.रा.सा.सं.मंडळ पुरस्कृत (त्रैमासिक)/ ऑक्टो. नोव्हें. डिसें. १९८२.

१२) **मराठी भाषेचे वाक्प्रचार व म्हणी** (कै.) भिडे विद्याधर वामन/चित्रशाळा प्रकाशन, पुणे ३०/प्र.आ.१९७३.

१३) **मराठीचा अर्थविचार :** पोतदार अनुराधा/पुणे विद्यापीठ प्रकाशन प्र.आ.१९६९.

१४) **लोकसाहित्याची रूपरेखा :** भागवत दुर्गा/वरदा बुक्स पुणे/ दु.आ. १९७७.

१५) **लोकसाहित्यांचे अंतःप्रवाह :** मांडे (डॉ.) प्रभाकर/कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे ३०/आ.प्र.१९७५.

१६) **लोकसंचित :** भवाळकर (डॉ.) तारा /राजहंस प्रकाशन, पुणे ३०/ प्र.आ.१९८९.

१७) **लोकसाहित्य एक स्वतंत्र अभ्यासक्षेत्र :** मोरजे (डॉ.) गंगाधर/दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे ३०/प्र.आ.१९८५.

१८) **लोकसाहित्य विचार :** सहस्रबुद्धे (डॉ.) अनिल /सविता प्रकाशन, औरंगाबाद/प्र.आ. १९९०.

१९) **लोकसाहित्य शोध आणि समीक्षा :** ढेरे (डॉ.) रा.चिं./श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे ३० /प्र.आ.

२०) **लोकसाहित्य साजशिणगार ?** (संपा). बाबर (डॉ.) सरोजिनी/ म.रा.लोकसाहित्य समिती पृष्प ११ वे

२१) **वैदिक देवशास्त्र :** (वैदिक मायथोलॉजीचे हिंदी रूपांतर) (रूपां) आचार्य श्री सूर्यकांत/भारतभारती प्रकाशन प्रा. लि. /प्र.सं.१९६२.

२२) **समीक्षेची नवी रूपे :** पाटील गंगाधर/मॅजेस्टिक बुकस्टॉल, मुंबई ४/ प्र.आ.१९८१.

२३) **सार्थ ज्ञानेश्वरी :** दांडेकर शं.वा./प्रसाद प्रकाशन, पुणे /प्र.आ. १९५३.

२४) **ज्ञानवेधः** (संपा.) पवार, मिरीकर, सहस्रबुद्धे/मोरया प्रकाशन डोंबिवली/ पुणे/प्र.आ.१९९१.

२५) **श्रीमद्भगवत्गीता.**

26) An Explanatory Dictionary : H. Martin/Second Revised Edition/K & J. Cooper Education Publishers Bombay.

27) A HandBook Of Classical Myths and Legends : Dr. J. P. Sharma/ Radha publications/ New Delhi.

28) Cambridge English Dictionary : Edited by Sudhanshu Roy/ Pankaj Publication New Delhi/ Latest Edition 1984.

29) Encyclopedia of the Social Sciences Volums 5-6 Dam-Gas/ Editor in chief R. A. Seligman/ The Mackmilan Company New York.

30) Standard Dictionary Of Folk lore, Mythology & Legend : Funk & Wagnalls/ First Harpar & Row paper back edition Published in 1984/ United States Of America,' Editor - Maria Leach Associate, Editor - Jerome fried.

31) Twentieth century Criticism : Edited by William J. Handy Max Westbrook/ Light & life Publishers New Delhi 1974.

32) The Adventure of Criticism : K. R. Srinivasa Iyengar/ Sterling Publisher Private Limited / New Delhi, Jalandhar, Bangalore/1985.

33) The Greek and Their Gods : W. K. C. Guthrie/Methunen & Co LTD London/First Publish 1950. Reprinted in 1968.

❑◆❑

Kulkarni
(107)
1st Proff